

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2016/3

98. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI

Berger Viktor, Fáber Ágoston,
Kormos Nikolett, Koroncai András
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

Előfizethető az alábbi címen:
elofizetes@replika.hu



Nemzeti Kulturális Alap



Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

Kormos Dorka

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Replika és Információs Társadalom	5
---	---

A fecsegő mindenedet! Diszkurzív politológia és intézményelmélet

Szerkesztette: Koroncai András és Berger Viktor

Koroncai András

...fecseg ma minden, fecseg a politika alsó-felső szinten	9
--	----------

Szűcs Zoltán Gábor

Fikció és realizmus

A realista politikaelmélet episztemológiai alapjai	13
--	----

Pál Gábor

A diszkurzív politikatudomány találkozása a South Parkkal	29
--	-----------

Illés Gábor

Válságkonstrukciók

Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása	47
---	----

Nelson Phillips, Thomas B. Lawrence és Cynthia Hardy

A diskurzus és az intézmények	67
--	-----------

Szabó Márton

Miért nem lettem luhmannita

Válasz Koroncai Andrásnak	91
---------------------------------	----

Replikázás a kortárs kultúra értelmezéseivel kapcsolatban

Túry György

A kultúra felfalja saját gyermekeit, avagy paradigmák a kultúraelméletben

a hatvanas évektől napjainkig	105
-------------------------------------	-----

A hatalom metamorfózisai

Szalai Erzsébet

A hatalom metamorfózisai	121
---------------------------------------	------------

Replikázás a társadalmi strukturális modellek kapcsán

Harcza István

Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén

Társadalmi csoportok fogalmi „áruhában” 143

Abstracts 157

Replika és Információs Társadalom

A magyar társadalomtudományi periodikák egyre szűkülő életterében és egyre nehezedő szerkesztői-kiadói feltételei között az *Információs Társadalom* azon folyóiratok egyike, amelyek stabilan és színvonalasan képviselik a diszciplína hazai és külföldi kutatási eredményeit. A fiatal, munkáját a Magyarországon sajnálatos módon megszokott modell szerint ingyen, elhivatottságból végző szerkesztőség sok tekintetben rokonságot mutat a hasonló körülmények között dolgozó *Replikáéval*. Hasonló a két gárda szakmai igényessége, a választott témakör iránti elkötelezettsége és hajlandósága annak további művelésére oktatásban, kutatásban és más nyilvános fórumokon.

Az *Információs Társadalom* szerkesztői eddig is több alkalommal jelentették meg írásaikat a *Replikában*, sőt vendégszerkesztőként tematikus *Replika*-számot gondoztak, számos szerző pedig mindkét folyóiratban publikált az elmúlt években. A személyi átfedéseknél azonban fontosabb a két periodika által lefedett területek rokonsága: a *Replika* magát nyitott szellemiségű, új kutatási irányzatokat és megközelítésmódokat bemutató és ütköztető, a társadalomtudományok széles körét átfogó fórumként határozza meg, míg az *Információs Társadalom* az *information society studies* tudományterületével foglalkozó kutatásoknak, szakmai diskurzusoknak és a témakör gyakorlati kérdéseinek kíván megjelenési felületet biztosítani. Eszerint az *Információs Társadalom* a *Replika* által képviselt diszciplínának egy részterületét fedi le, azonban ezt a részterületet mélységében és a *Replika* által részleteiben nem tárgyalt technológiai és technotársadalmi szempontból is vizsgálja, ráadásul ez a részterület egyre meghatározóbb lesz a társadalomtudományokban, általában magában a társadalomban. Ha megnézzük a *Replika* elmúlt egy-másfél évben megjelent tematikus számait, szinte mindegyik olyan témát jár körül, amely az *Információs Társadalom* intellektuális portfóliójába is illik: Online világok, Surveillance studies, Big Data és szociológia vagy a Médiatársadalom.

Úgy véljük, hogy a tematikus rokonság és a szerkesztői szimpátia mellett a két periodika az olvasók piacán sem riválisa egymásnak: az az igényes olvasó, akit érdekelnek az egyik folyóiratban szereplő témák, nagy valószínűséggel érdeklődik a másik folyóirat témái iránt is. Ezért azt gondoljuk, hogy a két periodika együttműködése elősegítheti a közös olvasóközönség bővítését, a mindkét szerkesztőség által fontosnak tartott témák képviseletét, színvonalas magyar nyelvű publikációk létrejöttét és ezek szakmai ismertségének növelését.

Ezt felismerve az év elején a két szerkesztőség közös megbeszélést tartott, ahol kölcsönösen megismertük egymás munkáját és megállapodtunk az együttműködés lehetséges kereteiben, formáiban. Recenziókat közölhetünk egymás tematikus számairól vagy egyes cikkeiről, próbálunk bevonni e munkálatokba olyan fiatal kutatókat, hallgatókat, akik potenciális szerzőinkké válhatnak, és amennyiben lehetőség kínálkozik, közös tematikus számokat hirdethetünk, vitafórumokat szervezhetünk. Az olvasó már e számunkban találkozhat az *Információs Társadalom* aktuális tartalomjegyzékével, ahogy az *Információs Társadalom* legújabb számában is olvasható az *Replika* e számában közölt tanulmányok listája.

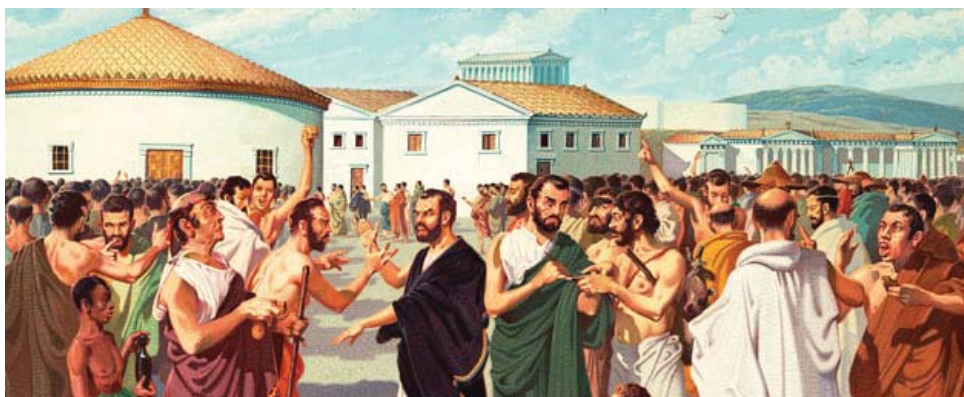
Együttműködésünk sikere nemcsak a szerkesztők, hanem a szerzők és az olvasók támogatásán is múlik. Ezért nemcsak a két folyóirat számait ajánljuk mindannyiuk figyelmébe, hanem a közös munkától remélt hozzáadott értéket is.

A Szerkesztők



A fecsegő mindenedet!

Diszkurzív politológia és intézményelmélet



Szerkesztették:
Koroncai András és
Berger Viktor



...fecseg ma minden, fecseg a politika alsó-felső szinten

Hannah Arendt szerint „(...) a görög gondolkodásnak az egyik legkülönösebb és legizgalmasabb ténye”, hogy abban „a beszéd és cselekvés (...) elvi szétválasztása [avagy elkülönítése egymástól – K. A.] kezdettől fogva, vagyis Homérosz óta nem létezik (...)”, mert „a beszédet eleve egyfajta cselekvésnek tekintették” (2002: 65–66).¹ Ugyanakkor, húzza alá Arendt, a polisz története során egy eltolódás megy végbe, és pedig a cselekedettől a szó irányába. Ezzel a beszédnek az a felfogása „szorul háttérbe a polisz tapasztalatában [én inkább azt mondanám: gyakorlatában – K. A.], majd tűnik el teljes mértékben a politikai gondolkodás hagyományából”, mely szerint „a beszéd egyfajta cselekvés”, illetve „a szó egyenrangú a tettel” (Arendt 2002: 66).

A diszkurzív politológia, természetesen nem egyedül és előzmények nélkül, szembefordul ezzel a hagyománnyal, szembeszegül a szó és tett elvi szétválasztásával, visszatér, persze igen innovatív módon, a görögök „legkülönösebb és legizgalmasabb” elgondolása, minthogy ezen irányzat szerint a politikai valóság diskurzusokban és diskurzusok által jön létre, marad fönny vagy tűnik el, és a diskurzusok cselekvő beszédekből és hallgatag, ámde beszédes tettekből, gesztusokból szövődnek. Ennek megfelelően a diszkurzív politológia tárgya nem a politikai diskurzus, hanem a politika mint diskurzus. Ez a különbség szemléletmódbeli különbözőség is: az előbbi szerint a diskurzus a politikai valóság egyik eleme a többi (többnyire lényegibbnek vagy lényeginek/tulajdonképpeninek tartott) nem diszkurzív mellett, míg az utóbbi szerint a politikai valóság diszkurzív valóság, vagyis – ismétlem – diskurzusokban és diskurzusok által produkálódó és reprodukálódó valóság.

1 „Göggel teli ajkon a nagy szavak / Nagy romlásra vezetnek (...)” – idézi föl Arendt (2002: 65–66) az Antigoné utolsó előtti két sorát (Szophoklész 1970: 116).

Ez legalább hat dolgot jelent, és én most, a teljesség igénye nélkül, ezt a hatot szeretném rövidre fogva kibontani, remélve, hogy ezzel az Olvasó képet kaphat arról, mi fán terem a diszkurzív politológia.²

Először is, eme politológiai szemléletmód szerint a diskurzus se nem a tulajdonképpeni/igazi/objektív valóság tükré, se nem ruhája, se nem álruhája annak, tehát se nem visszatükörzi, se nem díszíti, se nem elleplezi azt, hanem létrehozza s szervezi. Ennek következménye, hogy a politika valósága nem vezethető vissza az „objektív” intézményekre/intézményes rendre, érdekekre, a hatalomért folyó (örök) harcra vagy társadalmi/hatalmi struktúrára/pozícióra, a diskurzus nem ezek által determinált/prestrukturált, nem ezek kifejeződése vagy elleplezése.

Másodszor, hogy ki politikai szereplő és kicsoda a politikai szereplő, mi a politikai pozíciója, valamint mi politikai és mi nem, azaz a politika határa nem (prediszkurzív) adottság, nem kész tény, nem rögzített és rögzíthető, hanem képlékeny, formálódó, alakuló.

Harmadszor, nincs módunk a diskurzusból kipillantani a valóságra, rápillantani magukra a dolgokra, azokat úgy, ahogyan magukban vannak, látni, hogy aztán ezt a kettőt összevessük egymással, és megállapítsuk egyezésüket vagy nem egyezésüket. Egy-egy diskurzus mögött vagy azon kívül ugyanis más diskurzusok, illetve egy-egy diskurzusban és diskurzus által konstruált valóság mögött vagy azon kívül más diskurzusokban és diskurzusok által konstruált valóságok vannak. Ezekhez nem magukon a dolgokon, hanem a diskurzusokon keresztül férünk/férhetünk hozzá.

Negyedszer, diskurzusokról, nem pedig diskurzusról van szó, vagyis a diskurzus nem egyhangú monológ vagy monológok, hanem sokhangú polilóg: a politika mint diszkurzív valóság egymással rivalizáló s polemizáló diskurzusokban és diskurzusok által konstruálódik, következésképpen nem egy és egyféle, hanem sok és sokféle, illetve nem egymás melletti, hanem egymással versengő és viszályban álló valóságokról van szó.

Ötödször, a politikát diszkurzív módon szemlélő és elemző politológus számára a diskurzusok módszertani szempontból egyenrangúak. Nincsenek előzetesen (például a megszólaló intézményi vagy társadalmi pozíciója okán) kitüntetett diskurzusok, a politikai valóság létrehozatalában a parlamenti diskurzusok éppúgy részt vesznek, mint a kocsmai politizálások, a politikai-közéleti napi- és heti lapok éppúgy, mint a bulvár médiumok.

Hatodszor, a diszkurzív politológus nem kioktatni, számon kérni, leleplezni, igazságot osztani vagy hazugságon kapni, egyetértését vagy egyet nem értését kifejezi, nem legitimálni vagy deligitimálni/diszkreditálni akar, legyenek számára az általa elemzett politikai diskurzusok bármennyire is (például normatív szempontból) elfogadhatatlanok, hanem megérteni: azt, hogy a diskurzusok hogyan működnek, hozzák létre és szervezik a politikai valóságot, és miféle valóságot.

Magyarországon a diszkurzív politológia sajátos változatát dolgozta ki Szabó Márton, diszkurzív politikatudomány néven; ő volt, aki a diszkurzív politológiát a hazai tudományos életbe behozta, és minden, az ezzel a politológiával (leginkább annak szemléletmódjával) szemben még ma is, olykor durván megnyilvánuló ellenszenv ellenére képviselte, küzdött

² Diszkurzív politológiáról beszélek, tudatosan és következetesen, nem diszkurzív politikatudományról. Éspedig azért, mert az utóbbi itthon egyet jelent a Szabó Márton által kidolgozott diszkurzív politológiával, mely jelentésközpontú: a politikai valóságot jelentésszerű valóságként fogja föl; de nem minden diszkurzív politológia ilyen, például egy foucault-iánus nem. Ennek megfelelően oly módon vázolom hat pontban a diszkurzív politológia arculatát, hogy az, úgy hiszem, egy nem jelentésközpontú diszkurzív politológus számára is vállalható.

elfogadtatásáért, elismertetéséért. Nemcsak könyveivel, cikkeivel, hanem egyetemi tanárként, oktatóként is. Ha ebbéli törekvéseit-munkáját nem is koronázta olyan siker, mellyel a „Tanár Úr” maximálisan elégedett lehetne, Szabó Márton az egyetlen, akinek Magyarországon igazából sikerült politológiai iskolát létrehozni. Ennek fő helyszínül MTA Politikai Tudományok Intézetének (mai nevén MTA TK Politikatudományi Intézet) keretében működő Diszkurzív Műhely szolgált, mely még mai is működik, és vonzza a fiatal tanítványokat.³

Tematikus blokkunkban olyan szerzők tanulmányai olvashatók, akik két kivétellel⁴ aktív tagjai voltak ennek a műhelynek, részt vettek a diszkurzív politológia meghatározó műveinek földolgozásában és megvitatásában, a Szabó Márton-i diszkurzív politikatudomány arculatának formálásában, diszkurzív szemléletmódú tanulmányokat írtak, és doktori diszsertációt Szabó Márton témavezetésével. Szerzőink tehát, két kivétellel, olyanok, akik a Diszkurzív Műhelyből nőttek ki, és mára többé-kevésbé befutott, saját kutatási témával, valamint kész vagy alakulóban lévő profillal rendelkező kutatók, az MTA Politikatudományi Intézetének munkatársai, vagy nem olyan rég még azok voltak.

Itt először megjelenő tanulmányaik is mutatják, hogy bár a Diszkurzív Műhelyben el-sajátított szemléletmód nem kis szerepet játszott/játszik saját kutatói arculatuk kialakításában/formálásában, nem kis Szabó Mártonok. Vagyis nem lettek hű, szolgálai követői a Szabó Márton által kidolgozott diszkurzív politikatudománynak. Ezt ez a Mester nem is várta el tanítványaitól, arra biztatta őket, hogy legyenek innovatívak, találják meg vagy ki diszkurzív politológusi önmagukat. Tanítványai ebben szót is fogadtak neki, élvezvén Szabó Márton biztatáson túli támogatását is.

Szűcs Zoltán Gábor (2016) írásában a valósághoz való ama paradox viszonyt tárgyalja, amely a politikai realizmus, e nagy múltú politikaelméleti hagyomány, és a fikciós diskurzusok különféle formái (mesék, hazugságok stb.) között áll fenn. Azt igyekszik megmutatni, hogy ez a paradox viszony nem rombolja le a realista diskurzust. Épp ellenkezőleg, a fikciós diskurzus példája segítségével amellel érvel, hogy a valósághoz való paradox viszony egy diskurzus konstitutív elemévé is válhat. A realista diskurzust illetően ennek hogyanját a fikciós paktum irodalomelméletből ismert fogalmának analógiájára bevezetett realista paktum segítségével bontja ki a szerző.

Pál Gábor (2016) tanulmányának tárgya egy nálunk is ismert, világszerte nagy vihart kavart amerikai animációs sorozat, a *South Park*. A szerző azt a kérdést járja körbe, hogy a politikatudomány legitím és releváns tárgya lehet-e egyáltalán a *South Park*? És hogy lehet-e, és ha igen, akkor érdemes-e politikai diskurzusként értelmezni azt, ami *South Park*-ban, illetve az arra reflektáló megszólalásokban, cikkekben, kritikákban hangzik el? Ezekre a kérdésekre – a politika diszkurzív szemléletű kutatójaként – a szerző egyértelmű igennel válaszol. Ám ahhoz hogy ezt a „boldogító” igent kimondhassa, azt a kérdést is körbejárja, hogy melyek azok a kritériumok, amelyek alapján politikainak nevezhetjük és ekként elemezhetjük a *South Park*-diskurzust. Ezek után, tanulmányának második részében a szerző politikai elemzői górcső alá veszi ezt a diskurzust, és néhány állítást fogalmaz meg róla.

Illés Gábor (2016) a társadalmi jelentésadás folyamatának egy konkrét esetét vizsgálja, azzal a céllal, hogy szemléltesse a politikai valóság jelentésszerű természetét: azt, hogy ez a való-

3 A 2002 óta létező Műhelyről, annak történetéről és munkájáról Szabó Márton honlapján (<http://www.e3.hu/szabomarton/>) kaphat képet az Olvasó.

4 Az egyik kivétel egy szerzőhármast: Nelson Phillips, Thomas B. Lawrence és Cynthia Hardy, a másik Szabó Márton, aki csak annyiban kivétel, hogy nem tagja, hanem alapítója és vezetője a Diszkurzív Műhelynek.

ság a jelentésadások által jön létre. Tanulmányának első részében a szerző megkísérel felvázolni egy lehetséges interpretatív szemléletmódot a *Filozófiai vizsgálódások* Ludwig Wittgensteinjére (1998) támaszkodva, második részében pedig diskurzuselemzést végez, melynek tárgya a Magyarországot 2008 őszén elérő nemzetközi pénzügyi válság két különböző értelmezése: Bajnai Gordon és Orbán Viktor válságdiskurzusa. Míg az első rész a Wittgensteinnel „beoltott” interpretatív szemléletmódot elméleti szinten vázolja, addig a második ennek a szemléletmódnak az empirikus alkalmazhatóságát demonstrálja, és lehetséges felhasználási módjaihoz ad néhány támpontot.

Nelson Phillips, Thomas B. Lawrence és Cynthia Hardy magyar fordításban először megjelenő klasszikus tanulmányukban amellet érvelnek, hogy az intézményesedést kutatási tárgyukul választó eddigi kutatások nem voltak képesek kielégítő módon magyarázni ezt a folyamatot, és hogy a diskurzuselemzés koherens és megfelelő keretet nyújthat ehhez. A szerzők először az intézményesedés egy olyan diszkurzív modelljét dolgozzák ki, amely alkalmas lehet arra, hogy megvilágítsa a cselekvések, szövegek és az intézmények közötti kapcsolatot, aztán erre a modellre alapozva fölvezetik azokat a feltételeket, amelyek között az intézményesedés a legnagyobb valószínűséggel végbemegy. Fő állításuk az, hogy az intézmények a diskurzusokon keresztül jönnek létre, illetve hogy az intézményesedés alapja nem maguk a cselekvések, hanem a cselekvéseket leíró és kommunikáló szövegek.

Szabó Márton (2016) írása válasz a *Replika* 87-es számában megjelent, *Luhmann és a diszkurzív politikatudomány* című írásra (Koroncai 2014), az abban megfogalmazott állításokra. Ebben Szabó Márton részben arról szól, hogy diszkurzív politikatudománya és a luhmanni elmélet közötti bizonyos párhuzamok ellenére ő miért nem lett luhmannita, részben pedig arról, hogy mit tud kezdeni ez a politikatudomány az olyan húsunkba égő tapasztalatokkal és az olyan húsba vágó tettekkel, mint amilyen például a kínzás. Ezek ugyanis egyfelől nem diskurzusok: szavunkat veszik s némák, másfelől mégis részt vesznek a diskurzusokban és diskurzusok által konstruálódó politikai valóság létrejövésében, alakításában, szervezésében.

Hivatkozott irodalom

- Arendt, Hannah (2002): *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond – Palatinus.
- Illés Gábor (2016): Válságkonstrukciók. Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása. *Replika* (98): oldalak.
- Pál Gábor (2016): A diszkurzív politikatudomány találkozása a *South Park*kal. *Replika* (98): oldalak.
- Phillips, Nelson, Thomas B. Lawrence és Cynthia Hardy (2016): A diskurzus és az intézmények. *Replika* (98): oldalak.
- Szophoklész (1970): Antigoné. In *Szophoklész drámái*. Budapest: Magyar Helikon.
- Szűcs Zoltán Gábor (2016): Fikció és realizmus. A realista politikaelmélet epiztemológiai alapjai. *Replika* (98): oldalak.
- Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

Szűcs Zoltán Gábor

Fikció és realizmus

A realista politikaelmélet episztemológiai alapjai¹

*És ez nem csak afféle szerény vélemény,
Határozottan állítom, hogy tény, tény, tény.*
(Milne)

Bevezetés

Az alábbiakban a címben jelzett – előre sejtetően: paradox – viszonyról lesz szó egy nagy múltú politikaelméleti tradíció, a politikai realizmus és a fikciós diskurzusok különféle formái (mesék, hazugságok stb.) között. E viszony paradox természetét két, a realizmus szempontjából egyaránt kulcsfontosságú elgondolásából fakad.

Az egyik az, hogy a politikai realizmus episztemológiája szerint a politika valóságának megismerhetősége korlátozott. Eszerint a politika természetéből adódóan nem mindenki egyformán férhet hozzá a dolgok valóságos működésének megértése szempontjából lényeges információkhoz: a tanácsadó nem ugyanazt tudja, amit az egyszerű újságolvasó, a bizalmas megbeszélésen egészen másként beszélnek a politikusok, mint a nyilvános fórumokon. Ráadásul nem is csak a hozzáférés egyenlőtlen, hanem az emberek megismerőképessége is tökéletlen. Az emberek alapjában véve nem racionális lények, és nem a lehető legteljesebb tudás birtokában hoznak döntéseket. Hogy az előbbi két példánál maradjunk: a politikus nem csak azért nem beszélhet ugyanúgy egy bizalmas megbeszélésen, mint egy nyilvános fórumon, mert az információmenedzsment hatalmi erőforrás, hanem mert a szavai által kifejtett hatás is egészen más lenne a két különböző közönség esetében. Illetve, a tanácsadó nem csak azért

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIK 117041 A realizmus paradoxonja projekt keretében készült. A gondolatmenet legkorábbi változatát az MPTT debreceni Vándorgyűlésén 2014. június 7-én adtam elő Politikai realizmus és fikció címmel. Szeretném megköszönni Mándi Tibornak, Illés Gábornak, Gyulai Attilának és Zágonyi Bellának a kézirat előzményeihez és jelen szöveghez fűzött értékes és gondolatébresztő megjegyzéseiket.

tud többet a politikáról, mint az újságolvasó, mert több mindenhez van hozzáférése, hanem mert személyes motivációi arra ösztönzik, hogy bizonyos dolgokról többet tudjon.

A másik, hogy a politikai realizmus elmélete kitüntetett hozzáférést ajánl a politika valódi működésének megértéséhez. Ez a sajátos, „isteni nézőpont” teszi lehetővé, hogy olyan realista szerzők, mint Machiavelli vagy Schumpeter le tudjanak számolni a politika leírásának moralizáló vagy idealista illúzióival. Hogy mindez szöges ellentétben áll a realizmus előbb bemutatott ismeretelméleti előfeltevéseivel, aligha szorul különösebb bizonyításra. Az igazán érdekes azonban nem is ez, hanem az, hogy a nyilvánvaló ellentmondás nem rombolja le a realista elmélet építményét; ellenkezőleg, konstitutív szerepet játszik a realista elméleti diskurzusban. Hogy lehetséges ez?

A kulcsot ennek megértéséhez egy a fikció elméletéből ismerős jelenség sajátos változata: a – nevezzük így – „realista paktum” adja. Azért cserébe, hogy élvezhessük a realista politikaelmélet gyümölcseit, előzetesen el kell fogadnunk, hogy az elmélet közvetlen hozzáférést biztosít a valósághoz, „es eigentlich gewesen ist” (hogy a híres rankei formulát idézzük). A „realista paktum” elfogadása lehetővé teszi, hogy úgy olvassuk a realista gondolatmenetet, *mintha* az eleve igaz lenne, aminek számos előnye van. Egyrészt megkerülhetővé teszi azt az unalmas bevezető, megalapozó, fogalomtisztázó munkát, amely egy másfajta logikát követő elméleti diskurzust fogalmilag talán kidolgozottabbá tesz, viszont absztraktabbnak és kevésbé életszerűnek láttat. Másrészt a bizonyítás terhét finom retorikai trükkökkel a rivális elméletekre hárítja. Harmadrészt az elméleti munka jutalmaként egyfajta élvezetet is kínál, igaz, szemben a fikciós diskurzusokkal, nem esztétikai élvezetet (és azzal esetleg együtt járó etikai felismerést), hanem egy olyan sajátos *ráismerésélményt*, melyet a realista beszámoló részben elméletileg, részben viszont retorikailag alapoz meg.

Mindez azt eredményezi, hogy a politikai realizmus – tartalmától részben függetlenül – különösen vonzó formáját kínálja a valóság megismerésének. Aligha véletlen, hogy a politikai realizmus nem csak elméleti pozícióként népszerű (sőt talán ekként a legkevésbé), de hétköznapi politikaképünknek (ideértve a gyakorló politikusok politikaképét is) meghatározó eleme a hatalom kitüntetett szerepe, a látszat és lényeg megkülönböztetése, az emberek morális tökéletlenségének jelentősége a politikában stb. Ehhez képest ugyanakkor a politikai realizmus meglepően erősen önkorlátozó jellegű, ami talán elsősorban furcsának tűnhet, valójában nagyban hozzájárul a realizmus vonzerejéhez. A politikai realizmus ugyanis, miközben azt állítja, hogy meg tudja mondani, mi a politika természete, hogy mi a politikailag helyes cselekvés, és hogy ki mindenki él alapvető tévedésben a politikával kapcsolatban, valójában csak negatív szerepet tulajdonít önmagának, s tartózkodik attól, hogy konkrét politikai tanácsokkal szolgáljon. Az egyik legfontosabb realista alapelv ugyanis az, hogy a gyakorlat elsőbbséget élvez az elmélettel szemben, és a helyes politikai cselekvés felismerésének képessége alapvetően nem elméleti jellegű tudás. Mindez pedig azt jelenti, hogy a realizmus többnyire kivonja alapvető állításait a megvitathatóság köréből, hiszen a „realista paktumnak” köszönhetően azok nem szorulnak rá a bizonyításra. Ehelyett plauzibilitását kettős élvezet – egyfelől az elmélet kritikai ereje, másfelől a ráismerés élménye – garantálja.

A továbbiakban három kérdés köré csoportosítva fogom tárgyalni a fikció és realizmus kapcsolatának problémáját: először vázlatos áttekintést nyújtok a politikai realizmusról; aztán kitérek arra, hogy miként reflektál a realista diskurzus az ismeretelméleti kérdésekre; végül pedig arról lesz szó, hogy a fikcióról való tudásunk miként segíthet jobban megérteni a realista diskurzus működését.

Mindennek pedig nem egyszerűen az a jelentősége, hogy kimutathatjuk a realista elméleti diskurzus ismeretelméletileg paradox természetét, hanem hogy e paradoxonban ráismerhetünk arra a hatásmechanizmusra, amely a realizmust a politikáról való gondolkodásunk megkerülhetetlen, kiirathatatlan részévé, és ez által – egyfajta – „csingiling-effektusként” – *politikaformáló tényezővé* teszi.

Mi a politikai realizmus?

Először is tisztáznunk kell, mit is értsünk politikai realizmuson. A kifejezésnek ugyanis van legalább három, egymástól nem független, de mégsem minden szempontból egyenértékű jelentése.

Egyrészt létezik egy kortárs angolszász politikai filozófiai irányzat, amely a modern politikai filozófia nagy megújulását hozó rawlsi liberalizmus vélt politikaellenességével (moralizmusával vagy idealizmusával) szemben kínál a politika sajátosságaira tekintettel levőnek gondolt alternatívát, többnyire hobbesi és machiavelliánus alapokon. Ennek az irányzatnak Bernard Williams és Raymond Geuss az alapító figurái, de a kortárs realizmus elődkeresése során számos különböző szerzőt gyűjtött össze modern előfutárként, Judith Shklar-tól Hannah Arendtig, vagy rokon törekvések képviselőjeként Chantal Mouffe-tól Jeremy Waldronig. S bár az irányzat főleg a brit szigeteken népszerű (Williams és Geuss mellett mindenképpen megemlítendő még John Gray, Mark Philp, John Horton, Matt Sleat is), számos fiatal amerikai képviselője van, mint Ioannis Evrigenis vagy Andrew Sabl, akik nemcsak abban különböznek a többi realistától, hogy a realista címkével is óvatosabban bánnak, hanem hogy a moralitás vs. politika konfliktusát nem tartják mindig olyan kiélezettnek, mint európai társaik. Ennek köszönhetően utóbbiakra kevésbé jellemző az a „Methodenstreit” jellegű hozzáállás, amelyet sokan kritizáltak a kortárs realizmus népszerűvé válása óta (Rossi 2016).

Emellett létezik egy – vagy több – realista iskola a nemzetközi viszonyok elméletében (Wohlfört 2008), amelynek klasszikus változatát Hans J. Morgenthauhoz és E. H. Carrhoz, neorealista változatát Kenneth Waltzhoz és John Mearsheimerhez szokás kötni, míg neoklasszikus formáját egyebek között Fareed Zakaria, Jeffrey Taliaferro és mások képviselik. Mivel a nemzetközi viszonyok elméletében a paradigmákban való gondolkodásnak igen fontos a szerepe, így a realizmusra úgy szokás tekinteni, mint ami a kezdetektől napjainkig a domináns paradigma. A realizmusról és alakváltozatairól meglehetősen sokat szoktak beszélni olyan módon, hogy közben viszonylag ritkán tekintenek ki a diszciplína falai közül. Ehhez képest szinte meglepő, hogy a nemzetközi viszonyok realista változatának előzményei között Hobbes vagy Machiavelli (és még gyakrabban Thuküdidész) neve ugyanúgy előszokott kerülni, ahogy a kortárs realista politikai filozófiában. Mikor pedig a realizmus jellemzőit ismertetik, az is kiderül, hogy nagyon hasonló filozófiai előfeltevésekre épül e két iskola. Mi több, még az ellenségeik is hasonlóak: Morgenthau ugyanúgy egy a politikát külső normáknak alávetni kívánó, s általa reménytelenül naivnak tartott liberális (nemzetközi jogi) doktrínával szemben kezdte el kifejteni nézeteit, ahogy a kortárs realista politikai filozófusok a rawlsi „high liberalism” ellenfeleiként pozicionálják magukat.²

2 Hogy Morgenthau mennyire belesimul az általánosabb politikai realista hagyományba (lásd Gyulai 2016).

Emellett azonban nem szabad elfeledkeznünk a szó harmadik jelentéséről sem: eszerint a politikai realizmus olyan nagy múltú politikaelméleti tradíció, amely a nyugati világban részben egymással párbeszédet folytató szövegek kánonjaként is felfogható, de amelynek motívumai meglehetősen könnyen fellelhetők nem európai kultúrákban is: a kínai legalizmusban vagy az „indiai Machiavelliként” számon tartott Chanakiya *Arthashastra* című művében. A nyugati tradícióban Thuküdidész *A peloponnészoszi háborúja* számít az egyik alapító szövegnek (amelynek egy másik nagy realista, Hobbes fordítója és csodálója volt). De a realista nézetek szépen kifejtett, igaz, elutasított formában ott vannak Platón *Állam* című dialógusában is, ahol Szókratészszel szemben Thraszümakhosz képviseli azt az álláspontot, hogy az igazságosság az, ami az erősnek kedvez. Tacitus sajátos hangú, nehezen kiismerhető beszámolója a korai császárkorról a kora újkorban egy egész politikai realista műfajt alapoztak meg. Szent Ágoston pesszimista morális antropológiája az embert reménytelenül bukottnak, az evilági politikai viszonyokat a bukott ember bűneiből levezethetőeknek mutatta be, és azt sugallta, hogy nincs e világon belül megoldás az alapvető erkölcsi problémákra. Machiavellinek a konvencionális erkölcsöt zárójelbe tevő, a politikát elfogulatlanul szemlélő írásai sokak szerint a modern politikakép alapjait rakták le, és évszázadokig tartó vitákat indítottak el a politika természetét illetően. Hobbes pedig nem kisebb morális botrányt okozott azzal, hogy a *Leviatán*ban azt állította, a morálisan tökéletlen ember számára az állam megkérdőjelezhetetlen tekintélye a túlélés (s így a morális létezés) pótolhatatlan előfeltétele. A sort még lehetne folytatni korábbi, egykori vagy modern realistákkal: Guicciardinivel, Hume-mal, Weberrel, Schumpeterrel³ és másokkal. Az így adódó kánonba időnként be lehet tenni elsőre oda nem illőnek tűnő figurákat (mint Sabl Arisztotelészt [2001: 62–70]; Whelan Hume-ot [2004]), vagy ki lehet belőle zárnivalakit valamilyen szempontból egy szűkebb meghatározás kedvéért, ám a tágabb értelemben vett tradíció létezését általában nem szokás tagadni. Legfeljebb azt mondhatja valaki kétségesnek, hogy van-e értelme még a jelenben régi gondolkodókkal egyáltalán foglalkozni.⁴ Ám az ilyen kétségekre az élet maga válaszol, mikor sorra születnek a realista klasszikusokról szóló újabb és újabb munkák, és ezek nem kezelik pusztá muzeális értékékként az ilyen műveket.

Mikor realizmusról fogok beszélni, akkor elsősorban ebben a harmadik értelemben vett realizmusra utalok majd. Annál is inkább, mivel az első, a kortárs angolszász politikai realizmus merőben efemer jelenségnek tűnik, egy elsősorban az angolszász politikai filozófiát érintő belső vitának, mely ugyanakkor természetesen a sok évszázados realista tradíció újabb kivirágása, ám a jelek szerint aligha tesz hozzá sokat annak felismeréséhez. Ugyanígy, a nemzetközi viszonyok realista elmélete is a realista tradíció leágazása, s könnyen megmutatható, hogy lényegében csak speciális kontextusra alkalmaz régről ismerős belátásokat, ugyanakkor az is tény, hogy a diszciplináris sajátosságok rajta is hagyják a nyomukat a nemzetközi viszonyok elméletének realista diskurzusán.

Miként ismerhetjük fel a legkönnyebben a nagy hagyományú politikaelméleti tradícióként felfogott realizmust? A kortárs angolszász realista filozófia alaptéziseit kiválóan összefoglalja William A. Galston cikke (2010). Ezek címszószerűen a következők:

- az érzelmeket és szenvedélyeket figyelembe vevő morálpszichológiai alapvetés,
- a politikai lehetőség robosztus fogalma,

3 Schumpeter első koherensen politikai realista értelmezéséhez magyar nyelven lásd Körösenyi írását (2016).

4 Ahogy arra Láncki András panaszkodik oktatói tapasztalatai alapján (Láncki 2016).

- az utópikus gondolkodás elutasítása,
- a konfliktuselvűség,
- az intézmények politikai arénaként való felfogása,
- a politika moráltól való függetlensége, autonómiája,
- a modus vivendi alapértéknek tekintése,
- a teljes egyetértés normaként kezelésének elutasítása.

Bár Galston felsorolása elvileg csak a kortárs nézetekre nézve irányadó, valójában nagyon hasonló listához juthatunk, ha a figyelmünket az egész realista tradícióra kiterjesztjük (Szűcs 2014). Az mindenesetre elmondható, hogy a realisták általában az embert morálisan tökéletlennek,⁵ korlátozott megismerőképeséggel rendelkezőnek tartják, kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a hatalomnak. A társadalmi lét konfliktusosságát kiiktathatatlannak tekintik az életünkben, és szkeptikusak minden olyan normatív elmélettel szemben, amely a politikai helyzet „itt és most”-jától elvonatkoztatva kész receptekkel szolgál a politikai cselekvés számára.

A moralizmus kritikájának episztemológiai megalapozása

A politikai realizmust ugyanakkor általában nem az episztemológia, hanem az etika felől szokás megközelíteni, és kritikusai itt is egy érdekes paradoxonra szokták felhívni a figyelmet (Philp 2012; Sleat 2014). Ezt nagyjából úgy lehetne összefoglalni, hogy a realisták egyszerre tagadják a külső mércék érvényességét a politikában, s igyekeznek – legalábbis, ha nem kívánják a politikát a „might is right” felfogásra egyszerűsíteni, márpedig ez a helyzet – megtalálni a politikai cselekvés helyességének mércéjét olyan, a pusztán sikeren vagy a hatalmon túlmutatató szempontokban, mint például a legitimitás, a rend, a túlélés. Márpedig, sugallják a kritikusok, valójában nagyon nehéz, sőt talán lehetetlen is megkülönböztetni egymástól egy olyan moralista politikaképet, amely egy politika előtti érvényességre igényt tartó „legitimitás etikájára” épül, és egy olyan realista politikaképet, amely egyszerre utasítja el a moralizmus igényét az etikai alapok politika előtti érvényességére, és fogadja el a legitimitást egy hangsúlyozottan nem „politika előtti”, hanem politikai etika részeként. Látni fogjuk azonban, hogy ezt a nem lebecsülendő érdekességű etikai problémát megelőzi az episztemológiai probléma a politikai realizmusban, legalábbis abban az értelemben, hogy ahhoz, hogy az etikai kérdések feltehetőek legyenek, válasszal kell rendelkezniünk ezekre az ismeretelméleti kérdésekre.

De ne szaladjunk előre, s időzzünk még el egy pillanatra a szokásos etikai kiindulópontonál! Hogyan definiálja a realizmust az etikai probléma? Vegyünk egy példát:

A fejedelemnek éppen ezért nem kell a fenti tulajdonságok mindegyikével rendelkeznie, de szükséges, hogy külsőleg úgy mutakozzék, mintha rendelkezne. Sőt azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, ez ártalmas volna, márpedig látszatuk hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell látszania, és annak lenni; de lélekben mindig elkészülni az ellenkezőjére, hogy

⁵ A morális tökéletlenség gondolata sokaknak elsősorban a konzervativizmus ideológiáját idézheti fel. A probléma azonban ennél sokkal tágabb horizontú: vallás, politika, moralitás bonyolult kapcsolataira is kiterjed (lásd Molnár 2016).

ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. Meg kell értenie, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja (Machiavelli 1993: 54).

Ennek olvastán mindenki tudni fogja, hogy egy realistával áll szemben, aki szerint erkölcsi szabályaink nem képesek minden egyes esetre érvényesen megmondani nekünk, hogy mit kell tennünk a politikában.

Különösen érthetőnek tűnik ez a realista óvatosság a kantianus erkölccsel szemben, amely általános törvényekből áll, s indokoltnak tűnik az utilitarizmussal szemben is. Hogy csak két, a modern erkölcsfilozófiában meghatározó álláspontot idézzünk fel, amelyek persze aligha lehetnek épp a fent idézett Machiavelli számára releváns „vitapartnerek”, viszont a kortárs realizmus állandó céltáblái (lásd pl. Williams 2007), mivel ezek a politikát alkalmazott etikára egyszerűsíthetőnek mutatják. A helyes politikai cselekvés mércéi e két álláspont szerint egyszerűen levezethetőek a moralitásból.

Némiképp bonyolultabb a helyzet a harmadik nagy hagyományú etikai pozíció, az erényetika esetében, ahol a politikai cselekvés helyességét a megfelelő mérték megtalálása jelenti, s így előzetesen és kívülről nem is mindig lehet egyértelműen meghatározni, mikor mi a teendő.

Nem véletlen, hogy a kantianizmus és az utilitarizmus (és az azokra emlékeztető egyéb morálfilozófiai irányzatok) állandó céltáblái a politikai realizmusnak, míg az erényetikához gyakran nyúlnak vissza, hogy segítségével próbálják megfogalmazni, miként lehet ítéletet mondani a sajátos politikai kihívásokra adandó válaszok fölött (lásd például Philp 2007; Sabl 2001). Morális problémaként ugyanis a realizmus arról szól, hogy van-e bármilyen mércéje a politikai cselekvésnek. E kérdés főleg annak az erős meggyőződésnek köszönhetően olyan sürgető, amelyet a realisták általában osztanak a fentebb idézett Machiavellivel: a merev erkölcsi szabályrendszerek egyszerűen nem alkalmasak arra, hogy általuk ítéljünk arról, mikor kinek mit kellene vagy mit kellett volna tennie. Márpedig ha nincsenek mércék egyáltalán, akkor ez szükségképpen káoszba torkollik.

Nagyjából kétféle út vezet ennek a problémának a megoldásához, attól függően, hogy „machiavellista” vagy „hobbesiánus” megközelítést választanak a realisták, azaz hogy elsősorban az egyes politikai aktorok cselekvésének mércéit keresik, vagy a politikai közösség egészének fennmaradására fókuszálják a figyelmüket (miként tette azt a kétféle irányzat archetípusának tekinthető két szerző: Machiavelli az előbbit, Hobbes az utóbbit hangsúlyozta inkább). Az olyan modern kísérletek, mint Mark Philpé (2007) vagy Andrew Sablé (2006),⁶ hogy az erényetika szótárából kölcsönözve kezeljék a politikai cselekvés problémáját, vagy Richard Bellamyé, aki a *dirty hands* problémájával foglalkozik (Bellamy 2010), tulajdonképpen a machiavellianus úton járnak, akár valóban tekinthetők machiavellistának, mint Philp, akár nem, mint Sabl. Ezzel szemben állnak Bernard Williams (2007) vagy Matt

6 Bár pro forma nem politikaelméleti szöveg, mehökkentően hasonló módon szerveződik John T. Hamilton szövege, a *Security* is, amely a security fogalmának történetét, alakváltozásait követi nyomon, és egy olyan politikaképet implikál, amely szerint a gond, a bizonytalanság mindig is részei a társadalmi létnek, és a helyes politikai cselekvés az, amely nem felszámolni akarja ezt (hisz az lehetetlen lenne), hanem együtt élni vele, és konszolidálni a hatásait (Hamilton 2013).

Sleat (2014), amikor a legitimitás fogalmát vizsgálják; vagy Ioannis Evrigenis, aki Schmitt és Hobbes nyomán az ellenségtől való félelem konstitutív szerepére mutat rá a politikai közösségek életében (Evrigenis 2007); vagy Sabl, amikor Hume történeti írásait elemezve rekonstruál egy olyan elméletet, a „dinamikus koordinációét”, amelynek segítségével megmagyarázható, hogy miként jöhetnek létre az állandó politikai harc és hatalmi instabilitás körülményei között is stabil politikai közösségek (Sabl 2012).

Ugyanakkor, ha jobban belegondolunk, ami első pillantásra morális problémának látszik, az valójában ismeretelméleti probléma is, sőt, ha őszinték akarunk lenni, akkor a gyakorlatban (amire a realisták olyan szívesen hivatkoznak) többnyire elsősorban episztemológiai kérdésként jelenik meg: hacsak nem vagyunk teljesen naivak, akkor a „mi a teendő?” kérdése után rögtön a „honnan tudható, mi a teendő?” kérdése adódik, nem pedig az, hogy milyen erkölcsi rendszerbe illeszkednek a helyes teendőről alkotott ítéleteink.

Érdekes módon azonban ez a kérdés sokkal kisebb figyelmet kap általában a realista szerzők részéről, s ez nem véletlen: a realisták idegenkednek az episztemológiai komplikációktól. Olyannyira, hogy a nemzetközi viszonyok elméletében egyesek azért kritizálják az ottani realizmust, mert az naivan pozitivistá episztemológián alapul. Ha ezt a kijelentést nem is kell egészében véve elfogadnunk, aligha véletlen, hogy ezt az irányzatot a 19. századtól, mikor az effajta címkék népszerűvé kezdtek válni, éppen realistának hívták, vagyis a valósághoz való kitüntetett hozzáférést tartották a legjellemzőbb vonásának.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a realizmus híján volna az episztemológiai érzékenységek, sőt éppen ellenkezőleg, szinte rögeszmésen sokat foglalkozik azzal, hogy egyfelől dekonstruálja a helyes politikai cselekvésről alkotott ítéleteinket megalapozó morális tudást, másfelől felépítsen egy olyan, a maga nemében rendkívül szubverzív episztemológiai konstrukciót, amelyben a politika valósága mindig korlátozottan megismerhető, a cselekvő pedig morálisan és kognitív értelemben is tökéletlen, s ezáltal a világ, a róla szóló tudás és az e tudáson alapuló cselekvések viszonya többszörösen is aluldeterminált.

Hogy ezt többnyire mégis episztemológiailag naivnak tűnő módon adják elő, annak oka nem a naivitás, hanem épp ellenkezőleg, az a meggyőződés, hogy elméleti reflexió útján – afféle Münchhausen-effektusként – sosem fogunk tudni kikerülni ebből a helyzetből, és nem is tudunk szilárd megalapozást adni cselekvés és tudás viszonyának. Ha pedig így van, érezhetik a realisták, akkor az ezzel való foglalatzkodásnak is meg kell hogy legyenek a megfelelő korlátai. Itt válnak el végleg a posztstrukturalista elméletalkotás és a kortárs politikai realizmus útjai, a kettő közötti, első pillantásra meglepőnek tűnő ismeretelméleti affinitás ellenére is (Horton 2010).

A posztstrukturalisták nyelvezete realista szemmel ugyanis túlságosan absztrakt, túlságosan messzire vezet a politikai gyakorlattól, márpedig a realisták szerint minél messzebb kanyarodunk tőle, annál hiábavalóbbak a reflexióink, hiszen annál több időt szánunk olyasmire, amiből úgyse nyerhetünk szilárd és biztos tudást. Azon a hasznos – ámbar negatív – elméleti tevékenységen túl, amikor bizonyos moralista elméleti konstrukciók problematikuságára hívjuk fel a figyelmet, minden további perc, amit arra szánunk, hogy a politikai tudás természetéről beszéljünk, elvesztegetett idő. Ezért tér vissza újra és újra a realista fogalmi gondolkodás az alapokhoz: a gyakorlat elsőségéhez és a politikai tudás végső megalapozhatatlanságához, s korlátozza magát egyfajta elméleti parazitizmusra, megelégedve azzal, hogy kritizálja a szerinte tarthatatlan elméleti konstrukciókat.

Nagyon feltűnő, de az eddig elmondottak fényében nem is olyan meglepő, hogy milyen kevés érdemlegeset tud mondani a realista *elmélet* a saját hasznáról. Raymond Geuss például a következő öt funkciót tulajdonítja neki:

1. kielégíteni a világ megértésére irányuló vágyunkat,
2. kielégíteni a világ megítélésére irányuló vágyunkat,
3. kielégíteni az általános cselekvési iránymutatásokra irányuló vágyunkat,
4. fogalmi innovációk létrehozása,
5. az ideológiákkal való kritikus foglalkozás (Geuss 2008).

Tudván tudva azt, hogy a realisták szerint a politikában a gyakorlatnak elsőbbsége van bármi-féle elméleti tudással szemben, a lista valóban nem sok meglepetést tartogat. Jellemző például, hogy az első három funkció a megismerési problémát elsősorban szükségletkielégítésként, és nem tényleges tudásszerzésként fogja fel. A negyedik és ötödik funkció pedig szintén meglehetősen erőtlen és részben eleve negatív: a fogalmi újítás csak egy ajánlat, melyet a gyakorlat vagy befogad, vagy sem, az ideológiákkal pedig részben eleve azért kell foglalkozni, hogy túlzó igényeiket a helyükre tudjuk tenni. Úgy tűnik, az elméletre van igény, de a jó elmélet tisztában van saját eredendő gyengeségével. Innen nézve persze az is érthető, miért gondolják a realisták, hogy igenis kell a morálfilozófiával szüntelenül hadakozni, és miért nem érdemes episztemológiai spekulációkba belemenni: a morálfilozófia az első három igényt is kielégíteni látszik, s a gyakorlat szempontjából veszélyes tanácsokat ad az embereknek, viszont az ezek lerombolásán túlmutató, túlzottan absztrakt episztemológiai problémáknak nincs semmilyen gyakorlati következménye.

A realizmus kritikusainak tulajdonképpen igazuk is van a moralizmus realista kritikájával kapcsolatban, meg nincs is. A realisták ugyanis elsősorban nem azzal foglalkoznak, hogy számítanak-e a politikában az etikai megfontolások, hanem hogy számítanak-e a gyakorlatban az elméleti megfontolások. Nem az a kérdés tehát számukra, hogy lehetnek-e a politikai aktoroknak etikai motivációik, vagy hogy lehetnek-e a politikai közösség tagjainak etikai normákban megfogalmazódó elvárásaik a politikusaikkal kapcsolatban, hanem hogy úgy van-e a társadalmi valóság berendezve, hogy az ilyen etikai kérdésekről szóló elméleti reflexió útján eljuthatunk a helyes politikai cselekvés receptjéig. A realisták erre az elmélet és gyakorlat radikális szétválasztásával és szembeállításával felelnek: a realista elméletet elsősorban negatív természetűnek mutatják be, amely azáltal igazít el a világban, hogy megtanítja nekünk, milyen világ az, amelyben nincs kitüntetett szerepe az elméleti reflexiónak, míg a realista gyakorlatot eredendően nem elméleti természetűnek tekintik.

A realista ismeretelmélet sajátos paradoxona ezek szerint abban áll, hogy a realizmus úgy tesz, mintha csak ontológiája és etikája lenne, episztemológiája nem. Holott az ismeretelméleti problémára adott válaszon nyugszik az egész elméleti konstrukció. Hogyan lehetséges ez? A következőkben a fikciós diskurzusokkal való összehasonlítás segítségével erre a kérdésre kínálok választ.

A realista paktum

Első pillantásra talán nem kézenfekvő és nem is egészen fair egy politikaelméleti diskurzust a fikciós diskurzusokkal összehasonlítani, és az azokhoz való szerkezeti hasonlósága segítségével magyarázni.

Ami miatt mégiscsak gyümölcsözőnek ígérkezik egy ilyen vállalkozás, az az, hogy a realizmus vonzereje messze nagyobb, mint ami elméleti teherbíró képességéből következne. Egy politikaelmélet, amely ennyire negatívan viszonyul az elmélethez, ugyan lehet igaz, ám elméletileg nem kellene hogy különösebben izgalmas legyen. Ám a realizmussal pontosan az a helyzet, hogy évszázadok óta újra és újra élénk elméleti vitákat provokálnak képviselői. Sőt a realizmus nem csak – még csak nem is elsősorban – elméleti pozícióként érdekes, hanem azért, hogy mennyire vonzó azok számára, akik a politika gyakorlatával közvetlen kapcsolatba kerülnek. Thuküdidész, Tacitus, Machiavelli, Richelieu gyakorló politikusok voltak, Hobbes, Weber, Schmitt, Morgenthau pedig igazán válságos történelmi helyzetekben fogalmazták meg nagy hatású politikai műveiket. De talán nem vagyunk egészen igazságtalanok a realista hagyománnyal szemben, ha felhívjuk a figyelmet a politikai realizmus vadhajításaként is felfogható összeesküvés-elméletek korokon átívelő népszerűségére. Akár-mennyire is megalapozott elméletileg a politikai realizmus, az emberekre gyakorolt tartós hatása letagadhatatlan. Másként fogalmazva – s egyúttal rátérve a fikcionalitás problémájára – a realizmus képessége, hogy érdekes és megnyerő történeteket mondjon számunkra a politikáról, messze nagyobb jelentőséggel ruházza fel ezt a politikaelméleti hagyományt, mint azt pusztán elméleti potenciálja indokolná. A kérdés csak az, mitől érdekesek és megnyerőek számunkra azok a sztorik, amelyeket a realizmus mond számunkra? A válasz pedig pontosan abban az episztemológiai paradoxonban rejlik, amely egy elméleti diskurzusban elsőre zavarba ejtőnek tűnhet, ám annál kevésbé zavaró a jelenléte a fikciós diskurzusokban, azoknak ugyanis az a talán legfőbb konstitutív elemük.

Mitől fikciós egy fikciós szöveg? Attól, hogy ami le van benne írva, az nem igaz? A legkevésbé sem. Inkább attól a paradoxontól, amely az ilyen szövegek olvasását jellemzi. A fikciós szöveg olvasása ugyanis megköveteli az olvasótól egy „fikciós paktum” elfogadását, ami nem más, mint a kételkedés felfüggesztése (Lejeune 2003; Cohn 1999). Fikciós szöveget fikcióként olvasni azt jelenti, hogy úgy olvassuk az adott szöveget, *mintha az a valóságról szólna az adott fikció keretei között*, amiért az olvasással együtt járó esztétikai élményt kapjuk cserébe, azt az élvezetet, amelynek vagy van megismerési értéke, vagy nincs (ezzel kapcsolatban a fikciós elméletek nem adnak egyértelmű eligazítást), ám amelynek elsődleges értéke esztétikai élvezet mivoltában áll.

Példának okáért Gogol híres regényét, a *Holt lelkeket* fikciós szöveggént úgy tudjuk élvezettel olvasni, hogy közben nem kell eldöntenünk, hogy a főhős, Csicsikov valóban élt-e vagy sem. Mi több, a *Holt lelkek* egyik betegesen hazudozó szereplőjét, Nozdrjovot akkor is elfogadhatjuk betegesen hazudozó figurának, ha állításainak igazságtartalmát nem tudjuk megítélni a fikció keretein kívül. Ha nem így tennénk, nem tudnánk Gogol remekművét fikcióként olvasni, s elesnénk attól az esztétikai élménytől, amelyet ez a nagyszerű regény nyújt. Az pedig, hogy közben megtudunk-e valami történetileg hiteleset a 19. század első fele valódi vidéki Oroszországnak elviselhetetlenül korrump és elnyomó hatalmi struktúráiról, egy messzire vezető kérdés, amelyre tetszés szerint adható igenlő és nemleges válasz is anélkül, hogy a fikciós diskurzus alapvető sajátosságait megtagadnánk.

A „fikciós paktum” eredményeként eredetileg nem fikciós szövegeket is lehet akként olvasni, s rengeteg olyan szöveg van, melyekről egészen pontosan nem is lehet tudni, hogy mennyire tekinthetők fikcióknak és mennyire történetileg hitelesnek. Ám ez, amennyiben olvasóként elfogadjuk a „fikciós paktumot”, korántsem akadályozza a műélvezetet. Ismét csak példákkal élve: mit sem számít Móra Ferenc *Aranykoporsójának* élvezeti értéke szempontjából, ha tudjuk, hogy a kései római birodalomról szóló parabola egyik szereplője, Heptaglossus valóban élő személy volt, aki azonban nem Diocletianus kortársa volt, Diocletianus császár szintén valóban létezett és számos dolgot tényleg megtett, ami a könyvben szerepel, ugyanakkor Quintipor sosem élt a valóságban. A „fikciós paktum” elfogadásával mindhármukat elfogadjuk olyannak, mintha e történelmi korszak egyformán valóságos szereplői lennének.

De még ennél is érdekesebb témánk szempontjából az, hogy nyilvánvalóan minden ízükben kitalált történeteket is el tudunk fogadni politikai realistaként. George R. R. Martinnak az utóbbi években népszerűvé vált fantasy regénysorozata és a belőle készült népszerű televíziós sorozat egyaránt megkapta a „realista” jelzőt, mégpedig pontosan abban az értelemben, ahogy azt a realista politikaelméleti hagyományhoz kapcsolódó szövegek esetében megszokhattuk. A *Tűz és a Jég dalának* és a *Trónok harcának* cselekménye konfliktuselven működő világot ábrázol, és azon belül is főként hatalmi harcokat ír le nagy részletességgel, amelyek résztvevői közül rendre az bizonyul sikeresebbnek, aki politikailag ügyesebb, és nem az, aki erkölcsileg helyesen jár el. A regény szereplői morálisan tökéletlenek, megismerőképességük korlátozott, s e vonásaiknak fontos szerep jut a cselekmény alakításában. Mindez azonban a legkevésbé sem okoz problémát az olvasónak, mert a „fikciós paktumnak” köszönhetően felfüggesztjük a kételkedésünket azzal kapcsolatban, hogy mennyire lehet realista egy olyan történet, amelyben a politikai intrikusok mellett sárkányok, mágia és bizarr természetfeletti jelenségek is fontos szerephez jutnak.

S ha jobban belegondolunk, nincs is ebben semmi meglepő. A realista politikaelméletben nincs semmi, ami összeegyeztethetetlen lenne a sárkányokkal, mágiával, természetfelettil, hacsak az nem, hogy a realizmus kítüntetett hozzáférést ígér a valósághoz, úgy, ahogy az ténylegesen létezik körülöttünk. Márpedig csak kétségkívül kevesen mondanák azt, hogy márpedig sárkányok a valóságban is léteznek. Vagyis a politikai realizmus szerepeltetése egy ilyen fikciós történetben legfeljebb annyiban tűnhet valóságos blaszfémianak, amennyiben nyilvánvalóan visszaél az olvasónak a valósághoz való közvetlen hozzáférése vonatkozó várakozásaival. Csakhogy a „fikciós paktum” pontosan azon alapul, hogy nem kérdezzük, vajon igaz-e egy történet vagy sem, hanem elfogadjuk annak, *mintha az lenne*.

A kérdésnek ezzel együtt komoly tétjei vannak, nem csak a fikció világa, hanem a saját világunk szempontjából is. A „fikciós paktum” használatának van egy fontos elvi korlátja, melyet a valóságban a fikciós diskurzusok hajlamosak megsérteni. Ez pedig az, hogy a fikciós diskurzus ideális esetben csupán olyan, *mintha* valóságos lenne, ám lehetséges különválasztani azt, ami valóság, és azt, ami nem. Időnként azonban (sőt nem is ritkán) a kételkedés felfüggesztése elmossa a határt a *mintha* és a *valóság* között, mi több, valóságalkító tényezővé válik. Az ún. „SNL-hatás” például azt jelenti, hogy a neves amerikai szórakoztató műsor szkeccseit az emberek hajlamosak összekeverni a valósággal, és az ott szerzett tapasztalataik révén hozni politikai döntéseket. Chevy Chase legendás Ford-paródiáit például sokan azonosították Ford elnökkel az 1970-es években, Tina Fey nem kevésbé emlékezetes Sarah Palin-paródiája pedig olyan népszerű memmé vált, hogy az amerikaiak jelentős ré-

sze máig azt hiszi, valóban a republikánus alelnökjelölt mondta, hogy látja az oroszokat az alaszkai otthona ablakából (Fitzpatrick 2008; Kingkade 2012). De hasonló elven működnek az olyan kevésbé kedélyes esetek, mint mondjuk a zsidó világ-összeesküvésről szóló *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* vagy a magyar szélsőjobboldalon népszerű „rózsadombi paktum”, amelyeket sokan fogadnak el hiteles történelmi dokumentumokként és látják velük igazolhatóknak konspirációs teóriáikat.

A „fikciós paktumról” eddig mondtak két szempontból tartogatnak fontos tanulságokat a politikai realizmus episztemológiájának megértése számára. Az egyik az, hogy a fikciós diskurzusokban a valósághoz való paradox viszony konstitutív szerepet tud játszani, ugyanúgy, ahogy a realista politikaelméletben. A másik pedig az, hogy a fikciós diskurzusok vonzereje olyan nagy, hogy meggyőzőerejük révén képesek ledönteni fikció és valóság határait, és így valóságot alakító tényezővé tudnak válni. Hasonló jelenségre a politikai realizmus esetében is számíthatunk, ahogy azt éppen az összeesküvés-elméletek politikai karrierje mutatja (igaz, szélsőséges, de semmiképpen sem kivételes esetként).

Mindezek alapján a realista politikaelmélet episztemológiai alapszerkezetét a fikciós diskurzusok mintájára kézenfekvő egyfajta „realista paktumként” felfogni. A valósághoz való kitüntetett hozzáférés ígérete hasonlóan működik, mint a „fikciós paktum”, abból a szempontból, hogy a kételkedés felfüggesztését várja el. Igaz, nem egy „mintha” valóságot kínál helyette, hanem egy elméletellenes elméletet és egy elméletmentes etikát, ám a hatásmechanizmusnak ugyanúgy fontos összetevője az élvezet, mint a fikció esetében. Ami a fikciós diskurzus esetében a fikció kínálta esztétikai élvezet, az itt a ráismerés által nyújtott öröm.

A realista politikaelméleti diskurzusnak megvannak a maga sok évszázados nyelvi eszközei a „realista paktum” létrehozására, amelyet az olvasó könnyen képes dekódolni, ugyanúgy, ahogy az „egyszer volt, hol nem volt” alapján messziről felismeri a mesét. Az alábbiakban három ilyen retorikai eszközt mutatok be röviden.

Az első s talán a legismertebb eszköz az, ahogy a realista szövegek a józan észre, a hétköznapi tudásra hivatkozva alapozzák meg saját érvelésük tekintélyét. William A. Galston azt írja, hogy

[n]égy évtizeddel ezelőtt az Éhség, bőség és moralitásban Peter nagy izgalmat keltett (egyebek között) azzal az állításával, hogy a társas közelség morális szempontból nem számít. Mindegy, hogy egy gyerek a sajátja, a szomszédjáé vagy egy bengáli, akinek a nevét sem fogja soha megismerni, minden esetben ugyanúgy kötelessége valakinek segíteni (...). Nem véletlen, hogy sosem láttunk még olyan társadalmat, amelyik magáévá tette volna Singer alapelvét, és nagy biztonsággal kijelenthetem, soha nem is fogunk (Galston 2010: 402).

Ez a lehető legtipikusabb példáját adja a „realista paktum” elfogadására való felszólításnak: Galston és a józan ész az egyik oldalon, Singer moralizmusa a másikon.

Ennek az eljárásnak pedig kettős értelme van a realista elméletalkotásban.

Egyrészt azért, hogy a realista szövegek saját koncepciójukat azonosítják a hétköznapi tudással, a bizonyítás terhét a rivális elméletekre hárítják. Ez persze nem fog működni olyan olvasók esetében, akik nem találják valamilyen okból vonzónak vagy intuitívan beláthatónak az adott probléma realista értelmezését (ám mint még majd látni fogjuk, nem csak az intuíció támogathatja a realista gondolatmenetet).

Márpedig ha valaki ilyen vagy olyan okból elfogadhatóan találja, amit a realista okfejtés tartalmaz, akkor létrejön egy erős közösség is a realista szerző és az olvasója között. Mert ez

a „másrésztje” a hétköznapi tudásra apellálásnak. Az, hogy a realista gondolatmenet mintegy megjutalmazza olvasóját azzal, hogy egy közösség, a dolgok valódi természetét értők egyikévé avatja, amit az ilyen szövegek nem egyszer külön hangsúlyoznak is. Mint például Machiavelli, aki *A fejedelem* egyik klasszikus részletében azt írja, hogy az „értőknek kívánván hasznos dolgot írni, helyesebbnek ítélem a dolog valódi igazságának kifürkészését, semmint megelégedni a róla alkotott elképzeléssel” (Machiavelli 1993: 46). Ez a szövegrészlet egyébként annál figyelemreméltóbb, mivel leplezetlenül összeköti a „dolog valódi igazságának” bemutatására vonatkozó szerzői ígéretet és az olvasók megnyerését azáltal, hogy feltételezi, azok fognak egyetérteni vele, akik eléggé vájt fülűek.

Egy másik, nem kevésbé fontos eszköze a „realista paktum” kezdeményezésének a realista szövegekben a tapasztalatra hivatkozás. Bertrand de Jouvenel, egy jeles francia államférfi fia és maga is jelentős közéleti szereplő azt írja például a 20. századi politikai realizmus egyik alapművének számító *The Pure Theory of Politics* című művében, hogy

[i]dézni mindig öröm; mi több, tudományos külsőt is ad: ebben az esetben azonban megtévesztő lett volna saját vállalkozásom vakmerőségét tiszteletre méltó tekintélyektől való kölcsönzéssel leplezni. Tisztességesebbnek tűnik beismerni, hogy nyersanyagomat megfigyelés útján szereztem. Egy politikai *milieu*-be beleszületve, végigélve egy politikai eseményekben bővelkedő életet, anyagom mintegy rám kényszerítette magát (Jouvenel 2000: xii–xiii).

Már Thuküdidész is hasonlóan jár el, aki műve elején leszögezi, hogy résztvevőként és szemtanúként ír az eseményekről. Harmadik személyben beszélve magáról elmondja, „[m]űvébe mindjárt a háború kitérősekor kezdett bele, mert előre sejtette, hogy az rettentő s minden eddiginél nevezetesebb lesz” (Thuküdidész 1985: 7). Márpedig kinek lehetne inkább hinnünk, mint aki ott volt, és a saját szemével látott dolgokat, mi több, nem csak azt érti, amit lát, hanem – saját tapasztalatból – azt is, hogy hogyan működnek a dolgok *valójában*?⁷

S végül a harmadik eszköz a „realista paktum” létrehozására tulajdonképpen nem más, mint a fikciós diskurzusból való nyílt kölcsönzés: az érdekességre törekvés – az arisztotelészi „fordulat és felismerés” mintájára. Egy realista gondolatmenet ugyanis előszeretettel él a provokáció eszközével. Thuküdidész műve például egyik legismertebb részében, a méloszi párbeszédben a kis szigetállamra törő athéniak követéinek és a mélosziak vezetőinek tárgyalását úgy mutatja be, mint pergő szóváltást, amelynek végén a mélosziak elutasítják az athéniak feltétel nélküli megadásra felszólító ultimátumát, s az ostrom hamarosan tragédiába fordul: az athéni sereg beveszi, földig rombolja Méloszt, a férfiakat leöldösi, a nőket rabszolgáknak adják el, s a helyükre telepéseket hoznak. Ami ezt a feszült – és a végkimenettel fényében igazán drámai – epizódot valóban feledhetlenné teszi, az az, hogy a fenyegető pusztítás árnyékában milyen súlyos érvek hangzanak el. Az athéniak leplezetlen nyíltsággal érvelnek amellett, hogy a hatalomvágy az emberi és isteni törvény része, hogy a hatalom, ha nem nő, akkor csökken, de sosincs egyensúlyban, s hogy a hatalomnak az erő és a félelem a megfelelő garanciái, nem a méltányosság, méltányosság egyébként is csak egyenlő erejű felek között lehet szempont, minden más esetben a gyenge meghajlik az erős akarata előtt. Így, vonják le a következtetést az athéniak fenyegetően, a mélosziak mást nem tehetnek, mint hogy a túlélés egyetlen esélyét választják, s meghódnak. Ezzel szemben a mélosziak a méltányosságra és az isteni törvényre hivatkozástól a spártaiakkal való fenyegetésen át az

⁷ Magyarországon sokat forgatott könyv Tilo Schabert *Boston Politicsa*, amely valóságos florilégiuma a „realista paktumot” megalapozó eszközöknek (vö. Schabert 1998).

athéniak érdekeire apellálásig mindennel megpróbálkoznak, hogy az athéniakat a méloszi semlegesség tisztelőben tartására rábírják. Persze hiába. S mikor látják, hogy nincs helye az érveknek, a tisztességükért való harcot választják, ami, mint utóbb bebizonyosodik, azonos a polisz kollektív öngyilkosságával. A dialógus külön érdekessége, hogy a mélosziak és az athéniak egyaránt súlyos hibát követnek el döntésükkel (az athéniak azért, mert elveszítik a mértéket, a mélosziak pedig, mert megfélekednek arról, hogy a makacskodás is hiba), ám ugyanakkor meglehetősen pontossággal látják egymást és fogalmazzák meg a másik fél számára helyes politikai cselekvést. Mi több, nem csak az athéni érvelés tekinthető – különösen brutális – realista álláspont kifejtésének, hanem a méloszi is. Csak éppen, míg az athéniak – modern nemzetközi viszonyok elméletére jellemző kifejezéssel – egy mearsheimeri „offenzív realista” (vö. Mearsheimer 2001) pozíciót foglalnak el, ami a hatalommaximalizálásra van kihegyezve, addig a mélosziak realizmusa – ismét csak modern fogalmak szerint – „defenzív” jellegű (vö. Waltz 1979), mert a hatalmi egyensúlyt propagálja.⁸

A sort persze tetszés szerint lehetne folytatni, s aligha kell mondanom, hogy a legnagyobb provokátor Machiavelli volt, akit nem véletlenül tartottak „az ördög tanítójának”, hiszen *A fejedelem* jóformán másból sem áll, mint a konvencionális erkölcsi felfogás provokációjából.

Mégsem innen hozom utolsó példám, hanem David Hume-tól, akinek egyik legérdekesebb esszéje azzal a felvetéssel indul, hogy semmi sem lepi meg inkább a filozofikusabb elméletet, mint az a könnyedség, amivel a kevesek uralkodni tudnak a sokaság felett. Hume gondolatmenete arra a provokatív tézisére fut ki, hogy a politikai autoritás nem az erőfölényen, hanem az emberek véleményén alapul. Mint mondja, még a legzsarnokibb kényurak is, akik felfegyverzett híveik révén tudják akarataikat másokra kényszeríteni, legalább fegyveres híveiket kénytelenek meggyőzés útján kormányozni. E gondolatmenet pedig azért érdemel figyelmet, mert valójában kettős „csavar” van benne: az egyik, amelyről Hume kifejezetten beszél is, hogy bár azt hinnénk, az erőfölény alapozza meg a hatalmat, az valójában az önkéntes alávetésen, elfogadáson nyugszik; a másik viszont az, amelyet Hume látszólag adottnak vesz, holott legalább ennyire meglepő, hogy ti. az erőfölény nem a hatalmasok, hanem a sokaság oldalán van.

Márpedig az ilyen gondolatmeneteknek csak egyik értéke az, hogy valami fontosat meg tudhatunk általunk a politika valóságáról. A másik az az élvezeti érték, amelyet a fordulat és felismerés, a látzat mögötti lényeg megmutatása kínál az olvasó számára.⁹

Így néz ki tehát a realista politikaelméleti szövegek által ajánlott „realista paktum”. Egyrészt az olvasónak azt ígéri, hogy közvetlen hozzáférést kap a valósághoz a hétköznapi tudás és a szerző tapasztalatai révén, másrészt azt is ígéri, mintegy járulékos előnyként, hogy ezáltal része lesz az „értők” exkluzív közösségének, és hogy a valóság felfedezése élvezettel fog jární számára. Ilyen módon nem is meglepő, hogy a realizmus miért annyira vonzó álláspont: egyszerre roppant demokratikus (hiszen hétköznapi tudásra támaszkodik) és exkluzív (mert beavatottságot kínál) a politikaképe, s emellett lehetővé teszi érdekes történetek elmondását a politikáról. Aligha kell meglepődnünk azon, hogy a realista toposzok nem csak a politikaelméletben, de a politikáról való hétköznapi eszmecseréinkben is gyakran visszaköszönek. Nem is beszélve az összeesküvés-elméletekről, amelyeknek saját, virágzó szubkultúráik vannak.

8 Némiképp eltérő olvasathoz, ám egy realista értelmezéshez (lásd Illés 2015 és 2016).

9 Marx leginkább realistának tekinthető politikai írásaiban nem véletlenül játszik meghatározó szerepet a színházi metaforika (lásd Pap 2016).

Mindez értelemszerűen csak bizonyos pontig, elsősorban szerkezetében hasonlít a „fikciós paktumra”, s éppen a lényegét illetően, tartalmilag különbözik attól alapvetően: hiszen amíg a fikció csupán egy „mintha” élményt kínál, a realizmus viszont egy közvetlen telefonvonalat a politika mélyebb valóságához. Ám éppen, mert szerkezetükben és hatásmechanizmusukban nagyon hasonlítanak, a fikció és realizmus közötti összehasonlítás segít jobban megérteni a realista politikaelmélet episztemológiáját és annak szerepét a realista politikaelméletben. Legalábbis addig, amíg észben tartjuk, hogy az összehasonlításnak milyen korlátai vannak.

Martin fantasy regényeinek érdekességét éppen az adja a realista politikaelmélet szempontjából, hogy egyszerre ajánlanak az olvasónak fikciós és realista „paktumot” is, és e kétféle ajánlat bizonyos mértékig feszültségben van egymással: míg fantasy regényként a realista motívumok csak az esztétikai élvezet szolgálatában állnak a szövegben, sőt éppen addig érdekesek, amíg nem vesszük őket túl komolyan, addig realista tanmeseként az esztétikai élvezet csak járulékos szerepet tölthet be a kognitív érték mellett a regényekben. Az a vonakodás, hogy „túlságosan komolyan vegyünk” egy fantasy regényt, nagyrészt a kétféle paktum belső logikája közötti feszültségből adódik. Holott, másfelől, semmi hasonlót nem érzünk Thuküdidész, Machiavelli, Hobbes vagy Weber kapcsán, akik ugyanazt a szégyentelenül manipulatív „realista paktumot” kínálják olvasóiknak, mint Martin is.

Befejezés

Az eddigiekben a realista politikaelmélet episztemológiai alapjairól volt szó. Azt igyekeztem megmutatni, hogy a politikai realizmus egyáltalán nem naiv ismeretelméleti szempontból, hanem egy olyan, nagyon is szofisztikált episztemológiai pozíciót képvisel, amely az elméleti tudásnak korlátozott, negatív szerepet tulajdonít, és a gyakorlatot szigorúan leválasztja az elméletéről. Ez az álláspont ugyanakkor tartalmaz egy nyilvánvaló paradoxont: hiszen egyszerre feltételezi és tagadja a valósághoz való közvetlen hozzáférés lehetőségét.

Az esszémben igyekeztem megmutatni, hogy egy ilyen paradoxon még nem szükségképpen rombol le egy diskurzust. A fikciós diskurzusok példája segítségével amellel érveltem, hogy a valósághoz való paradox viszony éppenséggel egy diskurzus konstitutív elemévé is válhat. Ehhez a „fikciós paktum” irodalomelméletből ismerős fogalmát hívtam segítségül, amely a fikciót „mintha” valóságként kínálja az olvasó számára, felfüggesztve az elbeszélésekkel kapcsolatos kételkedésünket. Bevezetve a „realista paktum” fogalmát, megmutattam azt is, hogy a realista politikaelméleti diskurzus szerkezetileg nagyon hasonló a fikciós diskurzusokhoz, de jeleztem az alapvető tartalmi különbséget is: a valósághoz való kitüntetett hozzáférés és a „mintha” valóság között.

A „realista paktum” létezése és hatásmechanizmusa nem azért fontos, mintha diszkreditálná ezt a nagy múltú politikaelméleti hagyományt, hanem mert segít jobban megérteni azt a „bűnös élvezetet”, melyet az ember realista szerzők olvasásakor érez. Azt, hogy miért háborodik fel, vagy miért helyesel olyan hevesen, mikor olyasmiket olvas, mint hogy

A politika olyan, mint kemény deszkák erőteljes és lassú átfúrása – szenvedéllyel és szemmértékkel egyszerre. Teljesen igaz, amit minden történelmi tapasztalat is megerősít, hogy az ember a lehetségest sem érné el, ha időről időre nem nyújtózott volna a lehetetlen felé. De aki erre

képes, annak vezérnek, sőt – a szó egy nagyon egyszerű értelmében – hősnak is kell lennie. S még akik se nem vezérek, se nem hősök, azoknak is olyan állhatatossággal kell a szívüket már most fölvertezniük, mely dacolni tud az összes remény összeomlásával, máskülönben még azt sem tudják megvalósítani, ami lehetséges. Csak aki biztosan tudja magáról, hogy nem török össze, ha a világ az ő szempontjából túl ostoba vagy túl alantas ahhoz, amit ő nyújtana, csak az, aki mindezzel szemben képes azt mondani: »mégis!« – csak annak »hivatása« a politika (Weber 1998: 209).

Hivatkozott irodalom

- Bellamy, Richard (2010): Dirty Hands and Clean Gloves. Liberal Ideals and Real Politics. *European Journal of Political Theory* 9(4): 412–430.
- Cohn, Dorrit (1999): *The Distinction of Fiction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Evrigenis, Ioannis D. (2007): *Fear of Enemies and Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fitzpatrick, John (2008). The SNL Effect: 'Saturday Night Live' Political Skits Make Real Impact on Voters. *Reuters (Thomson Reuters)* (2008. november 6.). Archivált verziója az interneten: <http://www.webcitation.org/6JF9Rb9mz>.
- Galston, William A. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory* 9(4): 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Gyulai Attila (2016): Morgenthau: Realizmus a politikai határain. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 139–154.
- Hamilton, John T. (2013): *Security. Politics, Humanity, and the Philology of Care*. Princeton: Princeton University Press.
- Horton, John (2010): Realism, Liberal Moralism and a Political Theory of Modus Vivendi. *European Journal of Political Theory* 9(4): 431–448.
- Illés Gábor (2015): Thuküdidész és a politikai realizmus. *Politikatudományi Szemle* 24(1): 111–131.
- Illés Gábor (2016): Thuküdidész: Vezetés és rend. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 172–185.
- Jouvenel, Bertrand de (2000): *The Pure Theory of Politics*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Kingkade, Tyler (2012): 'Saturday Night Live' Political Skits May Sway The Presidential Election, Academics Argue. *The Huffington Post* (2012 szeptember 25.). Interneten: http://www.huffingtonpost.com/2012/09/21/saturday-night-live-political-skits_n_1901761.html.
- Körösi András (2016): Politikai realizmus Joseph Schumpeter demokráciaelméletében. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 201–215.
- Lánczi András (2016): Politikai realizmus és politikai filozófia. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 21–32.
- Lejeune, Philippe (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Z. Varga Zoltán (szerk.). Budapest: LHarmattan.
- Machiavelli, Niccolo (1993): *A fejedelem*. Budapest: Magyar Hírlap.
- Mearsheimer, John J. (2001): *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton.
- Molnár Attila Károly (2016): Szent Ágoston: Az idealista realista. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 33–47.
- Pap Milán (2016): Karl Marx: A politika mint látszat és konfliktus. In *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila (szerk.). Budapest: MTA TK PTI – LHarmattan, 157–171.
- Philp, Mark (2007): *Political Conduct*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Philp, Mark (2012): Realism without Illusion. *Political Theory* 40(5): 629–649.
- Rossi, Enzo (2016): Can Realism Move Beyond a Methodenstreit? *Political Theory* 44(3): 410–420.
- Sabl, Andrew (2001): *Ruling Passions. Political Offices and Democratic Ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- Sabl, Andrew (2012): *Hume's Politics. Coordination and Crisis in the "History of England"*. Princeton: Princeton University Press.
- Sleat, Matt (2014): Legitimacy in Realist Thought. Between Moralism and Realpolitik. *Political Theory* 42(3): 314–337.

- Szűcs Zoltán Gábor (2014): Politika egy tökéletlen világban. *Politikatudományi Szemle* 23(4): 7–31.
- Thuküdidész (1985): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Európa.
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Reading – Manlo Park – London – Amsterdam – Don Mills – Sydney: Addison – Wesley.
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 156–209.
- Whelan, Frederick G. (2004): *Hume and Machiavelli. Political Realism and Liberal Thought*. Lanham: Lexington Books.
- Williams, Bernard (2007): *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Geoffrey Hawthorn (szerk.). Princeton: Princeton University Press.
- Wohlforth, William C. (2008): Realism. In *The Oxford Handbook of International Relations*. Christian Reus-Smit és Duncan Snidal (szerk.): Oxford: Oxford University Press, 131–149.

Pál Gábor

A diszkurzív politikatudomány találkozása a *South Park*kal¹

A politikatudományi vizsgálat legitimitása és relevanciája: kiindulópontok és demarkációs kritériumok

Politikatudományi elemzés tárgyává tehető-e a világszerte nagy vihart kavart *South Park* című animációs sorozat? Legitim és releváns elemzési tárgy-e egy rajzfilm, illetve az azt körülvevő társadalmi kontextus a politika kutatói számára?

A fenti kérdésekre akkor tudunk átgondolt és megalapozott választ adni, ha reflektálttá tesszük, milyen paradigmaticus pozíciót foglalunk el a politika tudományos vizsgálatának terében. Egy nemzetközileg elismert összegző munka (Marsh és Stoker 2002 [1995]) tipológiáját alkalmazva megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a sorozat az institucionalista, a normatív vagy a racionális választáseleméleti megközelítést favorizáló politikatudósok számára nem kínál(na) sem legitim, sem releváns elemzési anyagot. A politikát az intézményi működés, az elvek, eszmények és értékek, illetve a modellezhető cselekvési stratégiák fókuszán keresztül szemlélve ugyanis elég nyilvánvalóak egy ilyenfajta témaválasztás hátulütői. Ezáltal egyrészt letérünk a jól ismert ösvényekről, és némileg szembefordulunk a diszciplináris tradícióval; másrészt még ezen kockázat vállalása mellett sem tudunk meg túl sokat a közélet általunk leglényegesebbnek tekintett összetevő mozzanatairól (hiszen a kapcsolat az adott jelenség és ezen komponensek között nem tűnik igazán erősnek);² ráadásul módszertani eszközkészletünk sem kifejezetten erre lett kalibrálva.

1 A tanulmány korábbi változata egy ideig olvasható volt a www.kistango.hu portálon.

2 A *South Park* mint kutatási tárgy institucionalista kiindulópontból nézve kívül is esik a *par excellence* politikan, az intézményrendszer struktúráján és működésén. Normatív nézőpontból pedig nem csupán „nem eléggé politikai”, de intellektuálisan sem elég fajsúlyos, teoretikusan sem elég igényes alkotás.

Valószínűsíthető, hogy a behaviouralista megközelítést alkalmazó kutatók ennél valamivel erősebb legitimitású, relevánsabb következtetésekkel kecsegtető tárgynak ítélnék a sorozatot, illetve annak kontextusát. Behaviouralista elméleti keretben több irányból, illetve többféle módon is meg lehet (ne) fogalmazni a *South Park* problematikája és a (szűkebben vagy tágabban értelmezett) politikai viselkedés közti összefüggést tételező kutatási kérdést,³ és az alapvetően megkérdőjelezési technikákra (kérdőív, fókuszcsoport, interjú) épülő módszertani megoldások is támogatnák a vizsgálat kivitelezését.

Mivel a *genderszempont* előtérbe helyezése érvényesnek és kivitelezhetőnek tűnik az elemzés során, ezért feminista kiindulópontból a *South Park* vélhetően maximálisan legitim vizsgálati tárgynak minősülne. Egy genderfókuszú kutatás irányulhatna arra, hogy az alkotás miként reprezentálja/konstruálja a „férfit” és a „nőt”, milyen keretbe helyezi és hogyan ábrázolja a szexualitást, de akár arra is, hogy a nemi és hatalmi viszonyok hogyan kapcsolódnak össze a készítés/előállítás intézményi és gazdasági folyamataiban vagy a fogyasztás/befogadás kulturális és társas-interakcionális mechanizmusában. Ebből a perspektívából szemlélve vélhetően a tárgy vizsgálatának elméleti és empirikus relevanciája sem lenne kérdéses. Ugyanakkor, éppen a központi elemzési szempont sajátosságaiból adódóan, az is valószínűsíthető, hogy feminista nézőpontból a *South Park*nál valamelyest azért relevánsabb tárgynak minősülnének a nemi identitást erőteljesebben és fókuszáltabban tematizáló alkotások, orgánumok és diskurzusterek (pl. a divatfotók, a „női lapok” és a „férfimagazinok”, a családdal és az anyasággal foglalkozó internetes fórumok vagy a társskereső oldalak).

Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy talán a politika diszkurzív megközelítése az, amelynek perspektívájából a *South Park* a legvonzóbb, legizgalmasabb, legtöbbet rejtő, egyszerűs mind a lehető legteljesebb mértékben legitim és releváns kutatási témának mutatkozik.

Ehhez a ponthoz érve tegyük fel még egyszer, ám ezúttal más módon a korábbi kérdést: valóban politikatudományi elemzés tárgyává tehető egy animációs sorozat, illetve annak társadalmi kontextusa? Valóban legitim, valóban releváns az a vizsgálat, amelyik nem a filmelmélet és filmesztétika, a médiatudományok, a botrányanalízis vagy a kultusz kutatás irányából közelít egy filmes alkotáshoz? Lehet-e, és ha igen, akkor érdemes-e politikai diszkurzusként (ld. pl. Chilton 2004; vö. Howarth 1995, 2000; Szabó 2003a, 2003b) értelmezni azt, ami egy rajzfilmben, illetve az arra reflektáló cikkekben, kritikákban, nyilatkozatokban hangzik el?

A fenti kérdésekre – a politika diszkurzív szemléletű kutatójaként – adott válaszom egyértelműen igen. Úgy vélem tehát, hogy akár még egy rajzfilm látásmódjában, az általa megjelentített helyzetekben és dialógusokban is felfedezhetjük a politikumot: a belemagyarázás veszélye nélkül értelmezhetjük politikáiként a *South Park* alkotóinak jellegzetes társadalomábrázolását, problémafelvetését, szereplőinek megnyilvánulásait éppúgy, mint az előbbiek felfejtésére és az utóbbiak interpretációjára törekvő szövegeket. Sőt: a népszerű sorozatot nem csupán politikai töltettel rendelkező (pop-)kulturális termékként közelíthetjük meg, de felfoghatjuk és vizsgálhatjuk az animáció nyelvét használó politikai diskurzusként is.

Míndez elfogadható, ha nem „vagy-vagy”-okban, kizárólagosságokban, a kategorizáció logikáját tükröző éles határookban, hanem egymást átható és egymásba átjátszó szférákban,

3 Például: hogyan függ össze a sorozat rendszeres követése és a politikai részvételi hajlandóság, illetve a politikai aktivitás? Szavaznak-e, és ha igen, akkor kire a *South Park*-nézők? Milyen politikai részvételi formák dominánsak körükben? Mutatkozik-e náluk valamiféle eltolódás a nem konvencionális politikai részvételi formák kultiválása irányában?

elmosódott, illetve végső soron általunk, megfigyelők által kijelölt és a tekintetünkkel együtt mozgó határokból gondolkodunk. A nyomaték kedvéért megismétlem: személyes meggyőződés és egyben kiinduló feltevés, hogy a *South Park*-ot politikatudományi szempontból is lehet, mi több, érdemes elemezni. Ezt a feladatot meg tudjuk valósítani anélkül, hogy kétségekbe vonnánk más elméleti kiindulópontok létjogosultságát és más tudományágak kompetenciáját.

Persze korántsem magától értetődő, hogy mi tesz politikaivá egy megnyilvánulást. Olyannyira nem, hogy éppen ez a politikatudomány egyik alapvető, sokat és sokak által vitatott, újra és újra elővett problémája (ld. pl. Leftwich 1983; Mair 1987; Howard 1989; Heller 1993).⁴ Megadhatók viszont bizonyos demarkációs kritériumok. Ezen kritériumok felsorakoztatása és számbavétele fontos támpontokkal szolgál a *South Park*-diskurzus politológiai elemzése során.

A kérdést drámaian leegyszerűsítve és csupán utalva annak nagyon is összetett elméleti hátterére,⁵ esetünkben első nekifutásra elegendőnek tűnik annak feltérképezése, hogy voltaképp kik, miről, hol és hogyan beszélnek a *South Park*-diskurzusban. Vagy másként, a tárgy politikumáról szólva alkalmazzunk elsőként egy személyi (1), másodsor egy tematikus (2), harmadszor egy strukturális-pozicionális (3), negyedszer pedig egy műfaji (4) kritériumot. Van még egy ötödik, a többiekől némileg elkülönülő, ám ugyancsak hangsúlyos szempont is: ez a befogadói vagy értelmezői kritérium (5). Ennek bevezetésétől és érvényesítésétől sem tekinthetünk el. Ám fontos még az elején leszögezni, hogy ezen demarkációs kritériumok nem olyanok, mint az egynemű, tömör anyagból készült záróelemek, amelyeket egymás mellé csúsztatva fallal választhatnánk le a „politikai” szféráját. Sokkal inkább önmagukban is komplex konceptualizációs zsiliprendszerek, melyeknek „belsejében” elegendő tér nyílik többféle értelmezés és kizárási eljárás számára. Kevésbé metaforikusan fogalmazva: ezen kritériumok nem élesen körvonalazott, egyértelmű és rögzített „politikumi”-definíció(k)ra utalnak, és nem is ilyenek kialakítására törekszenek. Sőt, ezek tulajdonképpeni lehetetlenségéből kiindulva „világos határok” kijelölése helyett álláspontok, vitaképes és/vagy érvényes interpretációk jóval szélesebb sávját, egyfajta „mérlegelési zónát” igyekeznek keretbe foglalni.

Elsőként tehát az a kérdés tehető föl, hogy kik beszélnek a *South Park*-diskurzusban. A személyi kritérium (1) zsiliprendszere egy igen jellegzetes és erőteljes kizáró eljárást foglal(hat) magában: a formális szereplő elvét. Ez az elv azonban rögtön tovább is bontható két, élesen eltérő politikummeghatározást hordozó elvre: a formális szereplő mint professzionális/kompetens/effektív aktor logikájára, és a formális szereplő mint legális aktor koncepciójára. Előbbi logika alkalmazása esetén voltaképp ragaszkodnánk ahhoz a modern tömegdemokráciák kontextusában kissé már idejétmúltnak tűnő és jó pár szerző által kifejezetten megha-

4 Kari Palonen ugyanakkor – Reinhardt Koselleck nyomdokain haladó – fogalomtörténeti munkájában világossá teszi, hogy maga az elméleti bizonytalanságot tükröző kérdésfeltevés is az európai közgondolkodásban 1750 és 1850 között lezajlott „horizontváltás” eredménye (Palonen 1993: 6–7). A *politika* ugyanis a kontinens legtöbb államában a tizenharmadik századig egy diszciplína elnevezése volt, akárcsak az etika vagy a metafizika, de nem vonatkozott tevékenységre vagy aktivitásra (Palonen 1993: 7). A stabil és rögzített jelentésű, ám statikus fogalom dinamizálódása és diszperziója csupán a huszadik század első felében teljesedett ki: ekkor jelent meg a német *Politisierung* és a francia *politisation* (politizálás) kifejezés (Palonen 1993: 8).

5 Ebben elmerülve olyan teoretikus problémákba ütközhetünk, mint a diskurzus mibenléte, episztemológiai státusza, a beszéd és cselekvés egyértelmű elkülöníthetőségének némileg megrendült feltételrendszere, a tettek jelentéssége, közlésjellege és a nyelv performativitása, vagy a szubjektum megformálódásának és pozíciójának kérdésköre. Lásd ezekről pl. Foucault (2000), illetve Butler (1997).

ladottnak ítélte⁶ felfogáshoz, hogy politikai az, amit a „politikai osztály” (elit, establishment) „tagjai” mondanak vagy tesznek (Heller 1993: 6). Ezt az elvet elfogadva nyilvánvaló, hogy a kultikussá lett amerikai rajzfilmnek semmi keresnivalója nincs a politológiai kutatások legitím és releváns témái között. Az animációs sorozat megalkotói nem hivatásos politikusok, nem képviselők, pártvezetők vagy polgármesterek, még csak nem is újságírók. Mindössze két amerikai, pontosabban coloradói közember, akik a legendák szerint a helyi egyetem filmes képzésén ismerkedtek meg, barátkoztak össze és határozták el, hogy évfolyamtársaik többségével ellentétben a későbbiekben nem fekete-fehér filmeket forgatnak majd leszbikusokról.⁷ Nem egy külön rend, kaszt vagy klub tagjai, nem a közéleti intézményrendszer professzionális működtetői, a hatalmi játéktér effektív formális szereplői tehát, így inkriminált megnyilvánulásaik a fenti logika alapján gyorsan számúzthatók a politikum terepéről. Ebben az esetben azonban a *politikai* diskurzust lényegében a *politikus* diskurzusra redukáljuk, ráadásul megfélemlítjük arról, hogy a modern demokráciában nincs értelmezési monopólium, nincs „kitüntetett beszélő” (Szabó 2003d: 227), akinek a szavai eleve többet érnek másokénál.⁸

Gyökeresen eltérő következtetésre juthatunk a másik származtatott elv, a formális szereplő mint „legális aktor” koncepciójának alkalmazásával. Az animációs sorozat epizódjaiban ugyanis két cselekvőképes, szavazókorú, felnőttnek tekinthető és vélhetően beszámítható személy gondolatait, megállapításait ismerhetjük meg. Ez a modern tömegdemokráciák közegeiben azt jelenti, hogy a megszólalók közéleti részvételre, szavazásra, véleménynyilvánításra, gyülekezésre és egyesülésre jogosult aktorok, akik – a weberi kategorizációt felidézve – ha nem is „hivatásos”, de „alkalmi politikusok”. Választók és – *citoyen* értelemben vett – polgárok, akik esetében az állampolgári egyenlőség elve nem csupán szavazatuk egyenértékűségét eredményezi az elit tagjaiéval, de nyilvánosan kifejtett véleményük „hivatásosokéval” megegyező mértékű „politikaiságát” is maga után vonja. Ezt az elvet alkalmazva tehát legitím lehet a *South Park* politikatudományi vizsgálata.

A képet árnyalja, és a kritérium alkalmazását tovább bonyolítja, ha az eddigiekhez hozzátesszük, hogy az egyik alkotó egy Egyesült Államokban működő kisebb párt tagja, és a *South Park* körül kialakult vitába befolyásos guruk, tekintélyes politikai háttérintézmények képviselői is beleszóltak. A formális szereplő elvének alaposabb felbontásánál, illetve a felosztás további finomíthatásánál azonban minden bizonnyal hasznosabb, ha szembenézőnk magának a megfogalmazott kritériumnak a problematikusságával. Mert bármennyire is igyekszünk minimalizálni a formális szereplő elvének alkalmazásából következő kizárási eljárások intenzitását, voltaképp még így is egy üres, ingatag, valódi magyarázóerővel nem,

6 Heller Ágnes a koncepció premodern jellegét hangsúlyozza (Heller 1993: 6), Szabó Márton pedig harcosan fellép azzal a politológusi tudományfelfogással szemben, amelyik „ki sem látszik” a „politikusok és más hatalmaságok” ügyes-bajos dolgainak aprólékos leltározásából (Szabó 2003c: 200), és amelyik továbbra is azt vallja, hogy a „figyelemre érdemes politikai cselekedetek egy távoli világ szereplőinek végzetes és utálatos megnyilvánulásai” (Szabó 2003c: 2001).

7 Az ezzel kapcsolatos és szinte eredetmitószként funkcionáló narratívák az alkotók mélyről fakadó ellenkultúra-ellenességét, az őket körülvevő filmes közegben szinte kötelezőnek tekintett lázadás elleni lázadását domborítják ki (vö. Szabó Á. 2001).

8 Ezt már csak azért is indokolt kerülni, mert a tudomány *tárgya és szemlélete* „elválaszthatatlan egymástól”; ha a demokratikus politika érvényes leírását kívánjuk adni, akkor azt nem tehetjük egy eredendően „arisztokratiikus” szemlélet jegyében (Szabó 2003c: 200).

vagy alig rendelkező logikát próbálunk meg ráerőltetni a „tárgyra”. Még a formális szereplő mint legális aktor „demokratikus(abb)” koncepciójának alkalmazásakor is népes társadalmi csoportok (szavazókort el nem ért fiatalok, cselekvőképességükben korlátozott vagy gondnokság alatt álló személyek, közügyek gyakorlásától eltiltottak) megnyilvánulásait tereljük a „politikaiság” vonalán kívülre. A kérdést lecsupaszítva tehát azt mondhatjuk, hogy a személyi kritérium, különösen a valamilyen formában a formális szereplő elvére kifuttatott személyi kritérium, mindenképp tarthatatlan.⁹ Tarthatatlan, mert a „politikum”, illetve a politikai diskurzus fogalmának elméletileg nem/alig indokolható redukciójához vezet. A közéletben ugyanis nem eleve eldőndött, illetve nem intézményi pozíció vagy jogi státusz függvénye, hogy kinek a megnyilvánulása politikai.¹⁰

A *South Park* mint politikatudományi vizsgálati téma kapcsán tehát először felvetettük, majd elvetettük a személyi kritérium alkalmazását. Konklúzióink, hogy a „ki beszél” kérdés megfogalmazását végső soron nem tekinthetjük érvényes szempontnak a tárgy legitimitására és relevanciájára vonatkozóan.

A második problematika, amely a *South Park*-diskurzussal kapcsolatban górcső alá vehető, már jóval többet árul el a vizsgált jelenség politikumáról. Nem másról van szó, mint a tematikus kritériumról (2), vagyis annak körüljárásáról, hogy végső soron *miről* is esik a szó a huszonkét perces epizódokban, illetve az ezekre reakcióképp születő nyilatkozatokban, cikkekben, kritikákban, esszéekben és pamfletekben. A zsiliprendszer ebben az esetben a *közügy* és a *magánügy* határán ereszti le a reteszeket. A politika ugyanis a „köz” számára fontos témák elővezetésének és képviselésének par excellence terepe, míg a „magán” a „politikai semmi másik neve” (Szabó 2003b: 155). Ez, dacára az amúgy meglehetősen széttartó elméleti pozícióknak, igencsak egységes és elfogadott álláspont. Nincs is okunk rá, hogy megkérdőjelezzük a köz/magán megkülönböztetés mint határkonstruáló elv érvényességét. Ugyanakkor említést érdemel, hogy ez a határ nem eleve adott; vagyis hogy mi számít közügynek, és mi nem, azt csakis egy adott közösség határozhatja meg önmaga számára, de ez a döntés se nem végleges, se nem kötelező erejű a későbbiekre nézve. Ez a konceptuális zsiliprendszer is mindig egy adott történelmi, társadalmi és kulturális kontextusba ágyazottan, konkrét helyhez, időhöz és szituációhoz kötötten üzemel. Ilyenformán épp olyan nagy különbségek jelenhetnek meg azzal kapcsolatban, hogy mit tartanak közügynek az egy időben egymás mellett létező közösségek közt, mint ahogyan ugyanazon közösség esetében az eltérő (korábbi vagy későbbi) időpontok között. A bekövetkező változások, az újonnan kialakuló helyzetek hatására bizonyos témák „befelé”, a közfigyelem irányába, a politikai élet centruma felé mozdulhatnak, mások pedig kikerülhetnek onnan, sőt akár fel is oldódhatnak

9 Persze a formális szereplő elve mellett meg lehetne próbálkozni a megszólalók képessége/alkalmassága („alkalmas szereplő”), illetve a megnyilatkozók célja/szándéka/tudatossága („tudatosan/szándékosan/reflektáltan politizáló szereplő”) alapján véghezvitt kizárásokkal. A személyi kritérium azonban ezekben az esetekben is ingatag, szükségtelenül reduktív és félrevezető maradna.

10 Persze, mint arra Foucault rávezet bennünket, bármennyire igyekszünk is eltekinteni a személyi kritérium figyelembevételétől, egy ebből adódó kizáró eljárás azért így is igen nehezen haladható meg. Még ha nem is tekintjük a politikát egy sajátos „diskurzustársaság” felségterületének, azért a bürokratikus hatalmi mechanizmusok működése nyomán hivatalosan is „örültek” minősülő személyek megnyilvánulásait jobbra továbbra is kívül helyezzük ezen a szférán (vö. Foucault 1991: 873–878). Azok ugyanis, még ha tematikusan esetleg kapcsolódnak is a közülethez, valóságvonatkozásuk kétségbevonásával, tagadásával, és a közölt tartalmak tévképzetnek, vízióknak nyilvánításával szoríthatók (és szorulnak is) ki onnét.

a politikai semmiben, eltűnhetnek a nem firtatható vagy szóra sem érdemes magánügyek világában.¹¹ Ezért, mikor annak feltérképezésére törekszünk, hogy vajon valóban közügyekről esik-e szó a *South Park* diskurzusában, akkor ennek témáit nem a köztémák valamiféle örök vagy ideális készletével, hanem a konkrét amerikai politikai kontextussal kell összevetni.

Lássunk néhány, az egyes epizódokban hol keretként, hol háttérként, hol vezérfonalként szolgáló témát: fegyvertartás, bűnözés, családon belüli erőszak, szexuális zaklatás, abortusz, rasszizmus, illegális bevándorlás, környezetvédelem, a dohányzás visszaszorítását célzó törvények, állati jogok, géntechnológia, őssejt-program, kábítószer-megelőzési kampányok, nemi szerepek, homoszexualitás, esélyegyenlőség, oktatás, diszkriminációs perek, terjeszkedő nagyvállalatok, tüntetések, sztrájkok, hagyományörző megmozdulások, nemzeti ünnepek, voksolási hisztériák, szavazási és szavazat-újrászámllási procedúrák, afganisztáni beavatkozás, iraki háború. Mindehhez még mintegy a rajzfilm alkotóinak önreflexív gesztusaként járul a média és a populáris kultúra szerepének, a hétköznapi életre gyakorolt hatásának folyamatos boncolgatása. Bár szándékosan beletettem egy-két kakuktkojást és pár, első látásra nehezen besorolható témát is, mégis úgy gondolom, hogy az amerikai politikai kontextust csupán felületesen ismerők számára is világos: a *South Park* diskurzusában jellemzően közügyek kerülnek terítékre. Ez alapján tehát mondhatjuk, hogy a „tárgy” megfelel a tematikus kritériumnak, vagyis ebből a szempontból politikainak tekinthető.

Annak tisztázása után, hogy a vizsgált diskurzusban kik és miről beszélnek, a harmadik kérdés, amelyet érdemes feltennünk, hogy *hol* teszik ezt. A strukturális-pozicionális kritérium (3) a megnyilvánulásnak a kommunikáció terében való elhelyezését jelenti. A konceptualizációs zsiliprendszer itt egy újabb szemantikai oppozíciót képez: a *nyilvános* megszólalást különíti el a *nem nyilvánostól*. Ez a szempont, ami egyben a diskurzushoz való hozzáférés szempontja, mintegy kiegészítője, folyománya az előzőnek (Heller és Rényi 2000: 18–19). A modern demokráciákban a nyilvánosság a közügyek megtárgyalásának helye. Téma és hozzáférés összekapcsolódik, a két elv együtt, egymást feltételezve és egymást erősítve jelöli ki a par excellence politikai teret. A cél, hogy a közösség tagjai szabadon részt vehessenek az őket érintő, rájuk tartozó kérdések megvitatásában, de legalábbis szabadon formálhassanak véleményt azokról, szabadon alakíthassák ki saját viszonyulásukat. Ily módon a nem nyilvánosan vitatott közügyek és a nyilvánossá váló magánügyek csupán korlátozott értelemben minősül(het)nek politikainak,¹² a magánügyekről folytatott nem nyilvános

11 Magyarországon a *munkáskérdés* például csak a tizenkilencedik század végén vált részévé a politikai agendának, és akkor sem magától értetődő módon; előtérbe kerülését hosszas viták előzték meg, amelyek arról szóltak, hogy egyáltalán van-e ilyen probléma, s ha van, miből áll, mi alkotja, mi tartozik bele, továbbá valós szükségletekből fakad-e, vagy csupán mesterségesen gerjesztik (Szabó 2003a: 135; Schlett 2002: 23). A *választójog* kérdése a huszadik század első felében Európa-szerte igen fontos politikai ügygé lett, a későbbiekben viszont túlhaladottá, irrelevánssá vált. A nyugati demokráciákban néhány évtizede „befelé mozgó” témák az *ökologizmus* vagy a *feminizmus* ügyei (Szabó 2003a: 134–135), míg a hazai közbeszédből kiszorultak a *kommunizmus felépítésével* kapcsolatos fejtegetések (Szabó 2003a: 135), és a *származási* kérdések sem képeznek többé legitim köztémát.

12 Mivel a két kritérium közül a tematikus a hangsúlyosabb, ezért a közügyek nem nyilvános megvitatásának politikaisága, legyen szó akár a parlamenti bizottságok zárt üléséről vagy a baráti körben folytatott választási esélylatogatásról, eléggé nyilvánvaló. Ám az is számításba veendő, hogy a nyilvánosan elhangzó szavak már önmagukban, strukturális pozíciójukból kifolyólag szert tesznek bizonyos közösségi vonatkozásra. Egyrészt többen is tudomást szerez(het)nek róluk, másrészt tágabb interakciós mezőbe helyeződnek, összetettebb diszkurzív kontextusba ágyazódnak, szélesebb közönség számára is közvetlenül érzékelhető módon referálnak más, korábbi és későbbi beszédcselekvésekre. Ily módon (ha csak átmenetileg, rövid időre is, de) mintegy részévé válnak a közösség életének.

beszélgetések pedig kiszorulnak a „nem politikai” zónájába. Mivel a *South Park* diskurzusa köztémákról való nyilvános megszólalás, így első megközelítésben egyértelműen politikainak tekinthető.

Ez utóbbi kitétel azért fontos, mert felvethető egy további, a strukturális-pozicionális kritériumhoz szorosan kapcsolódó szempont is. A társadalmi kommunikáció szerkezetét ugyanis – ez nem túl meglepő – nem csupán a nyilvánosan hozzáférhető/nem hozzáférhető közlések között kirajzolódó határ tagolja. Mind a nyilvános, mind a nem nyilvános diskurzus számos módon, számos elv és logika mentén tovább tagolható. Esetünkben a nyilvánosan hozzáférhető tartalmakat generáló diskurzus tematikus/intencionális differenciálódottsága a legfontosabb mozzanat. A nyilvános közlések jelentős része ugyanis eltérő célok/témák mentén szerveződő diskurzusterekben, specializált, de legalábbis specializációra törekvő fórumokon, orgánumokban jelenik meg. Különösen igaz ez az Egyesült Államok végtelenen decentralizált médiamodellt kialakító, tematikus rádióadók és televíziós csatornák százait működtető nyilvánosságára. A közszolgálatosság eszményétől (ld. erről Jakab 2000) lényegében érintetlen közegben a hírszolgáltatásra, a világban történő események bemutatására szakosodott „politikai” csatornák elég élesen elkülönülnek az „egyébtől”, vagyis a szórakoztatást, tudományos ismeretterjesztést, üzleti híreket, vallási útmutatást, életmód-tanácsadást, sportot, zenét kínáló orgánumoktól.¹³ A *South Park* a késő esti műsorsávban sugárzott televíziós sorozat, amely azonban nem a CNN-en, a CBS-en vagy a Fox News-on, sőt még csak nem is az ABC-n, hanem az egy ideje a hazai médiapiacra is megjelent *Comedy Central* nevű vígjátékcsoportján fut.¹⁴ Ilyenformán kívül esik a specializált, tematikus/intencionális, illetve intézményi elvek alapján definiált politikai nyilvánosságon. Elsőre tűnhet úgy, hogy ez gyengíti a „tárgy” politikatudományi relevanciáját, de a későbbiekben látni fogjuk, hogy még ebből a diszciplínaris kiindulópontból sem jelent feltétlenül problémát.

A negyedik szempont, amit érdemes figyelembe venni, hogy a vizsgált diskurzusban *hogyan* beszélnek. A műfaji kritérium (4) a kifejezőmódra vonatkozik, és azt dönti el, hogy a megnyilvánulásra az elvárásoknak megfelelő formában, valamiféle a „politikaisággal” kapcsolatos látnas közmegegyezést követő és tükröző módon kerül-e sor vagy sem.

Nos, a *South Park* alkotói a minimalista rajzfilm műfaját választották, és ez számos ponton ellentmond az elvárásoknak. Az animáció kifejezőmódja egyszerűen könnyen keltheti a komolytalanság látszatát, szemben a közügyek tárgyalásakor azok súlyához illően megkövetelt komolysággal. Másrészt nem tisztázza kellőképpen a beszélői pozíciókat, illetve nem teszi teljesen egyértelművé a megszólalók álláspontját a felvetett kérdésekben; az alkotók nem a saját nevükben, hanem csupán közvetett módon, karikírozott vagy szócsőként használt figurák révén nyilvánítanak véleményt, ellenszenvesnek lefestett vagy szimpatikussá tett szereplők szájába adva ütköztetik a különböző érveket.¹⁵ Harmadrészt a műfaj azt sugallja, hogy a megnyilatkozás eleve lemond a realitás „csorbítatlan” bemutatásának igényéről. Nem do-

13 Ez az elrendezés finom distinkciót eredményez a diffúzabb-heterogénebb „közügy” és a jobban specifikált „politika” konceptualizációjában.

14 Magyarországon először az HBO mozi csatorna tűzte műsorra, majd a későbbiekben, egy hosszabb szünetet és az interneten szerveződött tiltakozást (ld. erről „*Netes tüntetés...*”, 2004) követően a CoOL TV kezdte el adni. Ez alapján elmondható, hogy bár hazánkban egy sajátos, a közszolgálatosság és a decentralizáció jegyeit is magán viselő „vegyes” modell működik, a *South Park*-diskurzus nyilvánosságban elfoglalt helye hasonló az amerikaihoz.

15 Persze a *South Park* epizódjai ennél jóval összetettebb és változatosabb módon tesznek állításokat: a történet-szövegs, a narráció, a kvázikiszólásként közölt (ironikus) tanulságok stb. egyaránt közrejátszanak ebben.

kumentál, hanem személyek, események és folyamatok egyedien koncipiált „képét” helyezi át egy rajzolt világ sajátos látásmódot tükröző, egyszerre elvont és abszurd terébe. A rajzfilm-diskurzus nem is próbál meg „áttetszőnek” mutatkozni vagy „objektívnek” tűnni; nem ígéri, hogy rajta keresztül magára a valóságra mint olyanra pillanthatunk rá.¹⁶ Ráadásul, bár lehetséges az animáció ilyen jellegű felhasználása is, a *South Park* nem politikai „funkciónyelven” (Dieckmann 2000; vö. Edelman 2005) szólal meg: nem kizárólag, illetve nem elsősorban meggyőzésre, mozgósításra, ideologikus tartalmak közlésére, a fennálló hatalmi struktúrák legitimálására vagy megkérdőjelezésére szolgál. Trey Parker és Matt Stone alkotása ugyanis egyben figyelemre méltó (pop-)kulturális termék is – szemben például a negyvenes-ötvenes években készült propagandarajzfilmekkel vagy az APEH 2005-ben és 2006-ban rendszeresen képernyőre került animációs filmcsekével. Ez utóbbiak – kevéssé invenciózus módon – pusztán a karikírozott, de közvetett-utalásos formában is egyértelműen megjelölt ellenség elleni küzdelemre buzdítottak,¹⁷ illetve az adózással kapcsolatos ismeretek gyarapítását és az adózási morál növelését tűzték célul. A *South Park* viszont a közügyek tárgyalása mellett valódi szórakozást, illetve esztétikai jellegű élményt (is) nyújt.¹⁸

A vizsgált megnyilvánulás „hogyanja” a felsoroltakon túl még egy további, ám korántsem mellékes ponton sérti a „politikaisággal” kapcsolatos közmegegyezést. Ez a vonás, nevezetesen a rajzfilm vaskos, trágár nyelvezte magától a műfajtól is idegen sajátosság. A *South Park*-diskurzus ebből a szempontból fittyet hány a köztémájú és/vagy nyilvános megszólalás egyik általános és alapvető szabályára: sem a rajzfilmekben, sem a politikai fórumokon, sem a mainstream média egyéb szegmenseiben nem elfogadott, pláne nem bevett az ehhez hasonlóan durva, obszcén, vulgáris, helyenként ízléstelenségbe hajló kifejezőmód. A „politikai” nyelvezettel kapcsolatos elvárások komolysága jól lemérhető az „ősödi beszéd” körül kitört hazai botrányban: a Gyurcsány Ferenc szavai által kavart felháborodás csaknem annyira szólt az elhangzottak erőteljes, trágár stílusának, mint a beszéd tartalmi elemeinek. Mivel az Egyesült Államokban a nyilvános diskurzus „formájára” vonatkozó normát adminisztratív eszközökkel is igekezknek biztosítani, ezért az animációs sorozat epizódjai a sugárzás megkezdése óta csupán cenzúrázott változatban kerülhetnek képernyőre.¹⁹ Mindezek után úgy tűnhet, hogy a „tárgy” politikuma a negyedik kritérium szempontjából is deficitet

16 Természetesen ebben a tekintetben érzékelhető különbségek mutatkoznak a nagyobb élethűsége törekvő és a felvállaltan egyedi képi világot teremtő animációs produciók között; ezek a különbségek azonban csupán fokozatiak, nem pedig minőségiek. A vizsgált sorozatnak mindenesetre éppen a jelenségeket szűrrealissá tevő, ugyanakkor szándékoltan amatőrnek, elnagyoltnak, gyerekesnek tűnő minimalista ábrázolásmód jelenti az egyik védjegyet.

17 A rajzfilm propagandisztikus célú használata éppen úgy megjelent a náci Németország vagy a vele hadban álló Egyesült Államok politikai kommunikációs gyakorlatában, mint – a kolorádóbogárról szóló legendás etűd formájában – az állampárti diktatúra jármába került Magyarországon. Érdekesség, hogy a *South Park*, bár ironikus formában, de reflektál, utal a propagandarajzfilmek logikájára. Sőt voltaképp – erősen parodizálva – meg is jeleníti azt, amikor az amerikai közgondolkodás jelenkori „főgonoszait”, Hitlert és Szaddam Huszseint (a hozzájuk kapcsoló véleményalkotási norma ironikus túlhangsúlyozásával) a pokol lakóiként szerepelteti.

18 És ezzel együtt voltaképp a világ megismerésének egy másik, a „politikaitól”, illetve „ideologikustól” eltérő, ám ugyancsak érvényes módját is felkínálja.

19 A cenzúra ebben az esetben bizonyos tabuszavak kisipolását jelenti. Az „asshole” vagy a „goddamn” például még nem érik el az ingerküszöböt, ám 2006-ig a „shit” csupán kettő, míg a „fuck” egyetlenegy részben szerepelhetett sípszó nélkül. Ehhez képest a sorozat szinkronizált változatának hazai nézői az erőteljes és trágár kifejezések tekintetében amúgy is igen találfekony magyar nyelv minden finomságát élvezhetik. Sőt egyes kommentárok szerint a magyar fordítás voltaképp még túl is teljesíti az alkotói intenciókat, és az eredeti nyelvezetnél is jóval durvább és trágárabb regiszterbe helyezi a szereplők dialógusait.

mutat. Reményeim szerint azonban hamarosan világossá válik, hogy miként a *South Park* diskurzusának strukturális-pozicionális jellegzetességei, úgy annak műfaji sajátosságai sem akadályozzák, hanem új irányokba terelik politikatudományi kutatását.

A felmerült problémákra az ötödik, azaz a befogadói/értelmezői kritérium (5) érvényesítése jelenti a megoldást. A helyzet ugyanis az, hogy bár a *South Park* nyilvánosságban elfoglalt helye és diskurzusának formanyelve depolitizáló másodlagos jelentéseket hordoz, a sorozat közönsége mégis „politikaiként” recipiálja azt. Hiába állapítható meg tehát általánosságban, hogy a *miről* kritériumát képes elfedni vagy felülírni a *hol* és a *hogyan*; hogy a befogadók a megszólalás strukturális pozícióját és műfaját is „olvassák”, vagyis figyelembe veszik és bevonják az értelmezésbe. A konkrét eset azt mutatja, hogy ennek ellenére képesek a „másodlagos kód” (vö. Hall 1980) feltörésére. Többnyire igaz, hogy a médiafogyasztók egészen eltérő módon sorolják és fogadják be ugyanazon témákat, attól függően, hogy azok „politikaiként” definiált keretben (mondjuk az esti híradóban) vagy egy attól eltérő diszkurzív kontextusban (mondjuk egy délutáni talkshow-ban) vetődnek fel. És többnyire igaz az is, hogy az ugyanabban a politikai orgánumban, teszem azt, valamelyik országos napilapban egymás mellett megjelenő cikket és karikatúrát is csak kevesen nyilvánítanak egyformán „politikai” jellegűnek. Erőteljesek tehát a kifejezésmóddal kapcsolatos elvárások is: olyannyira, hogy már önmagában a formanyelv képes (lehet) a dekódolási stratégiák meghatározására. Mégis, mindennek ellenére igen nagy számban akadnak olyan írások, esszék és kritikák, amelyek szerzői a *South Park*ban felfedezett markáns politikumról értekeznek.

A befogadói kritérium érvényesülésének csupán szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy a rajzfilm alapvetően felnőtteknek szól. Jó pár egyéb animációs széria, így a *Beavis and Butt-head*, a *King of the Hill*, a *Simpson család*, az *Oblongék* vagy a *Family Guy* című sorozat is az elvileg politikailag „tudatosá” vált, önálló ítéletalkotásra, illetve dekódolásra képes közönséget célozza meg. Ezek azonban (változó mélységű) társadalomkritikájuk dacára a befogadókkal kialakuló interakcióban jóval kevésbé és/vagy ritkábban minősülnek politikainak.²⁰ Bár a két coloradói filmes provokatív alkotása némileg már problémafelvetéseit, megszokott „szüzséjét” tekintve is kiválik a többi hasonló „felnőttrajzfilm” mezőnyéből, a *South Park*-diskurzus esetében az értelmezések afirmatív módon működnek: nemcsak egyértelműen „politikaiként” azonosítják, de további politikai üzenettel és jelentőséggel ruházzák fel azt.

A Kari Palonen által tudományos rangra emelt (Palonen 1993) angol kifejezéseket elővéve azt mondhatjuk, hogy a vizsgált jelenség dinamikáját „politicking” (vagyis politikai jellegű/tartalmú cselekvés, politikai célokra irányuló aktivitás) és „politicization” (azaz politikainak nyilvánítás, politikaivá tétel, a politikába való beemelés) bonyolult egymásra hatása adja meg. A „tárgy” tehát nem a *polity* jelentéskörében, a statikus intézményrendszerként, államiságként, rögzült struktúráként, illetve alkotmányos berendezkedésként értett politikában helyezhető el. Nem igazán illeszthető be a *politics*, vagyis pártpolitika, a hatalom megszerzésére és megtartására irányuló szándékok, tettek világába,²¹ a *policy*, a kormányzás, a szakpolitikai és ágazati feladatmegoldás szférájába pedig végképp nem. Mégis érdekes a politikatudomány

20 Pedig például az *Oblongék* kitalálója saját bevallása szerint mindenekeelőtt a „társadalom osztályosodását” kívánta groteszk eszközökkel bemutatni (*Dunai* 2002).

21 Legalábbis az animációs sorozat semmiképpen. Az ennek kapcsán született szövegek egy részében viszont nagyon is fontos interpretációs séma a médiában és a kulturális életben zajló liberális-konzervatív vetélkedés (ld. például *Anderson* 2003a, 2003b, 2005a). Ezek a reflexiók a *South Park*-diskurzust saját beszédcselekvéseik „politicization” folyamatával a közélet „politics” dimenziója felé közelítik.

számára: a *South Park*-diskurzusból ugyanis nyilvános politizálás (köztémákra való reflektálás, közügyekről való véleménynyilvánítás), illetve az animáció formanyelvén közölt tartalmak „politikaiságának” kidomborítása és egyszersmind erősítése, a sorozat implikációinak és többértelmű üzeneteinek világos politikai értékdeklarációkként való interpretálása, *politizáló és átpolitizáló értelmezése* zajlott az eddigiekben, és zajlik továbbra is.

Az alábbiakban – a fentiek fényében kissé talán meglepő módon – nem közvetlenül és nem elsősorban a sorozat diskurzusát, nyilvános politizálásának vizuális retorikáját, nyelvhasználati stratégiáit, jelentés-konstrukciós mechanizmusait és tágabb-mélyebb értelmi összefüggésrendszerét igyekszünk majd feltárni. A „*South Parkban*” folyó politikai diskurzus helyett inkább a „*South Park* körül” szerveződő politikai diskurzusra koncentrálnunk majd, és a sorozat közéleti jelentéstartalmait újrakonstruáló reflexiókban tetten érhető értelmező politizálás és politizáló értelmezés folyamatait fogjuk egy kicsit körbejárni.

Értelmező politizálás, politizáló értelmezés

A *Comedy Central* 1997. augusztus 13-án kezdte meg a *South Park* sugárzását. A sorozat bombaként robbant a közéleti, illetve médiadiskurzus közegében. Felbukkanása végletes reakciókat váltott ki, vad felháborodást és egyre növekvő rajongást szült. A kezdeti időszakot a formálódó kultusz és a terebélyesedő botrány szakaszaként jellemezhetjük. Az abszurd szkeccseket kíméletlen szatírával ötvöző produkció már néhány hónappal a vetítés megkezdését követően a *Newsweek* címlapjára került; az ehhez tartozó, aggodalmas-indulatos hangvételű cikkben Peggy Charren, egy a „gyerekek egészséges televíziózásáért” küzdő aktivista azt fejtegette, hogy a rajzfilm végső soron magára a demokráciára jelent veszélyt. A sorozat számos véleményvezér, szóvivő és médiaguru tiltakozását is kiváltotta, sőt a növekvő morális pánikkal (ld. Cohen 1972) párhuzamosan szárba szökkenő kultusz letörése érdekében represszív intézkedéseket fogantatosítottak: több nyilvános helyről, így bizonyos állami iskolákból szabályosan kitiltották a *South Park*-„merchandise” részeként gyártott termékeket, főként a *South Park*-figurákkal dekorált pólókat. A *Comedy Central* ellenszegült a fokozódó nyomásnak, és nem vette le a műsorról az ellentmondásos alkotást. A csatorna vezetői arra hivatkoztak, hogy a rajzfilmet eleve felnőtteknek szánták, s mivel késői műsorszámokban közvetítik, az nem jut(hat) el a gyerekközönséghez, és így nem is tehet kárt bennük. A *South Park* megélte a következő, 1998-as évadot, és ezzel túljutott történetének legkritikusabb időszakán. Bár a show provokatív éle továbbra sem tompult, és nem enyhült a kezdetben okozott sokk sem, a felkavart kedélyek lassacskán lecsillapodtak. Ha a vulgáris beszédmód és a brutális gegekkel operáló nyelvvezet elfogadása széles körben nem is következett be, valamiféle belenyugvás és hozzászokás igen. Sőt az animációs széria 1999 őszi bemutatót egész estés moziváltozata már valamivel megengedőbb viszonyulást, némi óvatos támogatást is elkönnyelhetett a méltatók részéről.²²

²² Bizonyos értelmezések szerint a *South Park: Bigger, Longer & Uncut* címmel futó produkció „film a filmben” motívuma nyilvánvalóan önreflexív gesztus a két alkotó részéről. A két tehetségtelen és alpári komikus alakja, akik miatt a gyerekeik szellemi-lelki épségét féltő szülők még a kanadai-amerikai háború kirobbantásától sem riadnak vissza, ugyanis megfeleltethető az animációs széria két alkotójának – legalábbis annak, ahogy a *South Park* legelészántabb ellenzői látják őket (*Film: Álláságok...* 2000). Ezt az interpretációt erősíti, hogy a két „filmbéli” show-man, Terrence és Philip nevének kezdőbetűi, amiket amúgy a pólóikon is viselnek, megegyeznek Trey Parker monogramjával. „Kanadai” mivoltuk pedig, ugyancsak csavaros poénként, felfogható az északi határvidék zónájából származó szerzőpáros kulturális „különállását”, az angol abszurd humor hagyományában gyökerező és az amerikai szemlélettől mintegy „idegen” világlátását hangsúlyozó vélemények kifigurázásaként (*Para-Kovács* 2001).

A sorozat a későbbiekben – az általa időről időre kiváltott botrányokon és tiltakozásokon túl²³ – egyre többször és egyre nagyobb hangsúllyal jelent meg „politikai” megnyilvánulásként recipiálva, illetve az amerikai közbeszédben kiemelt szerepet játszó politikai tematikák diszkurzív kontextusába illesztve. A *South Park* epizódjai ugyanis – a források tanúsága szerint – mindenekelőtt újraexponáltak számos közéleti kérdést (ld. pl. *Mizak* 2000; *Stanton* 2002a). Ugyanakkor a politikai témák sajátos, kifacsart, groteszk felvetésével, az álláspontok és a szereplők lehető legteljesebb körű parodizálásával nem kizárólag egy kívülről, „felül-emelkedő” nézőpontot kínáltak fel, de használható, beemelhető érveket is nyújtottak a közéleti vitákban részt vevő szereplőknek. Az alkotópáros aktuális közügyekre adott reflexiói tehát visszahatottak a nyilvánosság más fórumain zajló vitákra, és bizonyos problematikák kapcsán²⁴ nem csupán új értelmezési horizontokat nyitottak, de katalizáló szerepet is játszottak a politikai polémikában. Mindazonáltal a *South Park* körül szerveződő diskurzusban talán az animációs sorozat ideologikuma, illetve az alkotók vilásképe vált a legfontosabb, legtöbb értelmezést életre hívó problémává, a reflexív politikaivá tétel, az artikuláló/interpretáló átpolitizálás kiemelt terepévé. Nézzük most az ezzel kapcsolatos diszkurzív eseményeket!

Kétségekívül fontos pont, ám nem feltétlenül fordulópont volt a *South Park*-diskurzus történetében, mikor egy 2000-ben megjelent írás felvetette a rajzfilmben kifejeződő világszemlélet „inherens” konzervativizmusának tézisért (Mizak 2000). Igaz ugyanis, hogy a sorozat leghevesebb ellenzői az újvilági tradíciókat, az erkölcsi rendet és vallási értékeket féltő keresztény jobboldalról kerültek ki,²⁵ ám a mű jelentős ellenszenvet keltett egyes (amerikai mérce szerint) baloldali-liberális körökben is. Az említett cikk nem egy a befogadói tapasztalatoktól teljes mértékben különböző s minden kontextuális tényezőnek eleve ellentmondó, ilyenformán kapásból kizárható felvetést fogalmazott meg; és jelezte, hogy a közönség körében egyre inkább előtérbe kerülnek a szatíra ideológiai orientációjával kapcsolatos találgatások. Nem oszlatta szét, inkább csak növelte a kérdés körüli homályt az a nevezetes „beszólás”, amelyet a két alkotó 2001. december 11-én, a *People for the American Way* díjátadó gáláján tett. Ekkor ugyanis, miközben a szabadság értéke melletti bátor kiállásukért nekik ítelt díjat (többek közt Neil Young és Kevin Smith társaságában) átvették a liberális jogvédő szervezet képviselőitől, Parkerék konzervatívként, illetve republikánusként aposztrofálták magukat. Ezt sokan pusztán poénként, vicces fricskaként értékelték, mások azonban nagyon is komolyan vették: Andrew Sullivan, a *New Republic* szerkesztője és egy meglehetősen népes olvasótáborral rendelkező blog szerzője másnapi bejegyzésében egyenesen színvallásról, „coming out”-ról beszélt (Sullivan 2001). Úgy fogalmazott, hogy az egyszerre „trágár” és „briliáns” show elkötelezett rajongói most végre választ kaptak egy őket régóta foglalkoztató kérdésre, ráadásul most már neki is lesz kész válasza azok számára, akik a jövőben a politikai hovatartozását firtatják: ezentúl büszkén és öntudatosan „*South Park* republikánusnak” nevezi magát (Sullivan 2001). A különc²⁶ blogger szellemes kifejezése gyors és nagy karriert

23 Az egyik legzajosabb botrány 2005 decemberében tört ki katolikus körökben a vérző Szűz Mária-szobrok jelenségét igencsak tiszteletlen és obszcén módon feldolgozó epizód miatt, majd 2006 elején a Szcintológiai Egyházzal támadt összetűzés hasonló okokból kifolyólag.

24 A források tanúsága szerint leginkább a vallásosság, a média és a politikai korrektség szerepe/megítélése körüli viták élénkültek meg, kaptak új lendületet a *South Park*-diskurzus kiterjedésével (Anderson 2003a; Gabler 2003).

25 Mint az Stephen W. Stanton egyik írásából kiderül, a keresztény jobbszárny reprezentánsai nem kevesebbet állítottak, minthogy a *South Park* potenciális veszélyforrás mindazok számára, akik a mennybe kívánnak jutni (Stanton 2002b).

26 „Meleg, katolikus, HIV-pozitív, konzervatív, a keménykezü külpolitikát favorizáló, ám a republikánusokkal szemben gyakorta kritikusan nyilatkozó” – hogy csak a leggyakrabban felbukkanó identitáselemeket említsem.

futott be: nem csak cikkek/esszék garmadájaiban tűnt fel címként, inspiráló tézisként, kiindulópontként, vitaalapként, sőt leíró-elemző terminusként (pl. *Stanton* 2002a, 2003b; ill. *Anderson* 2003a; *Gabler* 2003), de meglehetősen széles körben használt hivatkozási ponttá, identifikációs kategóriává is vált (ld. pl. *Rading* 2003; *Yu* 2003). Ám míg a terminus sokak számára közös „ahaélményt” jelentett, a rajzfilm világlátásával kapcsolatos befogadói tapasztalatokat és magukra ismerés mozzanatát egyesítő megvilágító erővel bírt, addig mások kerek perec kétségbe vonták eme interpretáció érvényességét (*Goldberg* 2003), vagy a *South Park* inkább libertariánusnak minősíthető szellemiségéről értekeztek (*Lehrer* 2003).

A 2003-as évben már abba az irányba terelődtek a viták, hogy a *South Park* mint megnyilatkozás egy sajátos trendet jelez-e; vagy másként, beilleszthető-e a média és populáris kultúra területén végbemenő átfogóbb változások folyamatába. Elsősorban Brian C. Anderson, a Manhattan Institute munkatársa és a *City Journal* szerkesztője képviselte (és képviseli jelenleg is) aktívan azt az álláspontot, amely szerint nagyon is indokolt „*South Park* republikanizmusról”, illetve „*South Park* konzervativizmusról” beszélni. Szerinte ez az elnevezés nem csak az amerikai nyilvánosság ezredforduló táján megkezdődött (részleges) átstrukturálódását, a republikánusokhoz húzó adók, fórumok, médiaszemélyiségek fokozatos térnyerését, de a fiatalok körében egyre elterjedtebbé váló újfajta, nem morális-vallási alapú konzervativizmus jelenségét is képes megragadni (ld. például *Anderson* 2003a, 2003b, 2004, 2005a, 2005c).

Neal Gabler a *Los Angeles Times* hasábjain vitába szállt Andersonnal, és leszögezte, hogy a *South Park* körül kialakult diskurzus mindössze annyit jelez, hogy a konzervatív véleményformálók végre-valahára kitanulták a posztmodern média működését (*Gabler* 2003). Gabler szerint a Sullivanhez és Andersonhoz hasonló befolyásos guruk írásaikkal nem felmérni próbálják, hogy zajlik-e valamiféle konzervatív megújulás az amerikai közéletben, és ha igen, az miben ragadható meg, hanem éppenséggel megteremteni igyekeznek ezen átalakulás képét, képzetét; nem azonosítják és elemzik, hanem megkonstruálják az „új kulturális trendet” mint „média- (illetve pszeudó-) eseményt”. Az amerikai nyilvánosság konzervatív fórumai tulajdonképpen nem tesznek mást, mint hirtelen a sajátjuknak nyilvánítanak és felerősítenek egy – jó ideje már korántsem akkora figyelemmel kísért – animációs sorozat által képviselt „hangot”; majd azt visszhangozzák, hogy valami fontos és rendkívüli történik a sorozat körül, valami nagy jelentőségű változás mutatkozik meg annak alkotási és befogadási folyamataiban; ráadásul erről csupán ők kínálnak „exkluzív” beszámolót; ezáltal pedig végső soron a közönség figyelmét igyekeznek magukra vonni – írja a cikk szerzője (*Gabler* 2003). Gabler rámutatott, hogy a *South Park* helyzete nem csak a körülötte csapott hírverés, de a mindennek ellenére alacsony nézettség tekintetében is megegyezik az *Osbourne*s című realitykomédiáéval; az Anderson által büszkén emlegetett hárommillió s tábor ugyanis a háromszázmillió ország lakosságának csupán egy százalékát teszi ki.

A polémia persze nem dőlt el és nem is fejeződött be. A két alkotó, bár a velük készült interjúkban egyre gyakrabban faggatták őket ideológiai elkötelezettségükről, sosem adott igazán egyértelmű választ a nekik feltett kérdésre.²⁷ Ez ugyanakkor mit sem zavarta a témában

27 „I hate conservatives, but I really fucking hate liberals” – hangzott Matt Stone egyik, később legendássá vált beszélője a tárgykörben. Trey Parker egy másik alkalommal azt fejtegette, hogy meglehetősen fászsztóak azok a folyamatos beszkatulyázási kísérletek, amelyek mindent a politikai polarizáció logikájára fordítanak le. Mint mondta, attól, mert nem értenek egyet Michael Moore-ral, még nem feltétlenül szélsőjobboldali hiperkeresztények, és nem akarnak Irakba menni harcolni, hiába vannak sokan, akik ezt csakis így képesek elképzelni. Parker szerint ők tulajdonképpen megpróbálnak a hiányzó „közép” pozícióba helyezkedni: éppolyan keveset adnak Michael Moore szavára, mint George Bush-éra, éppannyira ellenszenvesnek találják a jobb-, mint a baloldalt. (Az interjú eredeti angol szövegét lásd a www.wikipedia.org-on a „South Park Republican” címszó alatt.)

megszólaló konzervatív szerzőket, akik 2002-től kedve fokozatosan bővítették és csiszolgtatták a rajzfilmdiskurzus republikánus kötődései mellett felhozott érveik készletét. Így, mikor 2005 tavaszán kötet formájában megjelent Brian C. Anderson hosszabb lélegzetű esszéje „*South Park Conservatives. The Revolt Against Liberal Media Bias*” címmel, tulajdonképpen már nem igazán tudott újdonsággal szolgálni (Anderson 2005a). A szöveg újszerű felvetések helyett inkább a korábban már jórészt kifejtett tézisek tételes összefoglalását kínálta, illetve a téma „könyvrangra” emelkedésének üzenetét hordozta.²⁸ A konzervatív orgánumok pedig, mintha csupán Neal Gabler előbbi meglátását akarták volna igazolni, valóságos recenzióradattal reagáltak a műre (pl. Chapin 2005; Driscoll 2005; Joyner 2005; Radulich 2005; Scarborough 2005).

Lássuk, miként jelölhető ki a különböző pozíciók a *South Park* ideologikumával kapcsolatos vitában! A konzervatív megszólalók egyrészt azt hangsúlyozzák, hogy a két alkotó nyilvánvalóan semmibe veszi, sőt kigúnyolja a „politikai korrektség” (ld. ehhez pl. Kiss 1998; Schleicher 2001) követelményeit; a rajzfilm mint nyilvános megszólalás úgy prezentál karaktereket, helyzeteket, dialógusokat, hogy közben a legkisebb jelét sem mutatja semmiféle, a hátrányos helyzetű csoportokkal szembeni „álszent liberális” érzékenységnek (Sullivan 2001; Anderson 2003a, 2005a, 2005b).²⁹ Másrészt arra hívják fel a figyelmet, hogy az animációs sorozat nem retten vissza a baloldal ikonjainak, jelszavainak és „szent tehenek” kifigurázásától, sőt: a show provokatív, kritikus, támadó éle voltaképp leginkább a Demokrata Párt politikája és hírneves szimpatizánsai ellen irányul (Mizak 2000; Anderson 2003a).³⁰ A konzervatív szerzők kiemelik, hogy Parker és Stone rendszeresen gúny tárgyává teszik a '60-as évek ellenkulturális jegyeit magán viselő hippiszellemisséget, a radikális környezetvédő és állatvédő aktivistákat, a dohányzás elleni szabályozásért harcoló szervezeteket, a szexuális zaklatási hisztériát, a diszkriminációs pereket, a toleranciát hirdető dogmatizmust (Anderson 2005c), valamint az abortuszpártiságot és a háborúellenességet (ld. *Libertinus...* 2006). Stephen W. Stanton, a *TCS Daily* publicistája szerint a *South Park* ezekben a kérdésekben egyenesen a republikánus álláspontot képviseli, illetve „kommunikálja” (Stanton 2002a). Vannak továbbá olyan felvetések, amelyek szerint a rajzfilm dramaturgiájában is felfedezhető a megszólalók lényegében konzervatív beállítottsága. Pat Mizak interpretációjában az animációs sorozat a hatvanas években szocializálódott, baloldali és liberális bolondériákat követő szülőik ellenszenves karaktereit szegezi szembe negyedikes gyermekeik figuráival, akik érintetlenek a valóságra ráerőszakolt elméleti világmagyarázatoktól, és mindig a „common sense” alapján, vagyis ösztönösen konzervatív módon cselekszenek (Mizak 2000). Mizak azt is hozzáfűzi, hogy az egyes epizódokban menetrend szerint bekövetkező krízishelyzetekre minden esetben az utóbbi megközelítés kínál megoldást; az előbbi, vagyis a „ballib” álláspont nevetségessé válik és megbukik. Ő is, és bizonyos cikkeiben, esszéiben Brian C. Anderson is, szó szerint idéz néhányat a rajzfilm dialógusai közül, mondván, hogy azok egy jellegzetesen antiliberális és konzervatív gondolkodásmód explicit kifejeződései (pl. Anderson 2004, 2005c).

28 Pontosabban épp maga a megjelentetés (performatív) aktusa volt az, ami véghez vitte a téma „könyvrangra” emelésének tétét.

29 Említést érdemel, hogy a sorozat legutóbbi, tizenkilencedik évada kifejezetten központi témává emelte, és újra felerősödő jelenségként, a korábbiaknál (is) furább-abszurdabb-vitathatóbb formákban visszatérő kvázikorszellemként problematizálta a PC-jelenséget.

30 A kigúnyolt baloldali hírességek között szerepel Barbra Streisand, Rosie O'Donnel, Sally Struthers, Michael Moore, Rob Reiner vagy a Baldwin testvérek.

A kérdésben elfoglalható másik pozíció képviselői számos erőteljes ellenvetést fogalmaznak meg az eddig felvonultatott érvekkel szemmel. A Wikipedia vonatkozó szócikkének összeállítói például kiemelik, hogy bár a rajzfilm valóban nem akar „politikailag korrekt lenni”, ám eközben igencsak keményen bírálja a rasszizmust, a szexizmust és a homofóbiát. Ehhez Eli Lehrer cikkének állításait kissé átfoglalozva azt is hozzátehetjük, hogy a *South Park* alkotói a feje tetejére állítva és kifacsarva bár, de mégiscsak érvényesítik az „egyenlő bánásmód” elvét: egyformán és azonos arányban támadnak minden társadalmi csoportot, etnikai, vallási és életmódközösséget (Lehrer 2003). Ebből adódóan az sem igaz, hivatkoznak többen saját befogadói tapasztalataikra, hogy az animációs alkotás szinte kizárólag a baloldali-liberális közszereplőket, célokat, értékeket kritizálná. Lehrer szerint Parker és Stone nem kímélik a jobboldal „szent teheneit” sem (Lehrer 2003). Ám míg ő leginkább Jézus alakjának kedélyesen blaszfém ábrázolását emeli ki, addig a Wikipédia szerkesztői csokorba szedve vonultatják fel a show-ban ezen felül is kigúnyolt jobboldali-konzervatív identitásképző elemeket: így a fejtartást, az egyszerre kiüresedett és fanatizmusba hajló vallásosságot, az erőszakos patriotizmust, a „héja” külpolitikát, a Bush-adminisztrációt, a tévéprédikátorokat és az egyéni tanrendes magántanulókat.³¹

Nos, egy igen fontos tényező a *South Park* ideológiai orientációjával kapcsolatos vitákat, sőt a rajzfilm körül kialakult diskurzus egész dinamikáját nagyban meghatározza. Ez pedig a *libertarianizmus*, mint az alkotók időnként, mintegy kényszeredetten, jobb híján felvállalt önmeghatározása. Ez az irányzat ugyanis maga a politikai határhelyzet. Liberálisnak konzervatív, konzervatívnak liberális, és miközben világképében mindkét oldal felfedez a sajátjával megegyező vonásokat, egyikkel sem azonos. A libertariánusok emellett eleve tagadják saját gondolatrendszerük „baloldalra” vagy „jobboldalra” sorolhatóságát, sőt néha e dichotómia érvényességét is.³² Ráadásul maga a libertarianizmus korántsem egységes eszmerendszer – számos egymástól is sokban különböző platformra és alirányzatra oszlik.³³ Az Egyesült Államokban 1971 óta létezik egy libertariánus pártformáció (aminek Trey Parker egyes komentárok szerint tagja), ám ennek egyrészt igen alacsony a támogatottsága, másrészt a két „nagy”, a Demokrata és a Republikánus Párt berkein belül is működik egy-egy önmagát így meghatározó csoportosulás.

Amikor tehát Matt Stone-ék azt pedzegették, hogy ők leginkább libertariánusok, akkor valami olyasmit mondtak, hogy: a „határon állunk”. Sőt „mi magunk vagyunk a határ”. Ennél bizonytalanabb, elmosódottabb politikai identitást ugyanis még az amerikai politikai kontextusban is nehéz lenne választani.³⁴ A *South Park* körüli diskurzusban ennek megfelelően nyílt bizonyos játéktér az alkotók és az alkotás pozicionálása, illetve a hozzászólók pozicionálódása számára.

31 Sőt ehhez hozzátehetjük, hogy a rajzfilm erőteljesen bírálja a tradíciókhoz csupán kényelmességből ragaszkodó begyöpösödöttséget, a kiüresedett és pusztán a „nagyság” homályos érzését keltő nemzeti ünnepeket, a drog-típusokat összemósó és a drogfogyasztókat démonizáló kábítószer-ellenes kampányokat, Mel Gibson konzervatív körökben ünnepeelt *Passió* c. filmjének kváziantiszemita vonatkozásait, vagy a Ku-Klux-Klan szerepét.

32 A tipológiákat és az egyszerűséget kedvelő értelmezők szerint a libertariánusok eszmei-kulturális kérdésekben liberálisok, míg gazdasági ügyekben konzervatívok. Az állammal szemben támasztott legfőbb elvárásuk a *szabadság(jogok)* legteljesebb körű biztosítása, ami eltér mind a baloldali, mind a jobboldali felfogástól, hisz előbbiek az (esély)egyenlőséget, utóbbiak pedig a (morális és intézményi) *rendet* helyezik előtérbe.

33 Az akkurátus eszmetörténészek anarchokapitalista és minarchista, konstitucionalista, objektivisták, pragmatisták, klasszikus liberális és baloldali libertariánus válfajokat különböztetnek meg.

34 Talán csak az egyébként régóta pártosodott „populista” irányzathoz való sorolódás lenne ehhez hasonló.

A konzervatívok, már legalábbis azok, akik egyáltalán reflektáltak az alkotók által adott önmeghatározás (a libertarianizmus) és az általuk felfedezni vélt/látni vágyott világnézet (a konzervativizmus) eltérésére, a legalább terminológiai szinten érzékelhető különbségre, természetesen „jobbra húzták” a rajzfilmet. Vagy kváziszinonimaként, egymást kiegészítő komplementer fogalomként használták a „konzervatív” és a „libertáriánus” elnevezéseket (Mizak 2000), vagy az utóbbit pusztán mint egy modernebb, világiasabb alirányzatot azonosították. Stanton ezzel kapcsolatos képlete a következő: konzervativizmus mínusz vallásosság: egyenlő libertarianizmus (Stanton 2002b). Az ettől eltérő álláspontot vallók viszont érdekes módon nem „húzták balra”, nem próbálták a liberalizmussal összemosni az animációs sorozatban kifejeződő szemléletet; éppen hogy annak sajátosságát, különállását, autonómiáját hangsúlyozták. Eli Lehrer szerint a *South Park* tisztán libertáriánus hangja valóságos „unikum” az amerikai populáris médiában, amely többnyire liberális, ritkábban neokonzervatív, és időnként, elvétve, vallásos jobboldali húrokat penget (Lehrer 2003). Lehrer az elsőre a *Law & Order* és a *West Wing*, másodikra a 24, a harmadikra pedig a *Touched by an Angel* című sorozatokat hozta példaként (Lehrer 2003).

A *South Park*-diskurzus tendenciózus, politizáló és átpolitizáló értelmezése által lehetővé váló önpozicionálás érezhetően fontosabbá vált a konzervatívok számára. Az ide sorolható megszólalók többsége ugyanis felismerte, hogy a sorozat körül szerveződő polémiának van egy az eddigieken messze túlmutató politikai tétje: a republikánusok reprezentációja. A legtöbb írásban felbukkan a gondolat, miszerint itt az ideje a republikánusokkal kapcsolatban kialakult és részben meggyökeresedett sztereotípiák szétrombolásának. Ilyen értelemben, és ezt a diskurzusban részt vevő konzervatívok nem is nagyon próbálták véka alá rejteni, számukra pont kapóra jött a politikai korrektség elveit figyelmen kívül hagyó, a demokraták irányában (is) kritikus rajzfilm. Erről beszélve voltaképp önmagukról beszélhettek – befogadói tapasztalataik átadását összekapcsolhatták politikai céljaik és meggyőződéseik kifejtésével. Elmondhatták, hogy a konzervatívok sem mind merev, humortalan, vaskalapos erkölcs-csőszök – hiszen nézik és élvezik a szabadszájú és provokatív animációs sorozatot. Elmondhatták, hogy a Republikánus Párt szavazói sem feltétlenül ódzkodnak a populáris kultúrától, hisz a *Grand Old Party* nem (vagy nem csak) az elitet alkotó befolyásos, középkorú, fehér, angolszász, protestáns férfiak pártja – hogy etnikai vagy szexuális kisebbségekhez tartozó személyek, nők, katolikusok és ateisták, megélhetésért küszködők, illetve az életmódjukat önmaguknak választó fiatalok éppúgy vannak ebben a tarkabarka és heterogén szavazótáborban (Sullivan 2001; Stanton 2002a, 2002b; Radulich 2005). Elmondhatták azt is, hogy ez eddig sem volt másként, csupán a liberális befolyás alatt álló média alakított ki az évek során egy torz, leegyszerűsítő, sztereotip, a valós viszonyokat messze nem tükröző képet (Stanton 2002a). Ám ennek a konzervatív kommentátorok szerint a *South Park* feltűnésével mintegy szimbolikusan is vége – mostantól már az eddig megkímélt és a valóságnál jobb színben feltüntetett liberális establishment tagjaival lehet, sőt kell viccelni.

Így válhatott a „*South Park* Republican”, illetve a „*South Park* Conservative” kifejezés központi jelentőségű metaforává az idézett szerzők retorikájában. Egyszerre sűrítette magába a republikánus szavazótábor tévő, bulizó, rockzenehallgató fiatalokból álló részének reprezentációját, illetve jelenítette meg a konzervativizmus általuk elképzelt, és persze látni vágyott „új arcát” (Driscoll 2005).

Hivatkozott irodalom

- Butler, Judith (1997). *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Chilton, Paul (2004): *Analyzing Political Discourse – Theory and Practice*. London: Arnold.
- Cohen, Stanley (1972): *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of Mods and Rockers*. Oxford: Blackwell. (Magyarul részlet: Ifjú szörnyek. A modok és a rockerek megteremtése. *Replika* [40]: 49–65, 2000.)
- Dieckmann, Walther (2000): A politikai kommunikáció stílusai. In *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szabó Márton, Kiss Balázs és Boda Zsolt (szerk.). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 79–113.
- Edelman, Murray (2005): A politikai nyelv formája és jelentése. In uő *A politika szimbolikus valósága*. Budapest: L'Harmattan, 102–116.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi* 3(7): 868–889. Interneten: <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1991-07.pdf>.
- Foucault, Michel (2000): Válasz egy kérdésre: a diskurzusról. In *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szabó Márton, Kiss Balázs és Boda Zsolt (szerk.). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 442–477.
- Hall, Stuart (1980): Coding and Encoding in the Television Discourse. In *Culture, Media, Language*. Stuart Hall et al. (szerk.). London: Hutchison.
- Heller Ágnes (1993): A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle* 2(2): 5–17. Interneten: http://epa.oszk.hu/02500/02565/00004/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1993_2_005-018.pdf.
- Heller Mária és Rényi Ágnes (2000): A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. In *Politikai kommunikáció*. Kiss Balázs (szerk.). Budapest: Rejtjel. 18–34.
- Howard, Dick (1989): *Defining the Political*. London: Macmillan.
- Howarth, David (1995): Discourse Theory. In *Theory and Methods in Political Science*. David Marsh és Gerry Stoker (szerk.). London: Macmillan, 115–133.
- Howarth, David (2000): *Discourse. Concepts in the Social Sciences*. Buckingham: Open University Press.
- Jakab Zoltán (2000): A közszolgálatosság értelmezése a 20-as évektől napjainkig. In *Politikai kommunikáció*. Kiss Balázs (szerk.). Budapest: Rejtjel, 77–83.
- Kiss Mária Rita (1998): Az amerikai *Political Correctness* mozgalma a bírálókat tükrében. *Politikatudományi Szemle* 7(2): 155–176. Interneten: http://www.poltudszemle.hu/szamok2/1998/1998_2szam/kissm.pdf.
- Leftwich, Adrian (1983): *Redefining Politics*. London: Methuen.
- Mair, Charls (szerk.) (1987): *Changing Boundaries of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marsh, David és Gerry Stoker (szerk.) (2002 [1995]) *Theory and Methods in Political Science*. (2. átdolgozott kiadás.) London: Palgrave Macmillan.
- Palonen, Kari (1993): Introduction. From Policy and Polity to Politicking and Politicization. In Kari Palonen and Tuja Parvikko: *Reading the Political. Exploring the Margins of Politics*. Helsinki: The Finish Political Science Association, 6–16.
- Schleicher Nóra (2001): Politikai korrektség. Érvék pro és kontra. *Jel-Kép* (2): 25–32. Interneten: http://real-j.mtak.hu/5615/2/JelKep_2001_2.pdf.
- Schleitt István (2002): A politikai gondolkodásról. In *Demokrácia és politikatudomány a 21. században*. Szabó Máté (szerk.). Budapest: Rejtjel, 13–40.
- Szabó Márton (2003a): Diskurzuselemzés és politikatudomány. In uő. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 123–135.
- Szabó Márton (2003b): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. In uő. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 142–165.
- Szabó Márton (2003c): A politikatudomány határai. In uő. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 190–201.
- Szabó Márton (2003d): A diszkurzív politikatudomány elemzési módszeréről. In uő. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 215–230.

- Anderson, Brian C. (2003a): We're Not Losing the Culture Wars Anymore. *City Journal* (2003 ősze). Interneten: <http://www.city-journal.org/html/we%E2%80%99re-not-losing-culture-wars-anymore-12482.html> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Anderson, Brian C. (2003b): Culture Clash. *Los Angeles Times* (november 23.). Interneten: <http://articles.latimes.com/2003/nov/23/opinion/op-anderson23> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Anderson, Brian C. (2004): A New Media Era. *New York Post* (április 17.). Interneten: <http://www.manhattan-institute.org/html/new-media-era-0907.html> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Anderson, Brian C. (2005a): *South Park Conservatives. The Revolt Against Liberal Media Bias*. Washinton: Regnery.
- Anderson, Brian C. (2005b): 'I hate conservatives, but I really... hate liberals'. *The Riverside Press* (április 16.). Interneten: <http://www.manhattan-institute.org/html/i-hate-conservatives-i-really-hate-liberals-0911.html> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Anderson, Brian C. (2005c): South Park Republicans. *Dallas Morning News* (április 17.). Interneten: <http://www.manhattan-institute.org/html/south-park-republicans-0906.html> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Bulldog Pundit (2005): „*South Park Conservatives: The Revolt Against Liberal Media Bias*” by Brian C. Anderson. (Recenzió.) Interneten: <https://www.manhattan-institute.org/southpark> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Chapin, Bernard (2005): *Viva La South Park Revolucion!* (Recenzió.) Interneten: www.intellectualconservative.com (letöltve: 2006. február 25.).
- Driscoll, Edward B., Jr. (2005): South Park Conservatives. Snapshot of the Culture Wars. *Tech Central Station*. Interneten: http://www.ideasinactiontv.com/tcs_daily/2005/04/south-park-conservatives-snapshot-of-the-culture-wars.html (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Dunai Márton (2002): Új kultuszrajzfilm: Oblongék. *Népszabadság Online* (február 7.). Interneten: <http://nol.hu/archivum/archiv-45131-33480> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- „Film: Állatságok kicsiny farmja (Csibefutam, South Park)” (2000): *MaNcs* (augusztus 10.). Interneten: http://m.magyararancs.hu/zene2/film_allatsagok_kicsiny_farmja_csibefutam_south_park-57357?pageId=119 (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Gabler, Neal (2003): Conservative Revolution? No – Just Dazzlingly Effective PR. *Los Angeles Times* (november 23.). Interneten: <http://www.commondreams.org/scriptfiles/views03/1124-15.htm> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Joyner, James (2005): *South Park Conservatives*. (Recenzió.) Interneten: http://www.outsidethebeltway.com/the_best_quotes_from_south_park_-_right_wing_news_conservative_news_and_views/ (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Lehrer, Eli (2003): *South Park: Libertarian TV. A Truly Unique (if Foul-mouthed) Voice on National tTelevision*. Interneten: <http://archive.frontpagemag.com/Printable.aspx?ArtId=18659> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- „Libertinus konzervatívok” (2006): *Népszabadság online, Metazin* (április 19.). Interneten: <http://nol.hu/archivum/archiv-400986-212749> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Mizak, Pat (2000): *The Inherent Conservatism of „South Park”*. (A CNS News kommentárja, december 7.) www.cnsnews.com (letöltve: 2006. február 25.).
- „Netes tüntetés a South Parkért” (2004): *Index* (január 21.). Interneten: <http://index.hu/kultur/media/south0121/> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Para-Kovács Imre (2001): *South Park: Ne aggyad az agyadat!* Interneten: http://magyararancs.hu/konyv/south_park_ne_aggyad_az_agyadat-58554 (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Pierson, James (2004): Punitive Liberalism. What Reagan Vanquished. *Weekly Standard* 9(40) (június 28.). Interneten: <http://www.weeklystandard.com/punitive-liberalism/article/5467> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Radulich, Mark (2005): *South Park Conservatives*. (Recenzió.) Interneten: www.popandpolitics.com.
- Reding, Jay (2003): *South Park Republicans Redux. Discussion of the Developing Trend*. Interneten: <http://jayreding.com/archives/2003/10/27/south-park-republicans-redux/> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Scarborough, Joe (2005): *South Park Conservatives. Subversive Humor Spills into Mainstream*. Interneten: http://www.nbcnews.com/id/7658026/ns/msnbc-morning_joe/t/south-park-conservatives/ (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Sullivan, Andrew (2001): *South Park Comes Out*. Interneten: <http://dish.andrewsullivan.com/2001/12/12/south-park-comes-out/> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).

35 A források adataira *kurzíválva* hivatkozom.

- Stanton, Stephen W. (2002a): South Park Republicans. *Tech Central Station*. Interneten: www.tcsdaily.com (letöltve: 2006. február 25.).
- Stanton, Stephen W. (2002b): South Park Rising. *Tech Central Station*. Interneten: www.tcsdaily.com (letöltve: 2006. március 17.).
- Stanton, Stephen W. (2003a): Jefferson at South Park. *Tech Central Station*. Interneten: www.tcsdaily.com (letöltve: 2006. április 11.).
- Stanton, Stephen W. (2003b): Do South Park Republicans Exist? *Tech Central Station* (december 05.). Interneten: http://www.ideasinactiontv.com/tcs_daily/2003/12/do-south-park-republicans-exist.html (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Szabó Ágnes (2001): South Park: rajzfilmbé fojtott tömeggyilkosság. *Index* (július 18.). Interneten: <http://index.hu/kultur/media/spark/> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).
- Yu, Taylor (2003): *War Against Christmas Competition 2002 [IV]*. *South Park Offensive*. – Today's A South Park Republican Pooh-Poohs. (Olvasói levél, január 7.). Interneten: <http://www.vdare.com/letters/a-south-park-republican-pooh-poohs-vdarecom> (utolsó letöltés: 2016. szeptember 4.).

Válságkonstrukciók

Orbán Viktor és Bajnai Gordon
válságértelmezésének összehasonlítása¹

Írásomban a társadalmi jelentésadás folyamatának egy konkrét esetét fogom vizsgálni, azzal a céllal, hogy szemléltessem a politikai valóság jelentés természetét: azt, hogy ez a valóság a jelentésadások által jön létre. Írásom két részre tagolódik. Az első részben megkísérem felvázolni egy lehetséges interpretatív szemléletmód² néhány elemét, Ludwig Wittgenstein gondolataira támaszkodva. Az írás terjedelmi korlátai miatt ez a rekonstrukció természetesen töredékes lesz; azon szempontokra fogok koncentrálni, amelyek dolgozatomban második, empirikus részének elméleti alapját szolgáltatják. A Wittgenstein gondolataival való foglalkozást az indokolhatja, hogy az interpretatív megközelítésmód hazai iskolája, a diszkurzív politikatudomány (lásd pl. Szabó 2003, 2011) elsődlegesen a heideggeri–gadameri hermeneutika szemléleti alapjain áll, és bár Szabó Márton írásaiban számtalan szerzőt próbál meg integrálni ebbe az interpretatív kánonba, Wittgenstein viszonylag csekély szerepet kap közöttük, pedig néhány gondolatának, illetve általános szemléletmódjának beemelése a kánonba – ahogy azt az írás remélhetőleg meggyőzően szemlélteti majd – sok haszonnal kecsegtet a megközelítésmód számára.³

A dolgozat fő, empirikus részét egy diskurzuselemzés alkotja, amelynek tárgya a hazánkat 2008 őszén elérő nemzetközi pénzügyi válság két különböző értelmezése: Bajnai Gordon és Orbán Viktor válságdiskurzusa. Míg az első rész a Wittgensteinnel „beoltott” interpretatív szemléletmódot elméleti szinten vizsgálja, addig a második ennek a diskurzuselemzésnek az empirikus alkalmazhatóságát demonstrálja, és lehetséges felhasználási módjaihoz ad néhány támpontot. A wittgensteini gondolatokkal „fűszerezett” interpretatív szemléletmód elméleti

1 Az írás Borbély Zoltánnal közösen írt, *Válságkonstrukciók* című OTDK-dolgozatomban jelentősen átdolgozott változata. Ahol Borbély Zoltán valamely, az eredeti dolgozatban szereplő belátását, megállapítását felhasználom, ott ezt hivatkozással jelzem.

2 Ennek a szemléletmódnak többféle elnevezése ismert, az „interpretatív” jelzőt nagyjából szinonimnak tekintem a „szociálkonstruktivista” és az „antifundacionalista” fogalmakkal. Ezen tágabb csoport egyik irányzatának tekintem a diszkurzív politikatudományt.

3 Wittgenstein integrálásához a diszkurzív politikatudomány teoretikus környezetébe lásd Béndek (2000).

vázlatának és az empirikus diskurzuselemzésnek absztrakciós szintje közötti szakadékot reményeim szerint áthidalja az, hogy az utóbbi analogikus értelmezéseinek létjogosultságát az első rész Wittgenstein-értelmezése hivatott megalapozni.

Elméleti rész

Az interpretatív szemléletmódok alap gondolata a tiszta tapasztalat lehetetlensége, azaz annak felismerése, hogy az, ahogy a világot tapasztaljuk, nem függetleníthető saját vélekedéseinktől, elkötelezettségeinktől, hiedelmeinktől, továbbá a jelentésadás interszjektív folyamataitól. Ezzel az interpretatív megközelítések radikálisan szembefordulnak a pozitivisták felfogással, amely az emberi viselkedést „objektív társadalmi tényekkel” (azaz például osztályhelyeztetel vagy materiális érdekekkel) akarja magyarázni. Míg az utóbbi felfogásban a szjektív hiedelmek és interszjektív jelentések irrelevánsak a tudomány számára, legfeljebb „közbeeső változók” szerepét tölthetik be, addig az interpretatív szemléletmódok számára ezek tanulmányozása kulcsfontosságú az egyéni cselekvések és a társadalmi folyamatok megértéséhez (Bevir 2010). Az írás által bemutatni kívánt wittgensteini perspektíva számára az itt említett két tényező közül az utóbbi, interszjektív folyamatok lesznek fontosak.

A társadalmi jelentésadás interszjektív folyamataiban, a jelentésadási küzdelmekben jut(hat)nak elsődleges szerephez a politika szereplői, mint az említett folyamatok befolyásolói, irányítói. A politikatudomány számára mindez a politikai jelentésadási küzdelmek tanulmányozásának fontosságát jelenti. Az ehhez megfelelő politikatudósi attitűd pedig nem az egyetlen igaz jelentés feltárása, és a politikai vélemények ez alapján való kritikája sokkal inkább ezen folyamatok rekonstruálása és értelmezése. Ezen a ponton lehet segítségünkre Wittgenstein.

Wittgenstein és az interpretatív szemléletmód

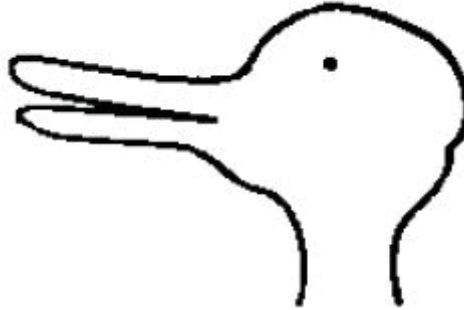
Wittgenstein kapcsolatba hozása a politikatudománnyal számtalan módon lehetséges. Én itt az aspektusváltás általa leírt jelenségéből fogok kiindulni, amely hatásos ellenpontját alkothatja az objektív tények feltárására irányuló pozitivisták vágyának. Utóbbi attitűd filozófiai megjelenési formáit egy viszonylag friss, Wittgensteinről szóló tanulmánykötet (Day és Krebs 2010) szerkesztői egy Stanley Cavelltől származó idézettel adják vissza: „a hétköznapit nem érzékileg elvéthetőként, hanem intellektuálisan mellőzhetőként tárják fel [...] amelyet félre kell tolni, amennyiben a filozófia tudás utáni vágyát ki akarjuk elégíteni” (Day és Krebs 2010: 10).⁴

Day és Krebs, sok Wittgenstein-interpretátorral szemben, amellet érvelnek, hogy Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások* című művének első és második része sok tekintetben szerkesztés egy egységet alkot, sőt bizonyos értelemben a második rész adja az elsőhöz a kulcsot: azt a szemlélet- vagy látásmódot, amelyet Wittgenstein használ egyes konkrét példáinak átgondolása során, itt fejt ki teoretikusan, és pedig az aspektusváltásról szóló töredékekben (Wittgenstein 1998: 282–331). Ez a legjobban egy általa alkalmazott optikai illúzióval szemléltet-

4 „...the ordinary is discovered not as what is perceptually missable but as what is intellectually dismissable, [...] what must be set aside if philosophy’s aspirations to knowledge are to be satisfied?”

hető: azzal a rajzéval, amelynek egyik aspektusa egy nyúl, a másik egy kacsa (Wittgenstein 1998: 283 – vö. 1. ábra). Az ilyen rajzokat „mindig aszerint tudom különböző aspektusokban látni, amit köréköltöttem” (uo. 305), azaz környezetük alapvetően befolyásolja, mit is látunk bennük.

1. ábra. Wittgenstein „kacsanyúl” ábrája a *Filozófiai vizsgálódásokból*



Forrás: Wittgenstein (1998: 283)

Az itt leírt érzékelési probléma jóval túlmutat a trükkös rajzok birodalmán: az aspektusváltás wittgensteini leírása használható az esztétikában is, például egy festmény értelmezésénél (vö. Batkin 2010; Scruton 2009: 136–140). A képek tanulmányozásának esetében ugyanarról van szó, mint ha emberi cselekedeteket tanulmányozunk: mindkettőnél a „viselkedés finom árnyalataira”, illetve a körülményekre kell figyelemmel lenni, ez Wittgenstein általános elvárása a filozófiával szemben (Batkin 2010: 35). Továbbá, az aspektusok észlelése a látás mellett a hallás dimenziójában is releváns lehet: Wittgenstein az aspektusok meglátására való képességet, az „aspektusvakságot” a zenei hallás hiányához hasonlítja (Wittgenstein 1998: 310).

Miért fontos számunkra mindez? Azért, mert a társadalom interpretatív szemléletmódú vizsgálata ugyanazt a típusú figyelmet igényli a kutatótól, mint Wittgenstein műve vagy egy trükkös rajz szemlélete. Amennyiben ugyanis az emberek hitei, meggyőződései, illetve az interszjektív jelentések nélkül nem vizsgálható érdemi módon a társadalom, akkor a társadalomtudósnak (esetünkben a politikatudósnak) képesnek kell lennie ezen hiedelmek, jelentések megértésére és a különböző nézőpontok rekonstrukciójára. Visszatérve Cavell idézetéhez: a társadalomtudóst fenyegető legnagyobb veszély nem az, hogy nem képes feltárni a társadalom objektív törvényszerűségeit, hanem hogy nem képes meglátni különböző aspektusokat. Empirikus vizsgálódásaink tárgyára vonatkoztatva: nem képes megérteni a válság különböző értelmezési módjait.

Politikai diskurzusok mint nyelvjátékok

A társadalomtudományi vizsgálódásból kiiktathatatlan emberi hiedelmek és jelentések elsődleges közege a nyelv. Itt ismét támaszkodhatunk Wittgensteinre, még hozzá nyelvjáték-konceptiójára. A „nyelvjáték” kifejezés nyelvünk és a játékok hasonló működés módjára akarja felhívni a figyelmet. Mit jelent ez? A sakkjáték esetében azt, hogy a király bábujának megmutatása még senkit sem tanított meg a bábu használatára (Wittgenstein 1992: 31. §).

A nyelv esetében pedig azt, hogy a szavak csak mondatokban nyerik el jelentésüket (49. §), a mondatok megértéséhez viszont a beszélő által használt nyelvet kell megértenünk (199. §), a nyelvek ugyanakkor életformákhoz, cselekvésmódokhoz kötődnek (19. §, 23. §). A jelentés tehát nem „valamiféle atmoszféra [...], amelyet a szó magával cipel és bármely alkalmazásban magával visz” (117. §). Mindez a kontextualizmus egy formájának tekinthető (Glock 1996: 86–89), esetünkben pedig azt a feladatot jelöli ki számunkra, hogy rekonstruáljuk azokat a nyelvjátékokat, amelyekben belül a szavak elnyerik jelentésüket. Ehhez a feladathoz a későbbiekben egy Szabó Mártontól kölcsönzött elemzési módszert fogok használni. Kiemelendő: a nyelvjátékok „életformákba” ágyazottak (esetünkben leginkább a politikai kultúrákba, hazai politikai gyakorlatokba), ezek rekonstruálása azonban (amellyel a vizsgálat teljes lenne) jócskán meghaladná ezen írás kereteit, így elemzésükre nem vállalkozom. A nyelvjáték rekonstruálásán túl mindössze a beszédhelyzetet (a politikai helyzetet) kíséreltem majd meg nagyon röviden jellemezni. Előfeltételezem továbbá, hogy a politikai diskurzusok szabályrendszereit elsősorban néhány kiemelt szereplő formálja.

A homo ludens és az analogikus világszemlélet

Az elméleti reflexió terén még egyetlen teendőm maradt: összekapcsolni az interpretatív szemléletmódról írottakat (1.1.) a nyelvjátékok jellegéről leírtakkal (1.2.). Ez az összekapcsolás hivatott megalapozni a tanulmány tudományfelfogását. A diszkurzív politikatudomány – illetve a tágabb értelemben vett interpretatív szemléletmód – jellemezhető a *homo ludens* tevékenységeként, szemben a *homo faber* tudományeszménnyel (Pál 2004). Előbbiben a hangsúly sokkal inkább a kreativitáson, innovativitáson, utóbbiban a szigorú módszerhasználaton és „technikai” racionalitáson van.

Kérdés, mennyiben öncélú ez a „játékos” tudományfelfogás. Megítélésem szerint Wittgenstein alapján lehetséges emellett érvelni, hogy korántsem az. Az eltérő aspektusok láttatásához ugyanis esetenként szükséges a szemléletet kiközzenteni az előző aspektus szemléletéből. Wittgenstein szavaival ez a „köréköltés” feladata, amelynek interpretatív szempontból jelentős hozadéka lehet. Másképpen megfogalmazva: egy szemléletmód, értelmezés szokatlan fényben láttatása hozzájárulhat annak jobb megértéséhez. Egy jó analógia új aspektusok meglátására készítheti a szemlélet, miáltal teljesebb képet kapunk a jelenségről.⁵

Ennek alapja az lehet, hogy Wittgenstein szerint a nyelvjátékok között „családi hasonlóságok” sokasága áll fenn,⁶ így szolgálhatnak egymás „hasonlítás objektumaiul” (Wittgenstein 1998: 131. §). A családi hasonlóságok logikája szolgálhat egy „analogikus világszemlélet” alapjául, amely a megismerés fogalmának kibővítése révén összebékíti a „logikus-tudományos” (leginkább a *homo faber* eszményéhez köthető) és az „analogikus-esztétikai” (a *homo ludens* által folytatott) gondolkodást (Schneider 2002: 62–84).

⁵ Ez az értelmezési stratégia ugyanakkor egyértelműbbé teszi az értelmező tudós bevonódását a tárgy értelmezésébe: a rekonstruált jelentés nem pont ugyanaz, mint amely a vizsgált beszélő fejében járt, hanem egy arról adott politikatudósi értelmezés. Ennyiben az általam itt felvázolt vizsgálati elképzelés eltér Peter Winch wittgensteini ihletésű megközelítésétől, amelyben a társadalomtudós pontosan, objektívan reprodukálja a cselekvő értelmezését (Winch 1988 – a kritikához lásd Schwandt 2010: 40–42), és közelebb áll a hermeneutikai szemléletmódhoz.

⁶ „Vizsgálj meg például egyszer azokat a folyamatokat, amelyeket »játékok«-nak nevezünk. [...] Mert ha meg nézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit találni, ami *mindben* közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit. Szóval: ne gondolkozz, hanem nézz! [...] E vizsgálódás eredménye pedig így hangzik: az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk” (Wittgenstein 1998: 66. §).

Végül érdemes hangsúlyozni két dolgot: egyfelől – ahogy már említettem – mindezt a vizsgálati tárgy természete indokolja. Az aspektusok láttatásához, egy-egy értelmezés sajátosságainak feltárásához időnként némileg el kell távolodnunk magától az értelmezéstől, „kívülről hozott anyagra” van szükségünk.⁷ Példának okáért a korábban bemutatott trükkös rajz megörögzött „kacsapárti” szemléleit valószínűleg nagyobb sikerrel vesszük rá a nyúl meglátására, ha a rajzot két jellegzetes foggal egészítjük ki. Ugyanígy egy festmény értelmezéséről való vitában is legitim eljárás lehet más festményekre hivatkozni. Írásom empirikus részében is ilyen, analógia alapján választott külső anyagokkal kísérelem majd meg másként láttatni a két vizsgálandó politikai válságértelmezéseit.

Vizsgálati módszer

A társadalmi-politikai valóság fentebb leírt koncepciója és a *homo ludens* tudományos szerepe természetesen egyáltalán nem jelenti a módszeres és alapos vizsgálat kritériumainak elvetését. Azt azonban igen, hogy a vizsgálati módszernek kell a vizsgálat tárgyához igazodnia, és nem fordítva. A legfontosabb tehát az „értelmező és értő tekintet” (Boda 1997: 129). Ezeknek a feltételeknek kiválóan megfelel egy Szabó Márton által kidolgozott rugalmas elemzési keret (Szabó 2003: 215–230), amelyet a válságkonstrukciók rekonstruálása folyamán alkalmazni fogok.

Szabó négy analitikus kategóriát javasol a politikai beszédek elemzéséhez. A *kritérium* „olyan beszédcselekvés, amellyel a beszélő saját beszédének létrejöttét rögzíti; megnevezi azt a közeget, amiből a beszéde folyik vagy következik” (Szabó 2003: 216). Szabó példája: ha egy politikus (a példában Medgyessy Péter) a kiszámíthatóságról és a számonkérhetőségről kijelenti, hogy az számára fontos, akkor ez a beszédcselekvés a fenti logika alapján nevezhető „megbízhatósági kritérium”-nak. A *feltétel* „a kritériumhoz rendelt érvényességi elem”, az előbbi példánál maradva: a számonkérést lehetővé tevő száznapos intézkedési terv kidolgozása, amely „értelmezi és konkretizálja” a kritériumot. A *diszkurzív eljárás* „a kritérium és a feltétel együttes használata során követett módszer, amelyet a beszélő az adott kritériumhoz kapcsolódó feltételek használatában valósít meg”. Végül a *diszkurzív stratégia* „azt mutatja meg, hogy milyen irányba megy a diskurzus; a kritériumok és feltételek viszonyát alakító különböző eljárások hogyan formálják a beszédszituációt”.

Itt három kiegészítést érdemes tennünk, kettőt az elemzési módszer rugalmasságával kapcsolatban, egyet a különböző fogalmak egymáshoz való viszonyáról. Egyfelől, ha az ember nagyobb szövegkorpuszt vizsgál, a megjelenő kritériumok és feltételek száma szinte a végtelenségig szaporítható. Ebből adódóan én ezen a szinten csak néhány, általam leginkább fontosnak tartott elemet fogok kiemelni. A másik, amit Szabó is kiemel, hogy a feltételek szintjén is eltérő konkrétságúakkal találkozhatunk: léteznek a „feltételek feltételei” is. Végül egy további fogalom használatát érdemes tisztázni: a hazai diszkurzív irodalomban megjelenő „politikai nyelv” (Szűcs 2006, 2010, 2012) kategóriáját is alkalmazni fogom, rendszeresen használt és normatív erejű érvelési mintákat értve alatta. A politikai nyelv kategóriája – ha

⁷ Hasonló értelmezési problémát tárgyal Szabó Márton is egy helyütt (Szabó 2003: 225–230): vannak olyan esetek, amelyekben a primer szövegek értelmezéséhez némileg el kell távolodnunk azoktól. Az eltávolodás azonban nem jelent megtagadást: az elemzésnek az ilyen helyzetekben sem az a célja, hogy – Szabó kifejezéseivel élve – a politizálás „beszédviskói” helyére felépítse a politikatudomány „fogalompalotáit”. Sokkal inkább az, hogy felerősítse a „mindennapi fogalomhasználat reflexív elemeit”. Belül maradva tehát az eseten, de feszegetve határait.

helyesen olvasom Szűcs értelmezését – annyiban tágabb a diszkurzív stratégiáénál, amennyiben egy politikai nyelvet több stratégiában is lehet alkalmazni.

Az így kapott diskurzuselemzés Phillips és Hardy diskurzuselemzési kategóriái (Phillips és Hardy 2002) közül a „társadalmi-nyelvi elemzés” (*social linguistic analysis*) kategóriájához fog a legközelebb állni. Azaz: a tágabb társadalmi kontextus (*distal context*) feltérképezése helyett csak a szűkebb politikai kontextusra (*proximate context*) fogok kitérni,⁸ tehát elsősorban szövegek vizsgálatára fogok fókuszálni. A hatalmi viszonyok és ideológia helyett pedig a válság különböző nyelveken való megkonstruálásán lesz a hangsúly. Az idézett szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy az elválasztás itt inkább fokozati kérdés. Ennek megfelelően az én elemzésem is fog egy kritikai elemet tartalmazni: a válságkonstrukciók politikai helyzethez való viszonyítása révén igyekszem majd rámutatni azok bizonyos mértékű instrumentalitására.

A két válságértelmezés rekonstrukciója azonban csak vállalkozásom első része lesz. A korábban felvázolt elméleti alapokra építkezve megkísérelem majd egy-egy antik analógiával kibővíteni az értelmezést. Ebből következően a Szabó-féle elemzési módszer diszkurzív eljárásait politikusi szerepekkel fogom azonosítani, amelyeket a beszélő „eljátszott”.

A vizsgálat empirikus anyagát alapvetően Bajnai Gordon és Orbán Viktor parlamenti beszédei alkotják, utóbbi esetében néhány, más helyen elmondott beszéddel kiegészítve. A vizsgálati időtartam Bajnainál miniszterelnöksége egy éve, Orbánnál a 2010 tavaszától 2012 tavaszáig tartó időszak. Bár a vizsgálati anyag ilyen lehatárolása folytán közvetlen vitahelyzet nem lesz rekonstruálható a két fél között, fontosabbnak tartottam az azonos beszéd-szituációt (a felelős pozíció, azaz a miniszterelnöki tisztség meglétét).

Empirikus rész

Bajnai Gordon válságkonstrukciója

Célszerű Bajnai értelemkonstrukciójának elemzését azzal kezdenünk, hogy megvizsgáljuk, milyen értelemben vett válságról is beszél. Beszédeiben először is említ politikai válságot. Ahogy miniszterelnök-jelölti expozéjában mondja, a konstruktív bizalmatlansági indítvány-nal való miniszterelnök-váltás célja, „hogy a lehető leggyorsabban tegyünk pontot a politikai válság végére, hiszen csak a politikai válság lezárását követően tudunk úrrá lenni a gazdasági és a belőle következő szociális válságon” [1].⁹ Bajnai szemében tehát a politikai válság a „szakértői kormány” kinevezésével megoldódik; a szociális, avagy társadalmi válság – szemben például az akkori ellenzék és ellenzéki sajtó szóhasználatával (vö. Papházi 2012) – pedig végső soron nem megvalósult állapot, legfeljebb kezdődő probléma.¹⁰ Igazán súlyossá akkor válhat, ha a gazdasági válságot nem kezelik megfelelően. A gazdasági válságnak két komponense különíthető el: egyrészt a magyarországi problémák, másfelől a világgazdasági válság:

8 Előbbi elemzése, ahogy a wittgensteini életforma fogalma kapcsán már említettem, meghaladná írásom kereteit.

9 Az egyes beszédekre számozással hivatkozom. A számok feloldását lásd a bibliográfia forrásmellékletében. A beszédekben a kiemelések végig a sajtóaim.

10 „[...] 2008 októberében hozzánk begyűrűzött pénzügyi és azt követő gazdasági válság. Annak érdekében, hogy megakadályozzuk a társadalom kettészakadását, a társadalmi válságot, most gyors intézkedésekre van szükség” [1].

A magyar gazdaság már jó néhány éve három problémával néz szembe. Az egyik, hogy többet költünk, mint amennyit megtermelünk, a másik, hogy alacsony a gazdaságunk növekedési képessége, a harmadik, hogy nincsen bizalom sem irántunk, magyarok iránt, sem nekünk magyaroknak egymás iránt. Bajainkat csak szaporította negyedikként a 2008 októberében hozzánk begyűrűzött pénzügyi és azt követő gazdasági válság [1].

Számomra úgy tűnik, a két komponens közül Bajnai számára a világgazdasági válság komponense az elsődleges. Azokat a különleges körülményeket, amelyek megbízatását indokolják, szintén a világválságból eredezteti:

Szorít az idő, mert szorít a válság. Ilyet még nem csinált a magyar parlament, de ilyen helyzetben még nem volt a szabad Magyarország sem, mint ahogyan ilyen helyzetben a húszas évek óta nem volt Európa sem.

A világválság olyan rendkívüli helyzet, amely rendkívüli megoldásokat kényszerít ki a politikától, az államtól és az emberektől egyaránt [1].

Két dolgot érdemes kiemelni: egyfelől, ahogy láthattuk, kritériumként fogalmazódik meg a gyors cselekvés igénye. Ennek feltétele a válságkezelő kormány kinevezése: „*A legalitását és legitimitását* [ti. a megalakítandó kormánynak – I. G.] *is a parlament többsége kell hogy megadja.* [...] Magyarországnak most nincs ideje elhúzódó kampányra, nincs ideje [...] ígéretlicitre” [2] Másfelől: a Magyarországon előállt „rendkívüli helyzet” Bajnai beszédeiben szük értelemben vett technikai problémaként jelenik meg, a válság megoldásához tehát reformra van szükség.¹¹ A válság technikai jellegéből adódóan a felelősség kérdése az előző kormány gazdaságpolitikájával kapcsolatban egyszerűen sem kerül elő beszédeiben – amit Bajnai akkori szerepvállalása alighanem érthetővé tesz.¹²

A világválság tehát a „rendkívüli helyzet” legfontosabb tényezője, és egyben a gazdasági problémák első számú okozója is. A problémák döntő részben kívülről jövő, „begyűrűzött” problémák. Ilyen értelemben olvasható a miniszterelnök ellenzéki vádakkal szembeni védekezése, amely szerint „önök úgy tesztek, mintha nem lenne a világban válság” [9]. Mindazonáltal, bár elsősorban a válság Magyarországon kívüli okait tematizálja, az említés szint-

11 Állítom ezt annak ellenére, hogy Bajnai miniszterelnöksége idején elmondott parlamenti beszédeiben következetesen kerülni látszik a Gyurcsány Ferenc nevével többé-kevésbé összeforrt terminust. Mindössze két szövegkörnyezetben használja, és a lehető legszűkebb értelemben: az „önkormányzati reform”[1], illetve a „nyugdíjreform” [3] szóösszetételekben. Általánosabb értelemben vett reformról utoljára még nemzeti fejlesztési és gazdasági miniszterként beszél: „Ahhoz viszont, hogy Magyarország ebből a válságból versenyképesebben, erősebben kerüljön ki, mint ahogy ebbe belekerült, nagyobb lépésekre is szükség lesz, *szervezetátalakító reformokra.* Ehhez pedig a kormánynak már szövetségesekre is szüksége van. Szükség lesz arra, hogy az adórendszer, az euróbevezetés vagy a kétharmados többséget igénylő önkormányzati reform, vagy a pártfinanszírozás megváltoztatása érdekében széles egyetértésre jusson” [4]. Vagy: „Míndezekkel a kezdeményezésekkel [ti. a keresletélénkítő és munkahelyvédő programokkal – I. G.] azt szeretnénk, hogy Magyarország olyan állapotban vészelhessen át ezt a válságot, hogy mindazoknak a *reformoknak és változásoknak,* amelyek nélkül Magyarország növekedése nem indulhat újra, legyen értelme, legyen érdemes azokat megcsinálni, hogy versenyképességünk úgy alakuljon, amelynek révén Magyarország ismét Európa gyorsan növekvő felzárkózó országai közé tartozhat” [5].

12 A „felelősség” Bajnainál nagyon gyakran előforduló terminusa elsősorban a *jelen-jövő* (vö. Oakeshott 1999) idősíkjában jelenik meg, mint a „válságkezelő kormány” felelősségvállalása, szemben az „olcsó népszerűség keresésével” [6], vagy éppen a következő kormány számára megfogalmazott kritériumként [7]. A *jelen-múlt* (vö. Oakeshott 1999) idősíkjában csak mint a Jobbik megjelenéséért viselt közös felelősség fordul elő (lásd pl.: [8]). – A felelősség kritériumát Borbély Zoltán is kiemeli.

jén előkerülnek a korábbi magyarországi hibák is: „Ami Magyarországon történt, részben a világgazdasági válság, részben korábbi elhibázott döntések miatt alakult így” [6].

A válság kezelése „szakértői” feladat, a közgazdasági racionalitás szerint megoldandó probléma, ilyen értelemben gazdasági természetű a válság. Ahogy Bajnai miniszterelnök-jelölti felszólalásában mondja:

Nem átfogó programmal jelentkezem, és a világnézeti küzdelmet is meghagyom a politikusoknak, *a válságnak ugyanis nincs világnézete*, ahogy a forintnak sincs pártállása. A gyenge forint egyaránt sújtja a Fidesz-szavazót vagy az MSZP-szimpatizánst, amikor az otthona törlesztőrészleteit kell vagy kellene fizetnie [1].

Bajnai visszatérően hangsúlyozza a válságkezelés érdekében szükséges „konszenzust”¹³, „nemzeti egyetértést”¹⁴, avagy a „nemzeti összefogást”¹⁵. A konszenzus kritériumát a politikai (azaz párt-) harcok felfüggesztésének feltétele konkretizálja. A válságot természetéből adódóan nem lehet politikai eszközökkel kezelni: „Attól tartok, hogy sajnos válság akkor is van, ha van előrehozott választás, meg akkor is, ha nincs” [2]. Sőt; a konkrét magyarországi problémák egyik okozója maga a politika, amely „áldatlan belviszályok” révén rontja az ország külföldi megítélését [12].

Azonban – vélem – Bajnai felfogásában ezen megállapítások nem kizárólag a konkrét helyzetértékelésből adódnak. Gyökerük mélyebben és elvontabb síkon keresendő. A politikai versengéssel szembeállított konszenzusigény is több, mint egy sokak számára szimpatikus jelszó pusztá ismételtetése: sokkal inkább Bajnai politikafelfogásának lényege felé mutat. Nevezetesen, hogy pozíciója alapvetően apolitikus pozíció.

Az apolitikus önmeghatározáshoz jól illeszkedik Bajnai szerepfelfogása. Miniszterelnöksége szűk egy évében elmondott beszédeiből úgy tűnik, számára a mindennapi (párt)politika maga is a válság integráns része, mivel lehetetlenné teszi a gazdasági problémák hatékony kezelését. Az európai parlamenti választások után afeletti örömet fejezi ki, hogy véget ért a kampányidőszak, mivel így a „*civakodás*, helyenként *acsarkodás* helyett talán most már ismét többet koncentrálhatunk a *munkára*, a további *válságkezelésre*” [8]. Miniszterelnök-jelöltként elmondott szavaiban is ez az eszmény visszhangzik:

A válságkezelő kormánynak nincs politikai ambíciója, csak szakmai. (...) Nem politizálni akarok, hanem dolgozni (...) Ezért a válságkezelő kormányom egyes meghatározó posztjain is olyan nemzetközileg elismert – és ami talán Magyarországon még nagyobb dolog: idehaza is egyöntetűen elismert – *szakemberek* dolgoznak majd, akiknek szintén *nincs politikai ambíciója* [1].

Bajnai koncepciójának apolitikusságát a legjobban az jelzi, hogy a felelősség kritériumát nála a politikai ambíciók hiányának feltétele konkretizálja. A politizálás „felfüggesztését” a probléma természete (a válság tisztán gazdasági probléma) és a válságkezelő képességei (Bajnai

13 A konszenzus kritériumát Borbély Zoltán is kiemeli, a „depolitizált szakértői elképzeléssel” azonosítva és a „politikai technokrata felfogásából” eredeztetve azt.

14 „Sok terület van, ahol fontos a konszenzus, a nemzeti egyetértés Magyarországon, ilyen az európai uniós csatlakozás és ilyen a külpolitika” [10].

15 „A 27 tagállam Európája nagyon sokszor kívánja meg tőlünk azt, hogy az odatartozás érzetének erősítése mellett nagyon keményen kell képviselnünk a magunk részérdekeit Európa egészében. Ebben is jó lenne több nemzeti összefogás, több egyetértés, több egyeztetést találni” [11].

és kormányának tagjai „szakértők”) indokolják.¹⁶ A hozzáértés politikusok által gyakran említett kritériumához tehát itt nem a politikai tapasztalat, hanem a szakmai képzettség feltétele társul (szemben például Orbán Viktor később említendő „öreg katona”-metaforájával). Pozíciójának apolitikusságára Bajnai maga is reflektál miniszterelnökként elmondott utolsó parlamenti beszédében: „Ebben hittem és ebben hiszek: a jó kormányzás apolitikus és ezért mára kissé divatjamúlt, ókori eszményében” [7].

Az „ókori eszmény” említése továbbvezet minket Bajnai önmeghatározásának analogikus továbbgondolása felé. Úgy vélem, jelentős értelmezési hozadéka van annak, ha Bajnai önértelmezését a köztársaságkori Róma alkotmányos *dictatori* intézménye felől szemléljük,¹⁷ ahogy az Titus Livius Cincinnatusról való leírásában (Livius, III: 26–29.) megjelenik. Az alábbi hasonlóságokra gondolok:

a) Rendkívüli helyzet idején való hivatalba lépés. Ez Bajnai esetében, mint láthattuk, gazdasági válság, nem pedig katonai vészhelyzet (az egyik *consul* seregének körülzárása az elenség által), mint Cincinnatus esetében.

b) Hivatalvállalás korlátozott célokra, egy konkrét feladat – az előbb említett válsághelyzetek – megoldására (az antik római terminológiában: *rei gerundae causa*).

c) Korlátozott időre (Bajnai esetében ez a választásokig hátralévő egy év; Cincinnatus esetében, mint később kiderül, tizenhat nap).

d) Közvetett megválasztás (Cincinnatusnak a senatus adott megbízást, Bajnait a parlamenti többség választotta meg konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal), nem a nép által közvetlenül. Ennek oka a gyors cselekvés már említett kényszere.

e) Valamely rendkívüli tulajdonságuk, hozzáértésük okán kerülnek hivatalba. A római *dictatorok*nál ez általában katonai tapasztalat vagy tehetség, Bajnainál a gazdasági szakértelem. Az említett rendkívüli tulajdonság alapozza meg az ellenzékkel szembeni beszédmódot is, amely nagyban emlékeztet a válságot sikerrel megoldó *dictator* szavaira a megfelelő tudással nem rendelkező, leszerepelt *consullal* szemben!¹⁸

Ezt [ti. hogy a válságkezelés pozitív hatásai csak később fognak jelentkezni – I. G.], *aki foglalkozik közgazdaságtannal (felzúdulás, közbeszólások a Fidesz padsoraiban.)*, pontosan tudja, aki nem, az pedig, azt gondolom, jó, *ha most megtudja tőlünk. (...)*

Ha önöknek fontos az euró bevezetése, akkor bizonyára tudják – *vagy a közgazdászok elmondják önöknek* –, hogy 3 százalékos költségvetési hiányt kell majd minimum tartanunk ahhoz, hogy Magyarország az eurót bevezethesse. Önök folyamatosan amellet érvelnek, hogy hogyan lehetne ezt a költségvetési hiányt növelni, tehát távolodni az euró bevezetésétől. Ezért azt látom, jelentős ellentmondás van az önök állításai és szavai között, persze így, kampány elején ez elmegy – *elmegy a lecsóba* [13].

16 Arra, hogy Bajnai diskurzusában megjelenik a politikában rejlő kontingencia „szakértelem” révén való kiiktatásának igénye, Borbély Zoltán is rámutat.

17 A köztársaságkori római *dictatori* intézmény, mint a Bajnai Gordon-féle válságkonstrukció analógiája, Borbély Zoltán leleménye. Én annyiban kísérlelem meg továbbgondolni ötletét, hogy egy konkrét *dictator* (Cincinnatus) tevékenységét használom fel hasonlítási objektumként, bízva abban, hogy az abból nyert részletesebb leírás jobban fogja segíteni értelmezésemet. Az a)–f) pontok megjelennek Borbély Zoltán értelmezésében is.

18 „Nem kaptok semmit annak a hadseregnek a zsákmányából, amelynek csepp híján magatok is zsákmányul estetek. Te pedig, L. Minucius, amíg megtanulod, hogyan viselkedik egy *consul*, *legatusomként* e legiók parancsnoka leszel” (Livius 1963/76, III: 29. caput – kiemelések: I. G.).

f) Hozzáértésük, pozíciójuk és a rendkívüli helyzet folytán cselekedeteikkel szemben nincs helye vitának. Bajnai esetében ez a vitatémák leszűkítésének igényében jelenik meg, a párt-politizálás kiiktatásának céljával. Válságkezelő programjáról megjegyzi: „Ilyen programról van értelme ebben a Házban vitatkozni, és kellene is” [2]. Bajnai, mivel „nincsenek politikai ambíciói”, lemondhat a meggyőzés széles retorikai arzenáljáról. Sokatmondó miniszterelnök-jelölti *entrée*-ja: „Nem akarok a szavakkal játszani, nem szónoknak készülök, hanem válságkezelőnek” [1].

g) Végül, a *dictator* nemcsak a (katonai) hozzáértés letéteményese, hanem egyben bizonyos „republikánus” erények megtestesítője is. Cincinnatus „az *ab aratro*, az eke mellől elhívott dictator egyfelől a puritánságot, a tisztas földművest testesíti meg, másfelől annak példája, hogy a római polgár nem él vissza a hatalmával, és rögtön leteszi azt, ha az adott feladatot elvégezte” – így válik a köztársasági erények *exemplum*ává (Havas, Hegyi W. és Szabó 2007: 125). Bajnainál mind a vészhelyzetben a haza segítségére siető hazafi képe („Azért vagyok itt, mert azt gondolom, hogy a közös hazánk, Magyarország ma veszélyben van” [2]), mind a politikai ambíciók hiányának, a mérsékletnek a hangoztatása megjelenik.¹⁹ Ugyanezt a mentalitást emeli általános kritériummá:

Meggyőződésem, hogy a most megalapozott gazdasági növekedés hasznát nem a demokrácia kiüresítésére, hanem annak megerősítésére kell felhasználni. Ehhez arra van szükség, hogy megerősítsük a *köztársaság demokratikus intézményeit*. (...) A demokratikus rendszer alapvető intézményeinek független, szabad és rendeltetészerű működése elengedhetetlen ahhoz, hogy erős legyen a köztársaság, és *minden fontos közjogi és közéleti pozíciót betöltő emberre, politikusra, közszereplőre vonatkozik, hogy vagy tiszteli mindezt, és akkor ugyanezt várhatja el viszont, vagy megkérdőjelezi fontosságukat, és ezzel züllesztí a magyar demokráciát* [7].

A „köztársaság demokratikus intézményeinek” féltésével kapcsolódik össze előbb idézett utolsó miniszterelnöki beszédében a Jobbik elleni állásfoglalása is.

A fentebbiek alapján Bajnai válságkonstrukciójának domináns diszkurzív stratégiája a „technikai válságkezelés” szóösszetétellel írható le. Nem másról van itt szó, mint annak a *szociológizáló politikai nyelvnek* egy új alkalmazási formájáról,²⁰ amelyet Szűcs Zoltán Gábor így ír le:

(...) a jó politika a társadalomtudományok tanulságainak alkalmazását jelenti, úgy, ahogy ezek a tudományok a demokratikus, nyugati világban szabadon kifejlődtek és leírják a valóságot. A jó kormányzás mindenekelőtt szakmai hozzáértést követel, és az ország tulajdonképpeni gondja, hogy a politikusok „*nem értenek eléggé*” a szakterületükhöz, hiányoznak a „*távlati elképzelések*”, és „*csak politizálnak*”, miközben mindig és örökké elmarad az „*államháztartás reformja*”, a jó politika alfája és ómegája (Szűcs 2006: 99).

A szakmai hozzáértés kritériuma, annak hiányolása a politikusoknál, elsősorban az ellenzék-nél, a hosszú távú víziók iránti igény, illetve a „csak (párt)politizálás” kárhozatása, szemben

19 Vö. Cincinnatus toposzával: „A római nép államának egyetlen reménysége, L. Quinctius, négy hold földjét művelte a Tiberisen túl, [...] Éppen árkot ásott, egy ásonyélnek nekifeszülve, vagy szántott, annyi bizonyos, hogy néminemű mezei munkával foglalatzkodott, amikor a követek, kölcsönös üdvözlések után megkérték: öltse fel tógáját, s mind a maga, mind az állam javára, hallgassa meg a senatus megbízását” (Livius 1963/76, III: 26. caput).

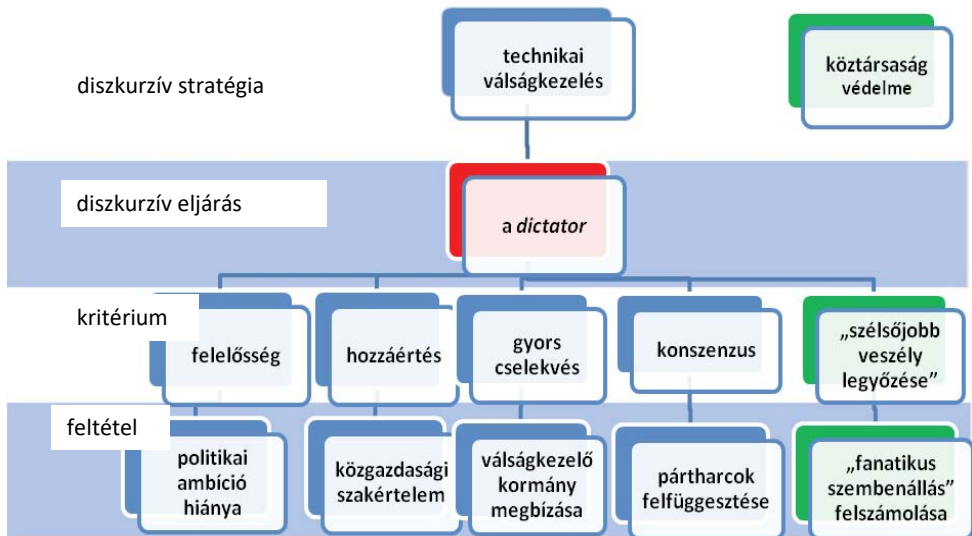
20 Egy megjegyzésében Szűcs is a szociológizáló nyelv egy sajátos formájaként jellemzi a Bajnai-kormány önmeghatározását (Szűcs 2012: 147).

a reformok igénlésével mind-mind megjelennek a Bajnai-féle konstrukcióban. Ugyanígy a gazdasági törvényszerűségek elsődlegesnek tételezése a politikai folyamatokkal szemben, illetve az utóbbi retorika elutasítása.

A fentebbi diszkurzív stratégia mellett azonban felbukkan egy másik stratégia is Bajnai utolsó miniszterelnöki beszédében, amely a köztársaság védelmeként írható le.²¹ Ez a stratégia kilép a szociologizáló nyelv technokratikus fogalomhasználatából, és – jobb híján így nevezhetjük – „republikánus” módon érvel. Utolsó beszédének második fele kitekintésként értelmezhető az általa sikeresnek minősített válságkezelés utáni politikai teendőkre – ennyiben nem integráns része válságkonstrukciójának, avagy egy másféle, politikai jellegű válsághelyzet (a „szélsőjobb” térnyerésének) ábrázolása. Kritériumként fogalmazódik meg a „szélsőjobb veszély legyőzése”, amely a mérsékelt erők „fanatikus szembenállásának” felszámolása révén lenne megvalósítható [7]. Új politikai nyelvről itt azonban aligha beszélhetünk, legfeljebb „nyelvtörődékekről”, amelyek elsősorban Bajnai egyébként nagyon tiszta technokratikus érvelésmódja mellett válnak szembeötlővé.

Bajnai diszkurzív stratégiája, avagy „válságkezelési nyelvjátéka” tehát alapvetően a régi, szociologizáló nyelvezetből építkezett, amelyben egy helyen megjelentek ezen túlmutatató elemek is. Mindez pedig a szakértő-*dictator* szerepében, avagy diszkurzív eljárásában konkretizálódott. Mondhatjuk: a szerep egyesítette magában a két stratégiát. Az alábbi ábrán (2. ábra) megkíséreltem felvázolni, hogyan is fest Bajnai válságkonstrukciójának „csontváza” a Szabó-féle elemzési séma alapján.

2. ábra. Bajnai Gordon válságértelmezése



21 Borbély Zoltán is rámutat erre a váltásra, Bajnainak a Jobbikkal szembeni fellépését egy új, „békéltető nyelvezet” felbukkanásának tartva.

Orbán a nemzetközi pénzügyi válságban – szemben Bajnaival – nemcsak egy technikai, gazdasági problémát, hanem egy gondolkodásmód válságát látja, amely az állam szerepének ártértékelése után kiált: „a nemzetközi pénzügyi válság is pontosan ugyanezt az alapvető kérdést vetette fel: mi a modern állam szerepe a mai kor kihívásainak kezelésében? [...] a magánérdekkel szemben a közérdeket a 21. században csak a modern állam tudja érvényesíteni” [1].

Ez tehát az általánosságban vett válság tartalma. Az orbáni konstrukcióban a fentebb leírt gondolkodásmódbeli válság egy-egy megnyilvánulási formáját jelenti a nemzetközi pénzügyi válság, illetve a 2002 és 2010 közötti időszak politikája Magyarországon. Ez a közös elem, az összekötő kapocs a szoros értelemben vett belpolitikai válság és a nemzetközi problémák között; a közös tő, amelyről fakadnak. Orbán negatív jellemzései nem mind ugyanarra vonatkoznak (egyesek tárgya a beszéd kontextusában a 2002 és 2010 közötti szocialista kormányzás, másoké a rendszerváltoztatástól 2010-ig eltelt „átmeneti időszak”, vagy éppen az elmúlt évtizedek európai és magyarországi gazdasági rendszere). Mindazonáltal úgy vélem, hogy az Orbán Viktor által megteremtett válságkonstrukcióban ezek egy egésszé állnak össze, amelyet nevezhetünk „réginek” [2], vagy éppen „zűrzavarnak”.²² A „réginek” problémája az, hogy „a hatalom [...] *nem tud többé az igazság nyelvén beszélni* [4]”.

Tovább súlyosbítja a helyzetet az Orbán-féle válságkonstrukcióban az eddig biztosnak hitt orientációs pontok megkérdőjeleződése.

Nincs kit másolnunk, nincs kinek a példáját követnünk, e pillanatban sehol nincsenek kész, használható tankönyvek, legfeljebb ezeknek a vázlatai körvonalazódnak. Az új recepteket most és nekünk kell – ráadásul a mindennapi küzdelmek során – kiokoskodnunk, kiizzadnunk magunkból [5].

Egyetlen támpont van a zűrzavarból való kilábaláshoz, ez pedig Orbán szerint a „józan ész”: ez a „huszadik századi ideológiák” és az ellehetetlenült mintakövetés egyetlen alternatívája [6].

A fentebb leírt *diagnózissal* éles ellentétben a *prognózis* középpontjában az Orbán által is gyakran használt „megújulás” kategória áll: a kormány minden cselekedetének ez hivatott a mércéje lenni.²³ Ez már önmagában az elmúlt idősokkal való radikális szakítási szándékot sejtet. Ennek megfelelően prognosztikus elemek szinte egytől egyig a diagnosztikus kategóriák ellentétpárjai: a spekuláció a munka és a termelés [7]; a magánérdek politikai érvényesüléséé a közérdek érvényre juttatása [1]; az ideologikus gondolkodásé a józan ész [6]. Ez az állandóan jelenlévő ellenpontosítás éles kontrasztba állítja az orbáni válságdiskurzus két idősíkját, a *jelen-múltat* és a *jelen-jövőt*; a kettő között már-már feneketlen szakadék tátong a miniszterelnök retorikájában. Úgy vélem, hogy az állandó ellenpontosítások, a „reménytelen”²⁴ múlt és a reményteljes²⁵ jövő közötti feszültség megteremtése egy célt szolgál:

22 Orbán a rendszerváltoztatás utáni időszak, az „átmenet korszaka” jellemzésére használja a „zűrzavaros” jelzőt: „Zűrzavaros, ellentmondásos korszak volt, tele meddő vitákkal, értelmetlen konfliktusokkal, sehová sem vezető kötélfűzéssel” [3].

23 „[A]zt a kérdést kell föltennünk magunknak minden helyzetben és minden ügyben: mi az, ami elősegíti, és mi az, ami hátráltatja a megújulást?” [7]

24 A „reménytelenség” kategóriát mindig a jelen-múlt idősíkjában használja Orbán (lásd pl.: [7]).

25 Egyik beszédében [6] a miniszterelnök visszatekint az addigi 56 nap alatt elvégzett munkára. A visszatekintést előretekintés követi; a beszéd ezen záró szakaszát pedig a többször visszatérő „remény” kifejezés szervezi.

demonstrálni a politikai rezsim átalakításának, azaz az alkotmányozásnak a feltétlen szükségességét. Azt a szerepet, amelyre Orbán ezen diszkurzív eljárása épül, a törvényhozó diszkurzív eljárásának fogom nevezni.²⁶ Ez a szerep megítélésem szerint analógiába állítható a szolóni törvényhozás toposzával, ahogyan az Arisztotelész *Athéni államában* (Arisztotelész 1994: V, 1–3.) és a plutarkhoszi *Párhuzamos életrajzokban* (Plutarkhosz 2005: 13. és 16.) megjelenik, a következő szempontok alapján. A törvényhozók olyan köztisztviseltekben álló, (lazán értelmezve: népszerű) személyek, akik

- a) *sztaszisz* idején, azaz válságos, zavaros vagy akár polgárháborús helyzetekben
- b) rendkívüli felhatalmazást kapnak
- c) választással
- d) a törvények/az alkotmány akár alapvető megváltoztatására.

Orbán Viktor beszédeinek egyik eljárása éppen ebben a szerepben láttatja a miniszterelnököt: egy zűrzavaros helyzeten kell úrrá lennie; a zűrzavar egy hibás gondolkodásmód eredménye; ez a gondolkodásmód pedig azért tudott eluralkodni, mivel nem voltak kellő garanciák vele szemben – Európában sem, Magyarországon pedig még kevésbé. Ennek egyik következménye a gazdasági válság:

a régi politika az egekbe növelte az adósságot, a válság legfőbb kiváltó okát, és ez a politika folytathatatlanná vált. Felismertük és megértettük: ha a körülmények megváltoztak, akkor új eszközök és új válsághárító mechanizmusok kellenek, még akkor is, ha azok szokatlanok, mint például a bankadó vagy a válságadó (...) Felismertük és megértettük, hogy a részátalakítások, a toldozgatás-foldozgatás nem vezet sehová, az ország alkotmányos újjászervezésére van szükség [8].

Mint láthatjuk, a régi politika folytathatatlanságával indokolva válik kritériummá a „megújulás”, amelyet az „alkotmányos újjászervezés” feltétele konkretizál.

A fentebbiek alapján a gazdasági válság megoldása nem a közigazdászok, hanem a politikusok, konkrétan a törvényhozó feladata. Mindenekelőtt olyan módon, hogy a törvényekbe garanciákat épít, amelyek az eddig uralkodó hibás gondolkodásmódot nem hagyják többé érvényesülni: „Az alkotmányozás tehát a magyar gazdaság talpra állításának nélkülözhetetlen része, az új magyar alkotmány az ország alapvető gazdasági érdeke” [9].

A törvényhozó rendkívüli felhatalmazása természetesen a Fidesz kétharmados választási győzelme, avagy orbáni megfogalmazásban: a „kétharmados forradalom”. A diskurzusban pedig az is megjelenik, hogy ezt a támogatást konkrét feladatra kapta:

Az új társadalmi szerződés nemcsak lehetőség az alkotmányozásra, hanem utasítás. Az emberek utasítása, amit a következő években végre kell hajtani. Azzal bízták meg a törvényhozást, hogy a következő négy évben alkossa meg az új társadalmi szerződés alapján az ország új alkotmányát [3].

A törvényhozó feladata tehát olyan berendezkedést alkotni, amely megfelel a dolgok természetének: „olyan országgá alakítjuk a hazánkat, ahol nem fordulhat elő többé, hogy a szabályok ellenkezzenek az emberek alapvető igazságérzetével” [7]. A dolgok természetének elferdítése nemcsak *hiba*, hanem morális tartalmat hordozó *bűn* az Orbán-féle diskurzusban [lásd pl.: 6]. A probléma tárgya tehát a „kizökent igazság” [9]. Az emberek által a válság megoldásával megbízott törvényhozó, szemben a régi hatalommal, birtokában van az „igazság nyelvének”: ő tehát képes helyreállítani a „kizökent igazságot”.

²⁶ Ez némileg hasonlít ahhoz, amit Szűcs Zoltán Gábor az „institucionalizálás stratégiájának” nevez (Szűcs 2012: 142–146).

A válságkezelés másik, hangsúlyosan jelenlévő értelmezése az orbáni retorikában nem más, mint annak háborúként, harcként való láttatása. Ez a diszkurzív eljárás nem is szorol analogikus értelmezésre, mivel maga kínál fel egy erőteljes metaforát. A harcnak két, egymással szorosan összefonódó aspektusa van, amelyek csak analitikusan választhatók el egymástól. Egyfelől harcolni kell a közérdek érvényre juttatásáért a magánérdekkel szemben:

Készen állunk arra, hogy megvívjuk a Fidesz történetének legnagyobb küzdelmét, megvívjunk a *múlt hibáival* és azokkal, akik ma is védelmezik a múlt hibáit. Ne legyen kétségetek, vannak, akik vissza akarják fordítani Magyarországot. *Vannak, akik jól jártak*, miközben Magyarország szenvedett. *Vannak, akik jól jártak*, miközben milliók veszítették el munkájuk gyümölcsét, kényszerültek felélni tartalékaikat és sodródtak családostul a tönk szélére. *Vannak, akik jól jártak*, miközben az embereknek a gatyájuk is ráment, hogy biztosítsák pusztá létfenntartásukat. *Vannak, akik degeszre keresték magukat* azon, hogy az országot a feje búbjáig eladósították. Ne legyen kétségetek, vannak, akik a jövő útjáról a görög útra akarják terelni Magyarországot, arra az útra, amely kényszerprivatizációhoz, az ország vagyonának eladásához, radikális bércsökkenéshez, százazrek elbocsátásához, adóemeléshöz, új adók kivetéséhez és elszegényedéshez vezet. Mi a *jövő útján* végig fogunk menni, akár tetszik ez a *múlt embereinek itthon és külföldön*, akár nem [10].

A közérdek érvényre juttatásának kritériumát tehát a „múlt embereivel” szembeni harc feltétele konkretizálja.

Másfelől a harc kifejezetten *szabadságharc*. A nemzeti önrendelkezés fontosságának hangsúlyozása, értékének tételezése és a válságkezelés közötti összekötő kapocs az, hogy – mint már korábban tárgyalásra került – Orbán szerint elvesztek a korábbi orientációs pontok: a válság kezelése során tehát nincsen követendő európai minta. Ezzel szemben úgy véli, hogy sok tekintetben a magyar megoldások lehetnek minták Európa számára [7].

Orbán megszemélyesített ellensége pedig az azért való harcban, hogy az ország saját útját járhassa, az államadósság. A megszemélyesítésen túl ez azonban sokkal inkább eszköz az ellenségek kezében: „egy nemzetet kétféleképpen lehet leigázni: karddal és adóssággal” [4, 11]. Az előbb említett ellenségek mellett itt mások ellen is harcolni kell szükség esetén: megjelennek a „politikai idegenek” is.²⁷ Ők olyan külső szereplők, akik rájuk nem tartozó dolgokba akarnak beleavatkozni: legyen az akár az IMF [11], akár Brüsszel [4]. Mivel immár „nincsenek kitaposott ösvények”, az említett szervezeteknek nincs legitimitásuk a válság magyarországi kezelésébe való beleszólásra.

A fentebb tárgyalt harcok megvívása pedig Orbán konstrukciójában egészen új vezetői mentalitást kíván:

a nehézségekkel való szembenézést nem lehet megúszni, a vitákat és a konfliktusokat vállalni kell, és becsülettel végig kell őket harcolni. (...) a szolgálalkúségnek soha sehol még más jutalma nem volt, mint a szolgaság, a történelem ebben nem ismer kivételt. (...) Függetlenség és szabadság csak azoknak való, akik kiállnak érte és megharcolnak érte [12].

Amint azt a hétköznapi ember is tudja, a háború megnyeréséhez tapasztalt és konfliktusvállaló hadvezérre van szükség, aki megfelelő tapasztalattal rendelkezik, azaz, ahogy Orbán jellemzi saját magát, „öreg katonára”, aki „nem először szagol lőporfüstöt” [13]. A tapasztalt hadvezér mellett pedig nyilván harcedzett vezérkarnak kell állnia. Ebből a szempontból

²⁷ A „politikai idegen”, „példaadó idegen” és a „fenyegető” vagy „ellenséges idegen” Szabó Márton kategóriái (Szabó 2003: 152).

figyelemre méltó Orbánnak a Fidesz XXIV. kongresszusán elmondott beszéde, amelyben pártja elvei tekintetében megalkuvást nem ismerő, konfliktusokat vállaló természetét hangsúlyozza. A Fidesz története kis túlzással majdhogynem háborús krónikaként jelenik meg a miniszterelnök pártkongresszuson elmondott beszédében: „Hol gumibottal, hol fenyegetéssel, hol gumilövedékkel, vagy éppen külföldre kiszervezett támadásokkal, lejárató kampánnyal [próbálták eltántorítani a Fideszt elveitől, céljaitól – I. G.]. De nem hagytuk magunkat, minden küzdelmünket végigvittük, minden harcunkat megharcoltuk” [10]. Ezek a jellemzések teljesen egybevágnak a miniszterelnök önmeghatározásával, és azzal, ahogy pártját látja. Az önmeghatározás és a válságkonstrukció egymáshoz igazodnak, Orbán tulajdonképpen „ajánlja magát”, illetve pártját is.

A „háborús miniszterelnök” diszkurzív eljárásában tehát további kritérium a „függetlenség és szabadság”, amelyet az „önmagunkért való kiállás” feltétele konkretizál. Utóbbi jelmondat szerűen a Békemenettől átvett szlogenben jelenik meg, amely szerint „nem leszünk gyarmat” [14].

Orbán diszkurzív stratégiáját „morális jellegű válságkezelésnek” nevezhetjük. Az eddig leírtak alapján úgy vélem, Orbán továbbra is az 1998 óta használt, korábban Szűcs Zoltán Gábor által azonosított „újkonzervatív nyelvet” beszéli.²⁸ Érdemes a kontinuitás néhány elemét kiemelni, az 1998-as választási győzelem utáni eszközökhöz (Szűcs 2006) viszonyítva. Megmarad a „társadalmi szerződés” említése, mint a politikai közösség morális rendjének választások általi újraalapítása. 2010 után az Orbán-féle diskurzusban a morális rend újraalapítása, azaz a „társadalmi szerződés” kritériuma a kétharmados felhatalmazás révén konkretizálódik („Új társadalmi szerződés született, amely lezárta az átmenet korszakát, és utat nyitott egy új korszak felé [...] a szavazófülkékben lezajlott forradalom aktusa [által] [3].)

Megmarad a diskurzus három idősíkjá (a morális rend múltja; a közelmúlt, amelyben a rend felborult; illetve a jövő, amelyben helyre kell majd állítani) is. Azonban a történeti múlt idősíkjá, ahogy az 1998 utáni kormányzás idején, úgy 2010 után is csak csekély jelentőségű. Ennek oka, ahogy Szűcs idézett tanulmányában rámutat, a morális rend ahistorikus természetű. 2010 után a történeti múlt Orbán beszédeiben a pedatár funkcióját tölti be:

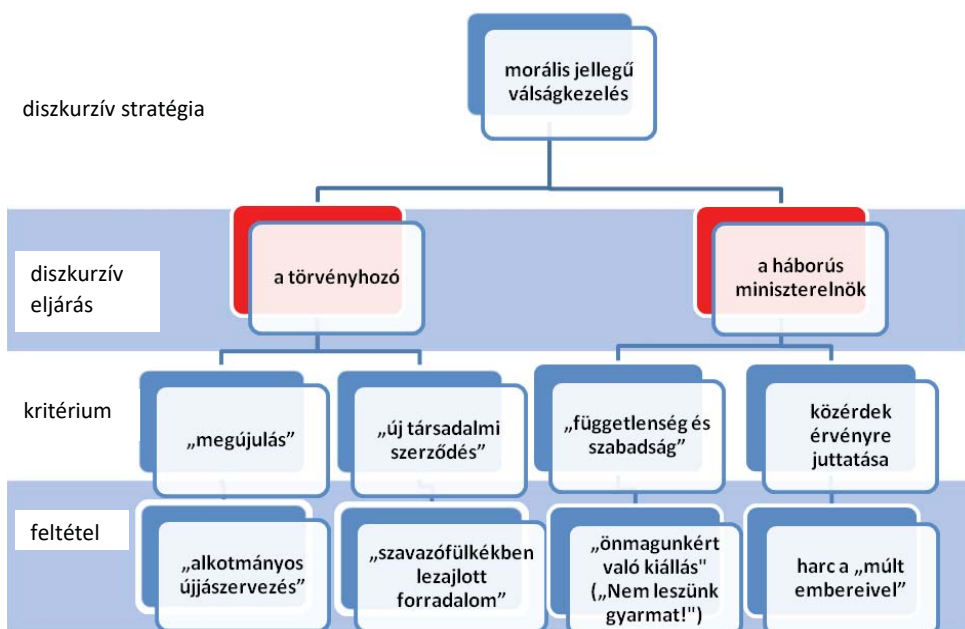
Így történik mindig, amikor a hatalom nem képes többé felelősen szólni, *nem tud többé az igazság nyelvén beszélni*, amikor hamis ideákat hirdet, és egyetlen igazi célja a hatalom megtartása. Amikor eluralkodik a felelőtlen cselekvés, az önsorsrontás, a csalás, a könnyű meggazdagodás reménye, akkor érvénybe lép a 48-as eskü. Akkor egyetlen pillanat alatt elviselhetetlenné válik a *zűrzavar*, az igazságtalanság, a sanyargatás, az életfeltételek folyamatos rontása. Ilyenkor a magyarok összeszedik magukat, kiállnak a hazájuk mellett, és bekövetkezik Magyarország teljes *megújulása*. Miként bekövetkezett 1848-ban is, amely mindmáig a magyarság újkori történelmének legsikeresebb *megújulását* hozta el [4].

1848 és 1956 tehát elsődlegesen hivatkozási alapként érdekesek, amelyek alátámasztják a „függetlenség és szabadság”, illetve a „megújulás” kritériumait. Ez átvezet az 1998–2002-es ciklushoz való következő hasonlósághoz: ez „az egnemű és egyértelmű választói »akarata«, »megbízása«. Ez a morális kapcsolat 2010-ben 1848-hoz és 1956-hoz hasonlóan „forradalmiként” jelenik meg; a politikai intézmények nemcsak leértékelődnek, hanem „a válság” egyik okaként jelennek meg, a kétharmados felhatalmazás folytán pedig meg lehet és meg is kell változtatni őket.

28 Más szövegtörzs elemzése alapján, de Szűcs is ugyanerre a következtetésre jut (Szűcs 2012: 146).

Eddigi fejtegetéseimet összegezve: úgy vélem, Orbán Viktor számára a gazdasági válság annyiban politikai probléma, hogy megoldása nem a „szakértők”, közgazdászok, hanem a politikusok feladata. Ez egyrésztől következik a praxis és teória Orbán adta természetrajzából,²⁹ főként pedig abból, hogy az általa felállított konstrukcióban a válság terjedelme jóval túllép a gazdaság szféráján, és morális problémákra is kiterjed. A moralizáló, neokonzervatív nyelvezet (legalább) két eljárásban ölt testet, Orbán eljuttassa a törvényhozó szerepét és háborús miniszterelnöknek állítja be magát (lásd a 3. ábrát alább).

3. ábra. Orbán Viktor válságkonstrukciója



Konklúzió

Az empirikus elemzésnek remélhetőleg sikerült megmutatnia, hogy a gazdasági válságról teljesen különböző politikai nyelveken lehetséges értelmesen beszélni: a politikai valóság értelmezés általi formálásában a politika szereplőinek jelentős mozgásterük van. Bár talán még pontosabb úgy fogalmazni, hogy a politikai szereplők a különféle értelmezések által teremtenek maguknak mozgásteret. Ahogy Szabó Márton írja: a politikai valóságot a „lehetőség

29 Az 1998–2002-es kormányzására visszaemlékezve így állítja szembe saját politikai tapasztalatát az elmélet embereinek elképzeléseivel: „Amikor megindítottuk az új gazdaságpolitikát, az első év végén [...] elmondták egyébként briliáns elmék és tiszteletre méltó közgazdászok, hogy az, amit csinálunk, az nem lehetséges. Ezt mondták, ugyanis olyan célokat tűztünk ki, amelyeket a közgazdasági tankönyvek szerint egyszerre nem lehet elérni. [...] És nekem ilyenkor mindig eszembe jut az az okos zoológiai okfejtés, amely bebizonyítja a darázsról annak tömege, súlya, szárnymérete alapján, hogy ilyen lény nem létezhet, de ha létezik is, repülni biztosan nem tud, mert nem tudja legyőzni a fizika törvényeit. A helyzet az, hogy a darázs repül” [15].

elve” uralja: a „politikai diskurzusban a politikai szféra egésze és részei nem szükségszerűen determinált állapotúnak mutatkoznak, hanem a modalitások világának, amelyet a rivalizáló jelentések tárnak fel” (Szabó 2013: 18).

Megítélésem szerint a válságértelmezések bizonyos mértékben tekinthetők instrumentálisnak. A Bajnai által felvázolt válságkép révén a 2009 elejére újabb népszerűségi mélypontra jutó kormánypárt megpróbálhatta visszaszerezni cselekvőképességét és elkerülni az előrehozott választást, bízva abban, hogy a hátralévő egy évben sikerül javítaniuk népszerűségi mutatóikon. Bajnai technokrata imázsa jól illeszkedett a technikai jellegűnek feltüntetett krízishez, amelynek kezeléséhez szakértelemre és gyors cselekvésre van szükség. A szintén imázsjegyének tekinthető mérséklete pedig a Jobbik megerősödésével és a Fidesz várható nagyarányú választási győzelmével összefüggésben elmondott, a köztársasági rend védelmét szorgalmazó szavainak volt hivatott hitelességet kölcsönözni.

Ezzel szemben a politikai rendszer 2010 utáni átalakításainak legitimálásához egy a gazdasági problémáknak mélyebb gyökeret tulajdonító válságértelmezés volt kívánatos. Láthattuk: Orbán Viktor a gazdasági problémák megoldódását *expressis verbis* összekötötte az alkotmányozással. Ebben a vonatkozásban a jó válságkezelő egy rendkívüli felhatalmazással rendelkező törvényhozó. A válságkezelés harcként való értelmezése pedig jól illeszkedett Orbán konfrontatív politikai imázsához. Utóbbira rá is erősített az „öreg katona” metaforájával, amellyel egyben politikai tapasztalatára is utalt.

Lehetséges kritikai pont lehet a dolgozattal szemben, hogy a két miniszterelnöknek, mivel egymás után tevékenykedtek, eltérő válságokkal kellett megküzdniük. Ez talán választ adhat egyes konkrét különbségekre – a válság különböző nyelveken való, gyökeresen eltérő ábrázolásaira azonban aligha. Ha el is fogadjuk, hogy az Orbán-kormánynak valamivel nagyobb mozgástere volt 2010 tavaszától, mint a Bajnai-kormánynak, illetve a válság jellege is megváltozott (például az eurózóna válságának kirobbanásával és súlyosbodásával), az még nem változtat azon, hogy két, alapvetően inkommenzurábilis konstrukcióról van szó. Az egyik a közgazdasági racionalitás nyelvén beszél, a másik erkölcsi kategóriákkal érvel.

Az említett inkommenzurabilitás ellenére azonban található néhány közös pont a két értelmezésben. Ez rávilágít a konstruálási lehetőségek határaitra. Ezt a tételt támasztja alá, hogy Orbán, bár a válságot elsősorban nem gazdasági természetűként ábrázolja, mégis kénytelen reflektálni annak egyértelműen gazdasági vonásaira is. A másik oldalon pedig: bár Bajnai számára a válságkezelés gazdasági probléma, ő is beszél „politikai válság”-ról, még ha annak terjedelme nála radikálisan különbözik is az orbáni elképzeléstől.³⁰

Végül: reményeim szerint a wittgensteini gondolatokra alapozott analogikus értelmezés hozadéka is látható volt. Azaz: a fentiek a válságértelmezések, -konstrukciók egyes elemeit oly módon tették összetartozóvá vagy szétválaszthatóvá, hogy többé-kevésbé újszerűnek tekinthető összképek keletkeztek. Megítélésem szerint ezek az összképek tekinthetők az írás elsődleges empirikus hozadékanak. Az összekapcsolásra a *dictator*-toposz lehet példa, amely

30 Közös elemként említhetőek például a „munka becsületének helyreállítása” mint toposz (Bajnainál lásd pl.: [14], Orbánnál pl.: [10]); a devizahitelek megsegítése (Bajnainál lásd pl.: [3], Orbánnál pl.: [15]); a közérdeknek, avagy az „ország érdekének” érvényre juttatása a részérdekekkel szemben (lásd a korábban ezzel kapcsolatban idézett szövegheleket); a „józan észre” való gyakori hivatkozás (Bajnainál lásd pl.: [7], Orbánnál pedig a korábban ezzel kapcsolatban idézett szövegheleket). Ezek a közös elemek azért nem közelítik egymáshoz a két diskurzust, mert bár a kritérium közös, az eltérő feltételek mellett konkretizálódik (különösen az olyan rendkívül általános kritériumokra, mint a „közérdek” vagy a „józan ész” igaz ez).

rámutat, hogyan lehet alkalmas egy szerepkonstrukció több politikai nyelv (vagy nyelvtörődék) egy személyben való egyesítésére. A szétválasztásra pedig az orbáni válságértelmezés részeinek szerepkonstrukciók szerinti, külön-külön tárgyalása, a „törvényhozó” és a „háborús miniszterelnök” szerepének megkülönböztetése.

Az, hogy az egyes kritériumok és feltételek, és még inkább az analogikus értelmezések vitathatóak, a választott szemléletmód sajátosságaiból adódik. Wittgensteint parafrázálva mondhatjuk: a rend, amelyeket a diskurzuselemző megkísérel a diskurzusokba vinni, „csak egy a sok lehetséges rend közül, nem *a* rend” (vö Wittgenstein 1998: 132. §).

Hivatkozott irodalom

- Arisztotelész (1994): Az athéni állam. In *Államéletrajzok*. Németh György (szerk.). Budapest: Századvég, 5–56.
- Batkin, Norton (2010): Aesthetic Analogies. In *Seeing Wittgenstein Anew*. William Day és Victor J. Krebs (szerk.). Cambridge University Press, 23–39.
- Béndek Péter (2000): Wittgenstein a szabálykövetésről. In *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Józsefvég, 10–23.
- Bevir, Mark (2010): Editor's Introduction. Interpretive Political Science. In *Interpretive Political Science I*. Mark Bevir (szerk.). London – New York: Sage, xxi–xxii.
- Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: Scientia Humana, 113–131.
- Day, William és Victor J. Krebs (2010): Introduction. Seeing Aspects in Wittgenstein. In *Seeing Wittgenstein Anew*. William Day és Victor J. Krebs (szerk.). Cambridge University Press, 1–20.
- Glock, Hans-Johann (szerk.) (1996): *A Wittgenstein Dictionary*. Oxford, UK – Malden, Mass.: Blackwell.
- Havas László, Hegyi W. György és Szabó Edit (2007): *Római történelem*. Budapest: Osiris.
- Livius, Titus (1963/76): *A római nép története a város alapításától*. Interneten: <http://mek.oszk.hu/06200/06201/index.phtml> (utolsó letöltés: 2015. 11. 14.).
- Oakeshott, Michael (1999): Present, Future and Past. In *uó On History and Other Essays*. Indianapolis: Liberty Press, 1–48.
- Pál Gábor (2004): Politikai hermeneutika. Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések. (Recenzió.) *Politikatudományi Szemle* 13(1–2): 337–348. Interneten: http://www.poltudszemle.hu/szamok/2004_1szam_1_pal.pdf.
- Papházi Tibor (2012): A válság kezdete. Mit jelentett a válság 2007-ben? – Sajtócikkek áttekintése alapján. *Társadalomkutatás* 30(1): 65–83.
- Phillips, Nelson és Hardy, Cynthia (2002): *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. Thousand Oaks, Cal. – London – Újdelhi: Sage.
- Plutarkhosz (2005): Szolón. In *Párhuzamos életrajzok I*. Budapest: Osiris, 155–190.
- Schneider, Jan Georg (2002): *Wittgenstein und Platon. Sokratisch-platonische Dialektik im Lichte der wittgensteinschen Sprachspielkonzeption*. Freiburg – München: Alber.
- Schwandt, Thomas A. (2010): Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry. Interpretivism, Hermeneutics, and Social Constructionism. In *Interpretive Political Science I*. Mark Bevir (szerk.). London – New York: Sage, 35–68.
- Scruton, Roger (2009): *Beauty*. Oxford: Oxford University Press.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó Márton (2013): *Politikai tudáselmélet*. (Kézirat.)
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom. A nyelvi újítás mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Szabó Márton (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 99–127.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010): *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest: L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2012): A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta. In *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Boda Zsolt és Körösnéyi András (szerk.). Budapest: L'Harmattan – MTA TK PTI, 128–151.
- Winch, Peter (1988): *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai.
- Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

Hivatkozott források³¹

Bajnai Gordon

- [1] Miniszterelnök-jelölti felszólalás 2009. április 14-én.
- [2] Előadói válasz 2009. április 14-én.
- [3] Napirend előtti felszólalás 2009. június 29-én
- [4] Napirend előtti hozzászólás 2008. november 17-én.
- [5] Felszólalás 2009. január 29-én.
- [6] Napirend előtti felszólalás 2009. november 30-án.
- [7] Napirend előtti felszólalás 2010. február 22-én.
- [8] Napirend előtti felszólalás 2009. június 8-án.
- [9] Azonnali kérdésre adott miniszteri vizontválasz 2009. november 23-án.
- [10] Napirend előtti hozzászólás 2009. május 4-én.
- [11] Napirend előtti felszólalás 2009. május 4-én.
- [12] Napirend előtti felszólalás 2009. április 20-án.
- [13] Napirend előtti hozzászólás 2009. november 30-án.
- [14] Napirend előtti felszólalás 2009. május 25-én.

Orbán Viktor

- [1] Napirend előtti felszólalás 2010.október 11-én.
- [2] Napirend előtti felszólalás 2010.szeptember 13-án.
- [3] Miniszterelnök-jelölti expozé 2010. május 25-én.
- [4] Ünnepi beszéd 2011. március 15-én. Interneten: http://www.miniszterelnok.hu/beszed/1848_es_2010_is_megujulast_hozott (2015. 11. 14.).
- [5] Napirend előtti felszólalás 2011. október 24-én.
- [6] Napirend előtti felszólalás 2010. július 22-én.
- [7] Miniszterelnöki expozé 2010. november 15-én.
- [8] Napirend előtti felszólalás 2011. április 4-én.
- [9] Napirend előtti felszólalás 2011. február 14-én.
- [10] Beszéd a Fidesz XXIV. kongresszusán, 2011. július 3-án. Interneten: http://www.miniszterelnok.hu/beszed/kiallunk_magyarorszagert_ (2015. 11. 14.).
- [11] Napirend előtti hozzászólás 2011. június 27-én.
- [12] Napirend előtti hozzászólás 2011. április 4-én.
- [13] Interjú az MTI-vel 2012. január 6-án. Összefoglalója: <http://www.origo.hu/itthon/20120108-orban-viktor-interju-valsag-imf-hitel-kulfoldi-kritikak-sajtoszabadsag.html>.
- [14] Ünnepi beszéd 2012. március 15-én. Interneten: http://orbanviktor.hu/beszed/nem_leszunk_gyarmat_.
- [15] Napirend előtti felszólalás 2011. szeptember 12-én.

31 Amennyiben nincs megadva külön link, az adott beszéd az országgyűlési napló vonatkozó kötetéből származik: <http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai> (utolsó letöltések: 2015. 11. 14.).

Szabó Márton

Miért nem lettem luhmannita

Válasz Koroncai Andrásnak

Koroncai András egy elejtett megjegyzésem kapcsán arról ír Luhmann és a diszkurzív politikatudomány című tanulmányában (Koroncai 2014), hogy a diszkurzív politikatudomány és Niklas Luhmann között sok a családi hasonlóság, művelői ezért többet tanulhatnánk Luhmanntól, mint amit tanulni vélnek. Vagyis „Szabó Márton jobban is szerethetné L-t, mint amennyire szereti” – írja.

Elöljáróban leszögezném: nem vitatom Koroncai állítását. Én is sokat tanulhatok Luhmanntól és mások is, mint ahogyan más jeles gondolkodótól is. Hajdanában elég sokat olvastam Luhmann munkáit, hasonlóan például Michael Foucault írásaihoz. És még ma is, szinte rutinszerűen, megveszem a könyveiket, ha valamelyik megjelenik a magyar könyvpiacra. Nyugtázom, hogy erről és erről szól, s közben arra gondolok, egyszer biztosan elolvasom majd. Ennek azonban egyre kisebb a valószínűsége. Nem azért, mert nem szívesen tanulmányozom a munkáikat, hanem azért, mert mások munkáit már nagyobb kedvvel olvasom, másoktól inkább próbálok tanulni, mint tőlük. Az ő munkáikból végül is éppen azt tanultam meg anno, amit Koroncai is kiemel: hogy bizonyos irányokba *miért nem érdemes* menni, még akkor sem, ha elsőre úgy tűnik, hogy egy irányba haladunk; nevezetesen a kommunikáció és a diskurzus irányába.

Fontos tudás ez a „nemség”, különösképpen akkor, ha az ember fia-lánya olyan igénnyel olvas és dolgozik, hogy elégedetlensége okán megpróbál a „politikátárgynak” némileg más értelmezést adni ahhoz képest, mint amivel addig találkozott. Egy ilyen igénynek a kiindulópontján mindig az *elhatárolás gesztusa* van, akár kimondja ezt az ember, akár nem. Foucault munkásságát például még tanítottam is; a *Politikai tudáselméletek* (1998) című tankönyvként is használt munkám egyik fejezete róla szól. Aztán minél jobban megismertem, annál inkább

úgy voltam vele, hogy provokatív és grandiózus munkássága nem az én világom. Még ha elemzéseinek kiindulópontján a „diskurzusszövevény” áll is, ám ahová innen eljut, az leginkább radikális törésekből álló újragondolt történelemfilozófia, amelynek az absztrakt struktúrája érdekli, nem pedig azok az emberek, akik ebben a struktúrában élnek és beszélnek.

Újabban ilyen élményben részesített Reinhart Koselleck, akinek egyébként egyik fordítója és hazai népszerűsítője is vagyok. Miután azonban pár éve elolvastam Hans-Georg Gadamer 85. születésnapjára írt köszöntő tanulmányát és Gadamer válaszát, megértettem végre, hogy mi volt a zavarom forrása, ami eddig mindig elfogott írásai kapcsán. Koselleck szerint ugyanis csak a levéltári dokumentumok szövegszerű létezők, a történelem egyéb forrásai és eseményei olyan objektív dolgok, amelyeket a történész értelmez először, ezért a történelem értelmét *egyedül a történész* képes megadni; a mindenkori kortársaknak fogalmuk sincs arról, hogy miben és miért élnek, állítja Koselleck (1987). Gadamer (1987) erről egész mást gondol, és ezt csendesen ki is mondta a „tudományos zsúron”. Én vele értek egyet, mert az ő egyetemes hermeneutikai szemlélete az emberek életéhez visz közelebb, Kosellecké viszont a tudósokéhoz. Gadamer szavai szerint: „Az én hermeneutikai vázlatom filozófiai alaptörekvése nem sokban más, mint kifejezni azt a meggyőződést, hogy a beszédünkben mi kizárólag megközelíteni tudjuk a dolgokat. Csak ha a lehetséges ellenvetésre ráhagyatkozunk, nyerjük el a lehetőséget, hogy saját elfogultságaink szűkösségéből kikerüljünk valahogy” (Gadamer 1987: 30).

Érdekes, Luhmann-nal kapcsolatban nincs ilyen radikális „elkülönböződési” élményem: egyszerűen csak lemaradtam róla, szinte észrevétlenül. Olvastam tőle és róla ezt és azt, főleg a kilencvenes években, tanultam is tőle nem keveset; ennek egyébként számtalan nyoma van a *Diszkurzív térben* (1998) című tanulmánykötetemben. Például máig szívesen emlékszem az igazság episztemológiájáról írt tanulmányára, amelyben azt fejtegeti, hogy mennyire elégtelen az a statikus és kétértékű (igaz-hamis) igazságfelfogás, amellyel a tudomány dolgozik, mert ez a társadalomtudományokban alig használható, hiszen állításainknak mindig van egy változó *történetük*, továbbá a *valószínű* is része az igaz állításoknak (Luhmann 1999 [1970]). De aztán valahogy alábbhagyott a Luhmann iránti érdeklődésem. Nemcsak hogy nem lettem lumannita, mint hazai vizeken például Pokol Béla, hanem szinte teljesen felhagytam a vele való további ismerkedéssel. Főleg azután, hogy a kétezres évek első felében határozott karaktert öltött a diszkurzív politikatudomány kidolgozásának részletes programja, aminek első komoly dokumentuma *A diszkurzív politikatudomány alapjai* (2003) című könyvem volt, a legutolsó pedig az összegzési igénnyel készült *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába* (2016). Itt már olyan szerzők dominálnak, mint Gadamer, Ricoeur, Schmitt, Geertz és mások, vagyis olyan munkákat olvastam szívesen, látom így utólag, amelyekben a teoretikus igényeken túl erős az empirikus elkötelezettség.

Ebbe a tudományos szemléletbe pedig Luhmann nehezen fér bele. Pontosan azért, amit Koroncai is felvetett: a grandiózus életmű mindent elnyeléssel fenyegető totalizáló jellege, univerzalitásigénye és monologikus természete okán, amely minél inkább érvényes, annál inkább elvont, hogy ne mondjam, „életidegen”. Egy ilyen munkásságnak és teljesítménynek csak „beajulni” lehet, vagy pedig simán melléje lépni. Én az utóbbit választottam, s ezt tenni nem esett nehezemre. Az igazság az, hogy mindig is idegenkedtem az efféle absztrakt rendszereket építő tudósoktól, inkább kedveltem a nyitott és töredékesebb, egyben „eszés és életes” munkásságokat, ezek ugyanis mások számára sokkal inspirálóbbak tudnak lenni,

mint azok, amelyek az égvilágon mindenre magyarázatot keresnek, sőt adnak is, ráadásul a „végérvényesség” igényével.

Köztudott, hogy Niklas Luhmann grandiózus életműve társadalomelmélet és nem politikaelmélet. Kérdés akkor, hogy egy politikatudományi törekvés mit s milyen módon tanulhat tőle egyáltalán, márpedig Koroncainak ez a javaslata. Egyrészt persze, hangsúlyozza, Luhmann elmélete nem kapcsolható össze olyan felfogással, amely a politika vizsgálatát – szemben egy objektivista intézményfelfogással – a diszkurzivitáshoz kötné. Másrészt azonban Luhmann esetében nem az lehet számunkra a fontos, amit a politikáról, hanem az, amit a modern társadalomról mondott. Ezzel együtt munkásságában „nem annyira fogalmi építménye a figyelemre méltó, hanem inkább annak törései, nem annyira társadalomelmélete, mint inkább annak kudarcba fulladásai” (Koroncai 2014: 96).

Koroncai András tételének igazolásához összehasonlítja egymással Luhmann társadalomelméletét és a diszkurzív politikatudomány politikafelfogását. Ennek az eredménye az, hogy hol hasonlóságot – olykor kísérteties hasonlóságot – lát Luhmann társadalomfelfogása és az általam is favorizált politikafelfogás között, hol pedig radikális különbséget. Összehasonlításának, úgy látom, két sarokpontja van. Az egyik az, hogy Luhmann is és a diszkurzív politikatudomány kapcsán magam is *önteremtő* valóságról beszélünk, a másik az, hogy ennek centrumába a *jelentésteremtő* cselekedetet és viszonyt állítjuk; Luhmann a kommunikációt, én pedig a diskurzust. Elemzése alapján egyértelmű, hogy Koroncai el tudja fogadni az általam képviselt tudományos szemléletet és a belőle adódó következményeket, ugyanakkor van egy fontos kritikai észrevétele: mintha a diszkurzív politikatudomány (*political discourse studies*) eszköztelen lenne a politika „néma és vad tartománya”, az emberi testekbe hatoló erőszak előtt. Tanulmányára adott válaszómban, a záró gondolatok mellett, ezt a három problémát fogom részletesebben érinteni.

Kétségtelenül úgy van, ahogyan Koroncai írja: a politikát én az élet olyan területének tekintem, amelynek résztvevői vagy szereplői maguk alakítják azt, amit politikának nevezünk vagy annak tekinthetünk. Ennek megfelelően szerintem a politika sem egészében, sem részleteiben nem „objektív adottság”, értve a kifejezést szó szerint, vagyis *ember nélküli* realitás és összefüggésrendszer, ami elkerülhetetlen módon determinálja az életünket. Ez úgyben sem magannak, sem másnak nem vagyok hajlandó felmentést adni se a menekülésre, se az önsajnálatra, se az utálkozásra. De ha nem ilyen, akkor vajon milyen? A kérdésre két válaszom van: az egyik a praxishoz kötődik, a másik a tudományhoz. Praktikusan az a politika, és olyan lesz egy közösség közléte, amilyenné annak tagjai teszik együtt és külön-külön, természetesen nem önkényesen és bármit megtehető módon. A tudományos válaszómban pedig az, hogy a politika *értelmezve* alakított valóság, mind egészét, mind részleteit tekintve, amelynek a sajátosságai közös és nyilvános viszonyokban formálódnak, ennek pedig a diskurzus, vagyis az interaktív értelmezés a kulcseleme. Ez a tudományos pozíció egyben nem pártpolitikai értelemben vett politikai pozíció is. Ha ugyanis a politika valósága szó szerint véve objektív adottság, akkor az okos tudós, a nagy hatalmú politikus és a lényeglátó értelmiségi tudja csak, hogy mi is lehet ez, ezért is ő fogja megmondani a bamba népnek és a tájékozatlan választóknak, hogy mi van és „mi a teendő”.

Luhmann is, mint Koroncai írja, ehhez hasonlóan önteremtő területnek tekinti a társadalmat. Ő azonban az autopoieszisz (önteremtés) fogalmának középpontba állításával a szociológia, mint egyetemes társadalomtudomány, autonómiáját kívánja megteremteni. Azaz az önteremtés nála egy mindent megmagyarázó tudományos szuperfogalom lesz, amely egyrészt elhatárolja a társadalmat mindentől, ami nem társadalom, másrészt segítségével az egyes társadalmi jelenségek is megmagyarázhatók lesznek. Ennek lehetőségét a társadalom radikális nyitottsága hordozza, hangsúlyozza Luhmann. Egyrészt szerinte a társadalom folyamatosan termeli a létet és a másletet, azaz „a társadalmi jelenségek immanensen kontingensek” (Koroncai 2014: 99). Másrészt a (modern) társadalomban senki és semmi sincs abban a centrális a pozícióban, hogy cáfolhatatlanul megmondaná, mi van vagy nincs, hogy mi a jó, a szép és az igaz. A nyitottság tehát egyszerre létezési és értelmezési nyitottság.

Koroncai jó okkal észrevételezi, hogy ebben a vonatkozásban is fennáll egy hasonlóság és egy különbség. A diszkurzív politikatudomány egyik alappozíciója kétségtelenül az, ami Luhmann társadalomfelfogásában is erőteljesen jelen van; nevezetesen a nyitottság. Sőt én úgy vélem, hogy a politika talán sokkal evidensebb módon tekinthető nyitott valóságnak, mint a társadalom egésze. A nyilvánosság tereiben a szemünk előtt zajlanak a rivalizáló értelmezések, a különböző a politikai valóságteremtések és az ezek kizárására irányuló törekvések, ezzel együtt az érvényes valóságok kiformalódásai. Ennek következtében a diszkurzív politikatudomány valóban „nem vezet vissza a politikai jelenségeket valami hozzájuk képest igazibb valóságokra, a diskurzusokat a diskurzusokat okozó tényezőkre, nem szöveg szembe a politikával metapolitikai elveket. A politikát magamagából magyarázza” (Szabó 2014: 63).

A különbségek is nyilvánvalóak azonban. Koroncai okkal gondolja azt, hogy ha a modern társadalom és politika olyan valóság, amely immanens módon önmagát formálja olyanná, amilyen éppen, pontosabban szólva, teszik ezt a szereplői, akkor „megengedhetetlen, hogy a politikát – miképp azt Luhmann teszi – funkcionális és/vagy binárisan kódolt rendszerként írjuk le. Mert ezzel egyrészt monologikussá és prestrukturálttá/preformálttá tesszük, másrészt nem a politikából (a politika működéséből) olvassuk ki, hanem ráolvassuk a politikára annak tétjét és gondját (funkcióját és bináris kódját)” (Koroncai 2014: 99). Vagyis, írja, ha „komolyan vesszük, hogy a politika önteremtő valóság, akkor nem az a feladat, hogy előzetesen/elméletileg akárcsak formálisan is rögzítsük a politikát, hanem az, hogy képzdésében írjuk le, mégpedig úgy, ahogyan önmagából és önmaga által létrejön s képződik. A diszkurzív politikatudomány pont ezt szorgalmazza” (Koroncai 2014: 99). Én ezeket a mondatokat csak megerősíteni tudom. Szellemes, ahogyan Koroncai a különbséget egy metafora kibontásával érzékelteti. „Luhmann és Szabó Márton között tehát az alapvető különbség, hogy míg Luhmann zárt felhők fölött repül, és onnan pillant le a földre [...], addig Szabó Márton a földön jár, és ott pillant körbe” (Koroncai 2014: 100). Már ami engem illet, ez valóban így van. Egyszer azt találtam mondani valakinek, hogy én afféle „parasztpolitikológus” vagyok, nem is egyszerűen a származásom okán, hanem mert megpróbálok két lábbal a földön állni, azaz egyrészt azt tudni jó alaposan, hogy hol állok, és miben vagyok benne, másrészt innen próbálok ellátni minél messzebbre, akár a felhők fölé is. Imperatívusként fogalmazva mondom: fügesszük tekintetünket a csillagokra, de álljunk két lábbal az anyaföldön!

A másik elem, ami esetleg összekötheti a diszkurzív politikatudományt és Niklas Luhmann felfogását, az a *kommunikáció és a diskurzus*, mint a társadalom és a politika létrejöttének módja, hiszen mindkettő valamilyen értelmezési mód, amely komoly szerepet játszik mindkét felfogásban. Csakhogy ez formális hasonlóság csupán, hangsúlyozza Koroncai is, hiszen itt az értelemadás és értelemfejtés két különböző módjáról van szó. Luhmann szerint a kommunikáció az a társadalmi művelet, amelynek révén, és csakis ennek révén, a társadalom létrejön. Vélhetően azért ez, emeli ki Koroncai, mert, szemben például a cselekvéssel, a kommunikáció határai világosan meghúzhatók, s ezzel a társadalom határai is egyértelműen kijelölhetők, ezáltal megteremethető a szociológiai tudomány specifikus terepére. Másrészt azért, mert Luhmann elmélete radikálisan individualista kíván lenni, s a kommunikáció folyamatait határozottan hozzá lehet kötni a modern társadalom individuumához.

Így áll össze aztán Luhmann „nagy elméletének egésze”: a társadalom olyan autopoietikus (önteremtő) rendszer, amely magamagát produkálja és reprodukálja, mégpedig kommunikatív hálózatainak és aktusainak révén. Egyáltalán nem véletlen, hogy Luhmann-nál végül maga a társadalom is „cselekszik”, azaz kommunikál, nemcsak az egyén, jóllehet elvileg a társadalom maga nem műveletképes. Luhmann elmélete, hangsúlyozza Koroncai, végzetesen haladt ebbe az irányba. Ugyanis a kommunikálást olyan egyetemes társadalmi állapotnak tekinti, amely túl van minden lokalitáson, kisebb-nagyobb közösségen, nemzetállami vagy más területi határokon. Vagyis Luhmann „társadalma” az „individuális individuumokból” felépülő globális világ, mindenféle közbeeső közvetítő közösség nélkül, amit a kommunikáció teremt meg és reprodukál. Ezért teljesen elhanyagolható a kommunikáció (és így a társadalom mint közösség) konkrét módja és állapota, empirikusan megragadható valósága. Fontos a „nagy egész”, ennek határa és természete.

A diszkurzív politikatudomány egyáltalán nem így gondolkodik se a kommunikációról, se a diskurzusról. Valóban úgy van, ahogy Koroncai írja: „Szabó Márton nem beszél arról, hogy a politikai diskurzus hogyan különbözik vagy határolódik el a nem politikai diskurzustól, s arról sem, hogy a politikai kommunikációk önreprodukciója egyúttal a politika határának reprodukciója, arról pedig végképp nem, hogy a politika határa egyértelmű és világos lenne” (Koroncai 2014: 101). Amiről én beszélek, illetve a diszkurzív szemléletnek elkötelezett kutatók beszél a határmegvonás kapcsán, az, pozitívan fogalmazva, két fontos ponton is más, mint a határ szerepe Luhmann kommunikációelméletében. Egyrészt mindig határok vannak, így többes számban, másrészt ezek a határok nyitottak. Vagyis a diskurzusban megmutatózó határok vitatható, egyben ideiglenesen rögzített és elfogadott azonosítások és különbözőségek. Azaz Luhmann kommunikációja egy absztrakt társadalomelmélet egyik kulcscategóriája, a diszkurzív politikatudomány diskurzusa pedig az empirikusan létező politikai valóság egyszerre elméleti és praktikus (kutatási) kategóriája. Ez két további összefüggést jelent.

Egyrészt a diszkurzív politikatudománynak van egy erős empirikus elkötelezettsége. Nem pusztán csak elmélet tehát. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert azok a kollégák, akik valamilyen más tudomány szemlélet mellett köteleződtek el, hajlamosak róla így beszélni. Nem a (fontos) tényekről beszél, mondják, pedig csupán más tényeket vesz számításba, mint ők. Abban is más persze, hogy saját tényeit teoretikus önreflexióval igyekszik kezelni (lásd er-

ről Szabó 2011: 81–166), tehát nem gondoljuk azt, hogy a társadalomban lennének olyan egyetemes tények, amelyek mindig, mindenhol, mindenkinek egyformán ugyanazok lennének. Ez a javaslatunk általában zavarba ejti a bizonytalankodó és a hatalomba szerelmes kutatókat, de mit lehet tenni: a társadalom tényei már csak ilyen elasztikus természetűek. A diskurzusok ezt elég egyértelműen megmutatják.

Az empirikus elkötelezettség azzal is jár, hogy számunkra világos: se a kommunikáció, se a diskurzus nem individuális, hanem másokkal együtt végzett interaktív cselekedet. Az ember ugyan mindig maga beszél és ír, kommunikál és diszkutál, de mindig mások diskurzusát folytatja, és valakihez vagy valakikhez intézi a szavait. A diskurzus határozottan közösségi tevékenység, ezért is minden emberi közösség egyben beszédközösség is. De nem olyan módon, hogy azon kívül már egy nem emberi világ van, hanem éppenséggel egy másik diskurzus másik közössége, amelynek tagjai esetleg szóba elegyednek egymással. A diskurzus határai ezért is nyitott és változó határok, jóllehet a határok mindig fontosak a számunkra mind empirikus tapasztalatként, mind teoretikusan.

Az utóbbi azért is, mert a tudomány egyik legfontosabb feladatát igyekszik társadalom- és politikaszpecifikusan megoldani: ez az általánosság kérdése. Ennek megfelelően nem átfogó és egyetemes lényegként, valamiféle mindenütt előforduló absztrakt vonásként, afféle legkisebb közös többszörösésként mutatja meg az adott közösség és társadalom általános jellegzetességét, hanem egy dinamikusan változó értelmező praxisban, olykor tipikus vagy éppen kivételes esetként, határdiskurzusként, amely mágnesként magához vonzza az empirikus cselekedeteket, míg az absztrakt általános pusztán csak szemlélődés eredménye és alapja. Vagyis a társadalomban és a politikában általánosodás van, nem pedig általánosság.

Ezért is a diszkurzív politikatudomány nem az általában vett beszédet tartja a politika meghatározó vonásának, hanem annak sokkal konkrétabb módját, a vitát, a politikai vitát. Modellként tekintve azonban a vita egyáltalán nem szétvitatkozás, avagy feltétlenül egyetértésre törekvés, nem parlamenti adok-kapok, nem sajtópolémia, nem is testületi határozathozatal, és így tovább. Ezek is természetesen, ahogyan más konkrét vitaformák is, de a vita elsősorban olyan diszkurzív aktusok sorozata, amelyben az érintettek különböző szerepekben és különböző módokon, de mindig másokkal együtt értelmezik azt a valóságot, ami volt, van és kívánatos vagy kerülendő. Ezenközben divergáló és összetartó vonásokat rögzítenek, egyetértenek valamiben, másokban pedig nem, megkísérelnek egyedül maradni a nyilvánosságban, avagy éppenséggel hajlamosak egyezkedni, és így tovább. Vagyis a vita a politikai valóság alakításának eminens eszköze. Félreértjük a vita konstitutív természetét, ha a totális diktatúrák vagy az anarchikus állapotok beszédei felől közelítjük meg. „Minden más esetben a vita komplex, a társadalom működéséről sokat eláruló mechanizmus, amely szempontok sokaságának figyelembevételével alakul, s alakítja maga is a közösség életét” (Szabó és Szűcs 2011: 34). Ezt próbáltam egyébként részletesen bemutatni a *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplői* című könyvemben (Szabó 2006).

Talán az is látszik, hogy az általam is képviselt és favorizált diszkurzív felfogás nem választja szét radikálisan a létet a tudattól, az objektívet a szubjektívtól, a testit a szellemtől, a materiálist az immateriálistól, az anyagot az anyagtalantól, a transzcendenst az immanenstől,

az egyént a közösségtől, a beszédet a cselekvéstől, és minden más könnyen adódó tudományosan terméketlen dichotómia egyik oldalát a másiktól. Sokkal inkább azt gondolom, hogy ezek között a területek között kölcsönös áthatások vannak, ezért az érvényes és igaz tudás érdekében velük kapcsolatban az *interface* viszonyokat érdemes vizsgálni, nem pedig külön egyiket a másik ellenében, vagy éppen eldönteni, hogy közülük melyik az „igazi” valóság. Én például, sok mindenki mással együtt, határozottan azt állítom, hogy a beszéd cselekvés is, a cselekvésnek pedig, bárholnán nézzük is, szövegstruktúrája van. Leszámítva azt, hogy az ember, mert természeti lény is, nemcsak társadalmilag cselekszik, hanem testének, mint más természeti lényeknek, vannak biofizikai *mozgásai* is. A különös csak az, hogy még ezeket is, leszámítva az öntudatlan reflexeket, képesek vagyunk bevonni az értelmező cselekedeteink világába, mint teszik ezt például a különböző medicinák.

Ez az a pont, amely kapcsolódik Koroncai kritikai észrevételéhez. Ez pedig a politikai csend és hallgatás problémája, vagyis az a tény, hogy szerinte van egy erősen vitatható tétele, mely szerint „politikai csend nem létezik, mert a politikában csak az létezik, amiről beszélünk” (Szabó 2014: 135). Vagyis szerintem a politikában nem az nem létezik, amiről azt mondják, hogy nincs, hanem az, amiről nem beszélnek, amiről szó sem esik. Koroncai szerint ez az állítás vélhetően nem állja meg a helyét.

Utal rá, hogy Luhmann-nak is van egy ehhez kísértetiesen hasonlító állítása, nevezetesen, szerinte minden dolog, ami nincs kommunikálva, amit más kommunikációk nem avatnak valamilyen módon kommunikálttá, nem létre ítéltetett, merthogy csak a kommunikáció társadalmi, ezért ami nincs kommunikálva, annak nincs társadalmi realitása. „No de, kérdezem Luhmanntól”, írja Koroncai, „miért nincs társadalmi realitása például a haláltáborok szülte hallgatásnak? Vagy miért nincs társadalmi realitása a néma erőszaknak és az erőszakot követő néma csöndnek, annak a hallgatásnak, amit a kínzás szül, s amibe az áldozat és a hóhér egyformán burkolózik?” (Koroncai 2015: 102). Ezt a kérdést teszi fel nekem is: „És ugyanígy, hadd kérdezzem meg Szabó Mártontól: a néma terrornak és a terror szülte némaságnak csak akkor van politikai realitása, ha beszélünk róla, de nincs politikai realitása, ha nem beszélünk, ha hallgatunk róla? Abból az állításból, hogy politikában csak az létezik, amiről beszélünk, hogy tehát politikai csend nem létezik, ez következik” (Koroncai 2015: 103).

Azt gondolom, hogy nem egészen; a dolog valójában azon fordul meg, hogy miként értelmezzük a diskurzust, vagyis az interaktív értelemfejtést és értelemadást: pusztán csak írásnak vagy beszédnek, vagy esetleg a verbális megnyilatkozáson túl más formájú jeladásnak és jelhasználatnak is. Legalábbis egyrészt. Másrészt pedig azon, hogy ezt a szemiotikus diskurzust mennyire, milyen mértékben tartjuk konkrétan és/vagy egyetemesnek. Kezdeném a verbalitás és nonverbalitás kérdésével.

Kétségtelen, hogy a verbalitás, tehát a grammatikus beszéd és az írás, az ember alapvető és egyetemes értelmező eszköze. De nem az egyetlen. Mi emberek tudunk szólni egymáshoz gesztusokkal, mozgással, nonverbális cselekedetekkel, testtartással, arcjátékkal, fényképekkel és festett-rajzolt képekkel, szobrokkal, ikonikus jelekkel, eldúdolt dallammal, tánccal, zenével és más nem nyelvi jellel is. Vagyis minden emberi cselekedet és produktum alkalmas a „beszédre” és az „olvasásra”, hiszen értelem és jelentés van benne. Azt gondolom tehát, hogy a test szavak nélküli megalázása, sanyargatása és kínzása is beszéd, csak éppen az erőszak eszközeinek a beszéde, amit ráadásul minden érintett elég pontosan szokott érteni. Ergo, a megnevezés grammatikai természete és a verbális megnyilatkozások elemzésének dominanciája ellenére én soha sem gondoltam azt, hogy a politikai diskurzus egyenlő lenne

a politikai beszéddel. Például a *Politikai idegen* című könyvemben több helyen is elemeztem nem beszédbeli diskurzusokat, például a fegyverek szavát, a diplomata tárgyi jelzéseinek kifinomult rendszerét, a migránsok vonulásának értelmezésteli stációit (Szabó 2006: 56–59, 101–112, 113–123).

Ezt a tényt Koroncai is nyugtázza: „Az igaz, hogy a diszkurzív politikatudomány nem zárja ki a politika mint diskurzus valóságából a gesztusokat, a hallgatag tetteket, a tárgyakat, sőt ezeket e valóság részének és e valóság képződésében részt vevőnek tekinti; de csak annyiban, amennyiben beszélnek vagy beszédesek, vagyis amennyiben jelentéssel bírnak, amelyet a diskurzusok mint jelentésfejtő és jelentésadó műveletek táplálnak és tartanak életben” (Koroncai 2014: 104–105). Márpedig, állítja, testünknek és tárgyainknak van egy *hallgatag létezése* is, amely „vad tartomány” kívül esik mind a luhmanni társadalomelméleten, mind a diszkurzív politikatudományon, jóllehet ezen vad tartomány „esetében olyan eseményekről, olyan gyakorlatokról és tapasztalatokról van szó, amelyek [...] világba harapók, dolgokba és testbe hatolók, testbe vésődők, húsba égők” (Koroncai 2014: 105). Vagyis mellőzhetetlenek egy komoly tudomány számára.

A mellőzhetetlenség dolgában egyetértek Koroncaival. Az írja erről: „a diszkurzív politikatudomány akkor képes megnyílni a vad tartomány előtt, ha túl tud lépni az interpretatív szemléletmód kizárólagosságán és egyoldalúságán, vagyis akkor, ha fölteszi és választ tud adni arra a kérdésre: hogyan lehetséges összekapcsolni a szöveget és a testet, a jelet/jelentést és a húst, az olvasást és a dolgokba, testekbe hatolást, a jelentésfejtést és a jelentéstulajdonítást és a velőig hatoló tapasztalatot?” (Koroncai 2014: 105). Ha jól értem őt, akkor a jelentés és a test viszonya az ember *társadalmi és természeti* voltára utal, és úgy véli, hogy a diszkurzív szemléletnek túl kell lennie az itt érzékelhető „összemosáson”.

Csakhogy én nem tartom egymástól radikális elválaszthatónak ezt a két tartományt. Azt gondolom ugyanis, hogy az eredeti és a teremtetett természet, az ember biológiai teste, avagy a testünk fiziológiai működése egyáltalán nem elhanyagolható elem a társadalom és a politika „létezésben”. Először is ezek nélkül nincs társadalom és individuum, tehát ezek létfeltételeinket alkotják. Másodszor viszont ezek együtt és külön-külön sem jelentik magát a társadalmat, de még csak nem is magyarázható a társadalom természeti adottságaikból vagy azoktól radikálisan elválasztva, bár sokan tettek már kísérletet erre. Bizonyos korlátaink magyarázhatók persze pusztán a test és természet felől nézve, de a társadalom specifikumai nem, és ebben egyetérthetünk Luhmann-nal. De mit kezdjünk akkor, kérdezi Koroncai, azokkal a cselekedetekkel, amelyek „testbe hatolók, testbe vésődők, húsba égők”? Vagyis azokkal, amelyek testi nyomokat hagynak az emberen. Kérdésem az, hogy ez teljesen biológiai jellegű változás-e? Úgy vélem nem, bár kétségtelenül dominál bennük az ember testi-természeti mivolta.

Állításomat illusztrálnám egy korábbi elemzéssel, amelyet az emberi test elpusztításáról írtam. Alaptézisem az volt, hogy sokféleképpen öljük meg a másik embert és sokféleképpen szenvedjük el az ölést. Vagyis az, ami testileg-természetileg tekintve talán egyértelmű tény, társadalmilag egyáltalán nem az, vagyis nincs önmagában vett „ölési tény”. Például „a háborúban nem gyilkolnak, hanem, ahogyan mondják is, megsemmisítik az ellenséges katonákat [...] Az emberölés jelentés nélküli, absztrakt társadalmi tényként ugyanis nem létezik. Minden ilyenféle esemény olyan konkrét viszonyban és helyzetben történik, amelynek meghatározott jelentést adnak, és ez a jelentés elválaszthatatlan része a ténynek. Sokféle ölés van (rituális, hadi, gyilkosság, kivégzés stb.), ezekhez különböző értelmezések és értékelé-

sek társulnak, vagyis egyik a másikkal nem hozható minden további nélkül ekvivalenciába. Ekvivalencia természetesen teremthető közöttük, ez esetben azonban már ez lesz az ölés (pontosabban minden ölés) jelentése, ami a korábbi jelentések *újraértelmezése*, azaz egy új társadalmi tény megteremtése. Így érvel, értékkel és cselekszik a pacifista és az erőszakmentesség híve, aki számára *minden ölés egyforma*” (Szabó 2003: 52–53).

Kétségtelen tény, hogy korábbi munkáimban domináltak a verbális elemzések. Utólag belegondolva ebben két tényező játszott kulcsszerepet. Az egyik a politikai beszédek burjánzó gazdagsága, a másik a beszédbeli megnyilatkozásokat kísérő leértékelő gesztusok sokasága, amivel lépten-nyomon találkozhatunk, és amely szerint nem a beszéd fontos, hanem a tett, a politika lényege a szavakon túl található, és más efféle súlyosan korlátolt állítás. Mindkét motívum *praktikus* és nem elvi, bár a második volt számomra igazán fontos: újra meg újra igazolni szerettem volna, hogy a politikai beszéd „nem semmi”, hogy ez eminens politikai cselekedet és maga a politikai realitásformálás, és ezzel a tétellel csak az nem ért egyet, aki a *saját* politikai diskurzusát tekinti az egyetlen igaz és valóságos politikai realitásnak.

Azt azonban sohasem gondoltam, hogy a társadalomban és a politikában csak a beszéd és a nyelv létezik, jöllehet minden társadalmi tény értelmezve áll a rendelkezésünkre. Az értelmezés és a nyelv ugyanis sohasem meríti ki a valóságot, miközben számunkra valóvá teszi azt. Sokan keverik össze ezt a két vonatkozást. Ha a társadalmat létezése szerint azonosítjuk mondjuk a kommunikációval, mint ezt Luhmann is tette, akkor persze kénytelenek vagyunk ezt gondolni, vagy visszavonni az elméletünket. A diskurzív politikatudomány viszont egyrészt elismeri a verbális diskurzus központi szerepét, egyben más értelmező és értelemadó cselekedetek jelenlétét és fontosságát is, de azt is, hogy a diskurzusnak és a kommunikációnak van anyagi hordozóközege, illetve létezhetnek emberi értelmezés által nem érintett tartományok is.

Ugyanakkor az értelemadó interaktív diskurzus kapcsán világosan meg kell különböztetni egymástól a diskurzus lehetőségének egyetemességét és a diskurzusok konkrét megvalósulását. Az a „politikaalakító tény”, hogy a dolgok értelmezve állnak rendelkezésünkre, egyébként még az érzelmek is, nem jelenti azt, hogy amit nem értelmezek, az létszerűen nincs. Valaki számára persze nincs, másvalakik számára viszont van. Koroncai metaforáját használva: azok a távoli vad tartományok, amelyeket az európai gyarmatosító hódítók felfedeztek maguknak, az ott élő ősi népek számára egyáltalán nem voltak néma és vad tartományok. A megkínzott test némasága, a tömegpusztítást kísérő elhallgatás sem egyetemes csend, hanem mindig valakik konkrét hallgatása, egyben mások beszéde – még akkor is így van, ha ez a beszéd nem jut el a nyilvánosságba, vagy éppen hozzám vagy mihozzánk. Ha nem így lenne, akkor nem következne be egyszer csak az, amit néha megtapasztalunk: a hallgatás falának az áttörése. Mihail Bahtyinnak van ezzel kapcsolatban egy fontos gondolata: nincs abszolút első szó, minden mondatunk más mondatok folytatása, még ha konkrétan nem is hallottuk addig ezeket a mondatokat (Bahtyin 1986 [1979]: 401).

A diskurzusnak tehát van egy egyetemes és van egy konkrét státusa. Az egyetemes azt jelenti, hogy egyrészt elvileg mindig értelmezhetünk, másrészt ezt az emberek meg is teszik szóban, képből, gesztusban, zenében és sok más formában. Az értelmezéseinknek mindig

van valamilyen materiális hordozó anyaga és közege, ami nem maga az értelmezés, ám nélküle nincs semmilyen jelentés. A testünk is része ennek. Sok mindent kifejezhetünk a testünkkel: mimika, mozgás, tárgyformálás, pantomim, tánc és mások révén. És sok minden jelentésteli cselekvés irányulhat az emberi testre: evés, élvezkedés, simogatás, fegyelmezés, ütés, kínzás, ölés és mások. Ezek egyike-másika folyamatosan és tartósan része az életünknek. Ha ezeket pusztán fizikai és biológia mozgásként és cselekvésként próbáljuk megérteni, akkor vélhetően félreértjük az emberi testet, egyben a társadalmat is, de minimum egyoldalúan értjük meg.

A diskurzus konkrét státusa ezért nem is más, mint az értelmezési lehetőség empirikusan is „megfogható” megvalósulása, egy-egy konkrét vita, dialógus, vagy más, esetleg nem verbális értelmezési mód. Ennek mindig vannak alanyai és témái, megfogalmazói és közönsége, helye és ideje, kezdete és vége, vagyis egész egyszerűen egy konkrét diskurzusról van szó, amely éppen ezért nem egyetemes, hanem határolt. Aki pedig a határon kívül van, az nem hallja és nem ismeri ezt a diskurzust. Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy itt egy néma tartomány van. Mint ahogyan az emberi test is folyamatosan jelzéseket ad és jelzéseket fogad be. Ettől társadalmi, és nem pusztán természeti. Nemcsak a királynak van „kettős teste”, mint ezt tudhatjuk Ernst Kantorowicznak az 1950-es évek végén megjelent híres könyvéből, hanem a közönségnek is.

Végül tegyük fel a kérdést: Koroncai intenciójának megfelelően vajon mit tanulhatunk Niklas Luhmann társadalomelméletéből? Én három dolgot emelnék ki.

Az első a rendszerszerűvé épített egyetemes társadalomelmélet hiábavalósága. Teoretikus palotát természetesen lehet építeni, de ez leginkább csak a mester és műve megbámulására való. Nem a rendszeresség ellen érvelek természetesen, hanem azt mondom Luhmann kudarcain nyomán is, hogy a mindent helyretevő és megmagyarázó társadalomelmélet eleve kudarcra van ítélve, vélhetően még a természettudományokban is, a társadalomtudományokban pedig mindenképpen. Elsősorban azért, mert a társadalom nyitott valóság, amiből nem képezhető zárt rendszer, teoretikusan sem, legfeljebb valamilyen vékony tudásra építő absztrakt modell, amely valamit elmond arról, amiről szólni kíván, de elvileg nem képes teljesíteni vállalt feladatát: nem mutatja be kimerítően és cáfolhatatlanul a társadalom egészét vagy annak egy területét. Ehelyett érdemes eleve polemikus elmélettel kísérletezni, amely nyitott a kiegészítésre, a korrekcióra, a továbbfejlesztésre.

A második az empirikus és a teoretikus kutatás kölcsönös feltételezettsége. Egyrészt minden empirikus kutatásnak van elméleti előfeltevése, még ha némely tudományos segédmunkás erről hallani sem akar, mert esetleg megzavarja őt az egyetemesen érvényes tiszta társadalmi tények feltárásában, mintha léteznének ilyenféle dolgok. Érdemes tudni, hogy még egy jó módszer sem szavatolja az igazságot, csupán a módszer alkalmazhatóságát bizonyítja. Másrészt viszont a társadalom reális valóságának kutatása és ismerete nélkül az elméletalkotók könnyen zsákutcába kormányozhatják magukat. Egy társadalomelméletnek mégiscsak a társadalomról, annak egy-egy részterületéről kell általános tudást megfogalmaznia, nem pedig ki tudja honnan vett ismereteket ráhúzni az életünkre. Nem könnyű feladat ez egy elméletalkotó számára, de egy ilyen teória nem eltávolít, hanem közelebb visz a társadalom reális életéhez. Mondhatni, nincs gyakorlatiasabb egy jó elméletnél.

A harmadik a kommunikáció és a diskurzus gyakorlati és elméleti jelentősége. Luhmann számára igazán fontos volt a kommunikáció, így voltak és vannak ezzel sokan mások is. Nyilvánvalóan ma már nehéz tagadni az értelemképzés és a jelentés sokféle formájának meghatározó jelenlétét a társadalmi praxisban, ennek következtében a tudományos kutatásban és értelmezésben. Manapság már nem ennek elismerése a kérdés, hanem az, miként látjuk, vizsgáljuk és értelmezzük ezt a fölöttébb fontos és képlékeny társadalmi fenomént. Reménykedem abban, hogy a diszkurzív politikatudomány megfelelő módon tesz eleget ennek a vállalat feladatának.

Hivatkozott irodalom

- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986 [1979]): A beszéd műfajai. In uő *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. (Ford. Könczöl Csaba.) Budapest: Gondolat, 367–418.
- Gadamer, Hans-Georg (1987): Historik und Sprache. Eine Antwort von Hans-Georg Gadamer. In Reinhart Koselleck: *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 119–127.
- Koroncai András (2014): Luhmann és a diszkurzív politikatudomány. *Replika* (87): 95–107.
- Koselleck, Reinhart (1987) Historik und Hermeneutik. In uő *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 97–118.
- Luhmann, Niklas (1999 [1970]): Igazság és ideológia. In uő *Látom azt, amit te nem látsz*. (Ford. Kiss Lajos András) Budapest: Osiris, 7–31.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplői*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó Márton (2014): Konstruktivista tanulságok. In uő *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közletről*. Budapest: L'Harmattan, 51–67.
- Szabó Márton és Szűcs Zoltán Gábor (2014): A politikatudomány nyelve. In Szabó Márton: *Kötőjelek. Írások tudományról, közletről, politikáról*. Budapest: L'Harmattan, 27–38.
- Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris.

Diktatúra alulnézetből

Polyák Petra:

„Osztályidegenek” az egyetemen

Baráth Katalin:

Részleges hasonulás. Narratív identitásmodellek a történészek önéletrajzaiban (1951. december)

Farkas Gyöngyi:

A nyílt levéltől a névtelen levélig. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás

Horváth Sándor:

Az áruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán

Lantos Edit:

„Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak.” Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 között

Szécsényi Mihály:

Lektúr és diktatúra. Epizódok Claire Kenneth író nő életéből

Németh Szandra:

A Balaton mindenkié? A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata

Majtényi György:

A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2016-os évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat soron következő 2016. évi tematikus számai:

65. Film és történelem

66. Másság és kirekesztés



Replikázás

a kortárs kultúra értelmezésével kapcsolatban



Túry György

A kultúra felfalja saját gyermekeit, avagy paradigmák a kultúraelméletben a hatvanas évektől napjainkig

„A kultúrától, mely mindent benyálaz,
Nem marad az ördög sem száraz.”

Mephistopheles¹

Alábbi tanulmányban a jelenről szeretnék beszélni, a múlt azon folyamatainak elemzésén keresztül, amelyek azt létrehozták. Az origó közelébe szeretnék férkőzni és oly módon próbálni megérteni a mátt, hogy egy adott jelenség születése pillanatát próbálom az azt *akkor* értelmezők munkáját segítségül hívva rekonstruálni. Leginkább a posztmodern kultúra születése idején keletkezett, vele egykorú értelmezések alkotják gondoltamenetem kontextusát, kiemelten is Susan Sontag és kisebb mértékben Marshall McLuhan munkái és kultúraértelmezési módszerei. Nem célom a kortárs („posztmodern”) kultúra jellemzése: ezt megkísérelték már a kelleténél is jóval többen. Célom pusztán annak vázlatos bemutatása, hogy *mily módon* és *miért* úgy lehetséges erről gondolkodni, ahogy azt a felsorakoztatott példák és iskolák alapján látjuk. Ez utóbbiak közé tartozik, s számomra kiemelt jelentőséggel bír a kritikai kultúrákutató (cultural studies) hagyománya, melyre való explicit és implicit hivatkozások át- meg átszövik az egész tanulmány szövegét és látásmódját, anélkül azonban, hogy a tanulmány maga a kritikai kultúrákutatóról szólna.²

A huszadik század dereka óta számos szerző viaskodik a kortárs – az egyszerűség kedvéért a továbbiakban gyakran posztmodernnek is nevezett³ – kultúrával szembeni averziójával.

1 Elhangzik a Katona József színház 2015-ös *Faust*-előadásán, Márton László új fordításában. A tanulmány írásakor ez utóbbi még nem jelent meg könyvalakban.

2 Az ebben tájékozódni kívánók találnak támpontokat a bibliográfiában.

3 Fredric Jameson a következő szinonimákat említi: posztindusztriális társadalom, fogyasztói társadalom, médiatársadalom, információs társadalom, elektronikus társadalom (Jameson 2010 [1991]: 25).

Mi értendő ezalatt? Egyrésztől az, hogy kikerülhetetlennek érzik az arra való intellektuális felhívást, illetve legyűrhetetlennek az arra való érzéki-esztétikai csábítást, hogy fogyasszák, értelmezzék, elemezzék és kritikával illessék annak a kultúrának a termékeit, amely kortársukként adott. Másrészt jelenti azt, hogy számadásuk végkicsengése gyakran elutasító, negatív, elmarasztaló jellegű. A kortárs kultúra alkotásai könnyűnek találtnak: hiányérzetet keltenek bennük, csalódást okoznak. Valamiért viszont mégsem tudnak szabadulni tőlük, valami miatt mégis vonzódnak hozzájuk. Motiválhatja őket a kortársi létből adódó megszólítva levés érzete, az értelmiségi, kritikusi szerepnek való megfelelni vágyásból fakadó szakmai döntés vagy más egyéb is.

Értelemszerűen csak valami ellenében lehet meghatározni egy kulturális korszak milyenségét. Azok számára, akik a huszadik század dereka óta eltelt időszakra úgy tekintenek, mint egy olyan kulturális korszakra, amely fontos szempontokból jelentős módon tér el az azt megelőző kulturális korszaktól, ezen viszonyítási pont a modernizmus. Utóbbi kikerülhetetlen referenciaként van folyamatosan jelen elemzéseikben. Ez azonban nemcsak a kultúra „professzionális” fogyasztóira igaz, hanem a lehető legáltalánosabb értelemben vett „közönségre” is. A közízlés (ha lehet egyáltalán ilyet mondani) évtizedes lemaradásban van a kortárs kultúra befogadása tekintetében – ami kultúraszociológiai és egyéb vonatkozásokban is könnyen indokolható.⁴

A kortárs (posztmodern) kultúrához való ambivalens viszony tehát ezen vizsgálódás gyújtópontja. Kevésbé kerülnek majd a posztmodernre jellemzőnek mondott esztétikai jegyek az elmefuttatások középpontjába, sokkal inkább a kortárs kultúra *státuszára* és *funkciójára* vonatkozó meglátások, hipotézisek és kívánalmak. Státusz alatt a kultúrának a kortársi valóságban elfoglalt helyét értem, funkció alatt pedig azt a szerepet, amit ebben a valóságban betölt. A hely és a szerep is, definíciószerűen, más kell legyen, mint volt a modernitásban.

A modern és posztmodern közötti átmenet vagy váltás némelyek esetében apokaliptikus hangvételű megállapításokra is okot ad. Parafrázálva például Földényi F. László egy mondatát: „[m]ondjuk így: az európai kultúra története 2007. július 30-án ért véget” (Földényi 2015: 5). Annyit módosítottam az eredeti mondaton, hogy a „filmművészet” szót „kultúrára” cseréltem, ami nem jelentéktelen változás ugyan, de megtartva az eredeti jelentést (is), céljaimnak jobban megfelelően tudom bővíteni azt. Mi indokolhatja ezt a bombasztikus kijelentést? A továbbiakban Földényi gondolatmenetét rekonstruálva kívánom a kérdést megválaszolni.

A fenti dátum kiválasztásának indoka az, hogy azon a napon hunyt el az európai filmművészet két óriása is: Michelangelo Antonioni és Ingmar Bergman. Földényi úgy látja, hogy a halálesetek szimbolikus jelentőségűek: végképp lezárnak egy korszakot. Ezen korszak szerrinte az európai filmművészet aranykora volt, ami valamikor az 1940-es évek második felében kezdődött és az 1980-as évekig tartott. „Aranykornak” nevezi, mert azon időszakban, az azt megelőző, illetve az azt követő korszakkal ellentétben, a „»filmből«, ikertestvérekként, egyszerre [meg]született »filmművészet« és »filmipar«” (Földényi 2015: 4) közül előbbi vált meghatározóvá. A film metafizikai kérdéseket vetett fel és próbált megválaszolni. Földényi úgy látja, hogy ez a korszak mára végképp lezárult, és ismét a filmiparé a domináns – akár egyedüli – szerep. Utóvédharcok, elszigetelt kísérletek, zárványokban élő alkotók és létrejövő alkotások vannak és lesznek is még,⁵ de az a meghatározó szerep, ami a művészfilmé volt

4 Ld. pl. Seregi Tamás „Művészet és kultúra” című tanulmányát (kéziratban).

5 A következő kortársakat említi név szerint is Földényi: Michael Haneke, Pedro Almodóvar, Roy Andersen, Jeles András, Terence Davies, Lars von Trier, Andrej Zvjagincev, Tarr Béla és Wim Wenders (2015: 8).

a fent említett korszakban, megszűnt. Helyét átvette a felszínes, a könnyen emészthető, az „áramvonalas”, a kommerciális, a profitorientált (értstd: a posztmodern). A film státusza és funkciója is alapvetően változott meg.⁶

A gondolatmenet nem sok újdonságot tartalmaz: azt a narratívát mondja föl, amely szerint a modernitás aranykora után a posztmodern hanyatlása következik. Az okok is a jól ismertek és gyakran említettek:

[m]ára a filmet egyre agresszívebb eszközökkel vizsgálta az ipar és a pénzvilág leplezetlen elvárásaihoz próbálják igazítani, a fogyasztói társadalom logikájának alávetni. És ahogyan a piacon forgalmazott áruk legnagyobb része nem valódi, hanem mesterségesen fenntartott igényeket elégít ki, úgy a filmművészet számára kijelölt helyre is egy olyasfajta film nyomult be, amely mesterséges elvárásoknak igyekszik megfelelni. Amit ma filmeknek neveznek, annak túlnyomó része a valódi emberi hiányt a metafizika utáni eredendő emberi éhséget mesterségesen ébresztett álhiányok sokaságával takarja el. Az európai kultúra két és fél évezredes hagyományát megtagadva a figyelmet nem az ember egzisztenciális szabadságára, törekénységére, a létezés rejtélyére irányítja, hanem ellenkezőleg, éppen elterelni igyekszik róla (Földényi 2015: 8).

Ahogy írtam, a fenti gondolatmenet sem tartalmában, sem logikájában nem tarthat igényt – születése idején, 2015-ben pedig különösen nem – arra, hogy eredetinek tartsuk. Ami mégis érdekessé teszi Földényi tanulmányát (amellett, hogy hiteles és szenvedélyes vallomás), az az, hogy több helyen is mintha önellentmondásba keveredne, éppen legfontosabb tételét illetően. A „metafizika utáni eredendő emberi éhség” és „az ember egzisztenciális szabadságára, törekénységére, a létezés rejtélyére” irányuló figyelem olyasvalami, ami – definiálhatatlansága mellett – nem szűnhet meg. Adam Zagajewskit ő maga idézi:

[a] metafizikai érzések – valóban eltűntek volna? Nem, természetesen nem. Csakis tőlünk függ, mi történik velük. Valamennyien minden pillanatban döntünk róluk, nem rajtunk kívül léteznek, nem olyanok, mint egy olvadó jéghegy Grönlandon, melynek sorsát őszintén sajnáljuk. Nem képeznek tőlünk független kontinenst, amit az óceán elönt. Mi magunk vagyunk a metafizikai érzések. Már régóta veszélyeztetve vannak, évszázadok óta, de újra meg újra mindig megmenti őket valaki, és továbbra is meg fogja menteni (Földényi 2015: 8).

Kulturális korszakok egymást váltása, egymásba való áttűnésük nehezen megfogható, konkrét dátumhoz aligha köthető, képlékeny folyamat.⁷ Erre kísérletet tenni definíciószerűen kockázatos és merész – ám szükségszerű is. Földényi tanulmánya erre kitűnő példaként szolgálhat, és pontosan ez az oka annak, hogy idézem. Állásfoglalása, értékítélete egyértelmű és markáns, nincs is velük egyedül: azok népes táborába tartozik, akik valamiféle hanyatlástörténetként látják az elmúlt évtizedek kultúratörténetét.⁸ Tanulmánya csupán egy azon óriási számú értekezések közül, amelyek kettős feladatot tűznek maguk elé. Egyrészt arra keresik a választ, hogy az elmúlt évtizedek önálló, az azt megelőzőtől jelentősen eltérő jegyekkel ren-

6 Kicsit ismét bővítve a kört és a kizárólag a mozikban bemutatott nagyjátékfilm helyett a mozgóképes műfajokat véve górcső alá, azt látjuk, hogy az említett változások interpretálhatóak alapvetően más módon is. Jó példa lehet erre a nagy sikerű, jelentős újszerű megoldásokkal operáló amerikai tv-sorozat elemzése Jameson (2010) tanulmányában.

7 Ld. pl. Raymond Williams elméletét a „residual, dominant and emergent” kultúrákról (több helyen is, de különösen *Marxism and Literature* című munkájában [1978]).

8 Szándékosan túlzok, annak érdekében, hogy mondanivalóm teljesen egyértelmű legyen. Földényi ugyanis többnyire nem általánosságban beszél a kortárs kultúráról, hanem ezen belül a filmművészetre, illetve filmiparra koncentrálna, jóllehet tesz megfigyeléseket a társművészetekre vonatkozóan is. Gondolatmenetét, értékítéletét nem ő, hanem én általánosítom.

delkező és leírható kultúrát hoztak-e létre (végletesen leegyszerűsítve a modern/posztmodern váltásról van szó), másrészt pedig arra, hogy – amennyiben erre igen a válasz – miként írható le és értékelhető az. Földényi válasza az első kérdésre igen, a másodikra pedig az, hogy hanyatlástörténetként és értékvesztésként.

Az az önellentmondás viszont, ami Földényi tanulmányában fellelhető, nagyon is árulkodó. Arra ad lehetőséget, hogy másként tegyük fel a kérdéseket és kevésbé definitív, de talán árnyaltabb válaszokat adjunk. Az első kérdés tehát arra irányul, hogy van-e, és ha igen, hol van cezúra a modern és a posztmodern között. Tisztában léve azzal, hogy a Földényi-tanulmány alapján fent rekonstruált, tipikusnak nevezhető gondolatmenet arra a következtetésre jut, hogy a kettő elválasztható és elválasztandó, érdemes talán mégis megvizsgálni annak lehetőségét is, ami ennek ellentmondani látszik. Mégpedig abban az értelemben, hogy felvetjük: a kettő viszonya nem ily módon írható le, azaz kételyünknek adunk hangot a kérdés illetően való feltétele miatt.⁹ Más, kevésbé egysíkú konstellációként tekintünk a problémára. Azt vizsgáljuk, hogy miként és miért írható le a modernitás, mint kultúrtörténeti periódus úgy, ahogy leírható. Mekkora szerepe volt a modernizmusnak,¹⁰ mint művészeti stílusnak, a modernitásban, mint történeti korszakban?

Nagyon kicsi – adja meg a sokak számára talán meglepőnek és botrányosnak számító választ például Martin Bull (2001). A modernizmus művészeti eredményei természetesen nagyon jelentősek, de ez független attól, hogy kisszámú alkotó nagyon szűkös közönséghez eljutó, hatástörténetileg nem mindig átütő jelentőségű munkájáról van szó. Ez utóbbi művészeti áganként komoly eltéréseket mutat: az irodalmi és zenei modernizmus hatása jóval szerényebb, mint a vizuális művészeteké.¹¹ Tovább árnyalja és teszi még izgalmasabbá a képet az a hipotézis, mely szerint a modernizmus két összetevő utánozhatatlan elegyéből született meg: ezeket Bull „klasszicizmusnak”, illetve „fogyasztói kultúrának” nevezi. Előbbi az, amivel mindannyian azonosítjuk a modernitás korának kultúráját – helytelenül. A modernitás kultúrája születése percétől kezdve kettős kultúra volt. A kísérletező, az avantgárd (a „modern”) mindvégig szimbiózisban létezett a kommersszel, a giccsel, a piac- és profitorientálttal (ez utóbbit az 1960-as, 1970-es évek előtt „tömegkultúrának”, azután „posztmodernnek” nevezték). Az, amit radikális törésként élnek meg bizonyos szerzők körülbelül a huszadik század derekán, nem egyéb (és ez semmit nem von le a jelenség hatalmas jelentőségéből), mint ezen kettős hagyomány egyensúlyának megborulása, aminek elég pontosan leírható és nem túl bonyolult okai vannak (leginkább szociológiai és technikai jellegűek). A modernitás igazi arca mindig is a posztmodern volt, állítja a művészettörténész szerző (Bull 2001: 100).

Ha elfogadjuk a fenti érvelést, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az a bizonyos cezúra más jelentést hordoz: egyfajta értelemben indokolható róla beszélni, de bele van ágyazva egy olyan kontextusba, amely erősen árnyalja ezt a jelentését. Hasonlóan komplexebbé válik az a probléma, amely a váltás eredményeként egyre inkább valódi természetét mutató kultúra értékelését illeti. A kommersziális és a kísérletező-modern ugyanis ugyanazon dolog megnyilvánulása, hivatkozva Bull (2001: 101) Clement Greenberget. Az egyre inkább – egyesek szerint egyre gátlástalanabban és agresszívebben, mások szerint egyre fel-

9 Szintén számos szerző citálható e hagyományban is, céljainnak leginkább itt most Martin Bull (2001) gondolatmenete felel meg, többek között amiatt, mert nála is a vizuális művészeteken van a hangsúly, jóllehet ez nem a mozgókép.

10 Ahogy az a későbbiekben kiderül, a „modernizmus” szó itt speciális értelemben értendő. A modernizmus kettős hagyománya közül csak az egyik értendő itt alatta: az, amelyiket Bull (2001) „klasszicizmusnak” nevez.

11 És ez hatványozottan igaznak tűnik a Bull tanulmányának megjelenése óta eltelt tizenöt évben.

szabadultabban – saját arcát mutató posztmodern kultúrának ugyanis nemcsak legitimitása változott drámai módon meg, hanem értékelésének szempontjai közül is alapvető korrekcióra kerültek azok, amelyek alapján a másik hagyomány teljesítményei kerültek értékelésre. A szüntelen invenció, a szinte parttalan változatosság, az új féktelen hajszolása, a létrehozás technikai összetettsége, a kivitelezés szinte felfoghatatlan komplexitása olyan szempontok érvényesítése felé billenti a mérleget, amelyek korábban talán kisebb figyelmet tudhattak magukénak (e tekintetben, értelemszerűen, jelentős különbségek vannak a különböző médiumokkal dolgozó művészeti ágak között).

Mint említettem, a korszakolás mindig kockázatos vállalkozás, különösen akkor, ha gyakorlatilag a jelenkortörténet a vizsgálódás kontextusa, mint esetünkben. Egyrésről több szerző a 20. század derekára datál egy jelentős kultúratörténeti változást, azonban az is tagadhatatlan, hogy egy másik nagy horderejű változás az 1990-es évek elején következik be. Előbbi, különösen a klasszikus kritikaelmélet hagyományában, természetesen a *kultúripar* megjelenését és leírását tekinti cezúrának a jól ismert horkheimeri–adornói érvelés mentén. A kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*) birminghami hagyománya a frankfurti iskola okfejtését pár évtizeddel később már revidálni kívánja, amellet érvelve, hogy a kultúra funkciója nem írható le olyan egysíkúan és pesszimistán, ahogy arról a *Felvilágosodás dialektikájában* olvashatunk (Horkheimer és Adorno 1990 [1947]). A kultúra szférája ugyanis nemcsak annak adhat teret, hogy a dominancia egyik, meghatározó jelentőségű megjelenési formája legyen, hanem annak is, hogy abban a rezisztencia alakzatai tetet öltsenek, manifesztálódhassanak. A kritikai kultúrakutatás brit iskolájának ezen felismerés adja meg a kezdeti súlyát és ez indítja el az irányzatot azon az úton, amelyen haladva születnek máig nagy hatású, jelentős munkák.¹²

Fentiek fényében válnak igazán izgalmassá azok az újabb kultúraelméletek, amelyek azt kívánják megvizsgálni, hogy a globalizáció miként módosítja e két hagyomány (frankfurti iskola, illetve brit kritikai kultúrakutatás) tételeit a jelenkorban. Scott Lash és Celia Lury is erre tesznek kísérletet *Global Culture Industry* (2007) című könyvükben. A különböző szerzők korszakolásai így kezdenek egységesülni, és ezen az úton haladva van esély talán annak megértésére, hogy mik is az igazi, nagy jelentőségű kultúraelméleti változások az elmúlt évtizedekben. Lash és Lury nem azt állítják, hogy Horkheimer és Adorno gondolatmenete ne lenne igaz, hanem azt, hogy „a dolgok meghaladták azt” (2007: 3). Alapvető különbséget látnak a *klasszikus kultúripar* és a *globális kultúripar* működése és elvei között. Azt állítják, hogy a kultúra, a státuszát illetően, ugyanaz volt 1945-ben és 1975-ben, de gyökeresen más 2005-ben, aminek az oka a klasszikusról a globálisra váltó kultúripar kialakulása. Utóbbi térnyerésének kezdetét ők az 1990-es évek elejére, közepére teszik, ami egybevág, bizonyos értelemben, Földényi korszakolásával is, mégha a levont következtetések különbözőek is. A durván az 1970-es évek végéig, 1980-as évek elejéig tartó korszak (a „klasszikus” kultúripar korszaka) akként írható le, hogy a kultúra szférája, a marxi terminológiát használva, a felépítmény részét képezte.¹³ A tektonikus váltás akkor következik be, amikor

12 A kritikai kultúrakutatás brit hagyománya közelmúltban elhunyt ikonikus alakjának, Stuart Hallnak a szerepe ezen folyamatban mára – teljes joggal – kanonizált, ami különös súlyt és jelentőséget is biztosít ennek az iránynak. Hall pályája kezdetétől ezen az úton járt és élete legvégéig, mint a *Kilburn Manifesto* egyik szerzője is (Hall et al. 2015), hú maradt ezekhez az elvekhez.

13 A kortárs „nyugati” marxizmus továbbra is nagyon élő hagyomány a kultúraelméletben (ld. pl. Brown et al. [2014] negyedik fejezet, „Theories of Culture”, 337–468).

(a fenti időszakban) az alap és a felépítmény „egymásba omlik” (Lash és Lury 2007: 7).¹⁴ A globális kultúripar térnyerésének idején „a kulturális produktumok mindenhol megtalálhatóak: mint információ, mint kommunikáció, mint márka, mint pénzügyi szolgáltatás, mint médiaesemény, mint utazási és szabadidős szolgáltatás. A kulturális entitások többé nem kivételek: ők jelentik a szabályt” (i. m. 4).¹⁵

Mit jelent ez és mik a következményei ennek a változásnak? A globálizáció és ennek egy nagyon jelentős megjelenítője, a tömegmédiá¹⁶ ki- és elterjedése eredményeként megfigyelhető egy olyan folyamat, amely akként írható le, hogy a felépítmény olyan jelentőségűvé és erejűvé válik, hogy magába olvasztja, kooptálja az alapot, ennek elemeit, intézményeit. A kultúra szó jelentése nagyon szignifikánsan tágul, és éppen azon jegyei válnak egyre markánsabbá, amelyek Bull terminológiáját alkalmazva a tömeg- vagy fogyasztói kultúrában jelen és dominálnak. A modernitás kultúrájának másik hagyománya, a maszk (a kísérletező, az avantgárd, a „klasszikus”) ekként tűnik át az igazi arcba: a posztmodernébe.

Nemcsak a kultúra meghatározása és milyensége változik nagyon jelentős mértékben (az tehát, hogy mi sorolódik ide és miként írható le), hanem – ez tűnne logikusnak – a kultúra *konceptiója* is. De vajon ez valóban így történt-e az utóbbi évtizedekben? A kritikai kultúrakutatás kanadai iskolájának egyik legismertebb és legbefolyásosabb alakja, a Fredric Jameson-tanítvány Imre Szeman nem így látja. Véleménye szerint a (kulturális) globalizáció éppen azt tehetné „lehetetlenné, hogy azok a fikciók, amelyek a kultúra nyugati fogalma mentén születtek, [továbbra is] érvényben maradjanak” (2003: 92–93). Ilyen fikciónak minősül a kultúra autonómítása, a kultúrának az egyéni és a kollektív identitásképzésben betöltött szerepe, valamint a kulturális termékek hordozta esztétikai értékek ahistorikusnak való tételezése.

Az a fajta kultúrakonceptió, ami az elmúlt durván két évszázadban kristályosodott ki, elválaszthatatlanul kapcsolódik az európai nemzetállamok kialakulásának történetéhez és konceptiójához. A kultúra (ami *per definitionem* a magaskultúrát jelentette) státusza – mint arra utaltam már – autonómnak volt tételezve, funkciója pedig az identitásképzés volt. Ma már szintén több évtizedes hagyománynak számít az a fajta gondolkodás, mely alapjaiban kérdőjelezi meg ezeket a premisszákat. Szeman még ennél is továbbmegy, és azt állítja, hogy „a kultúra soha nem az volt, aminek hittük; mindig is más funkciót töltött be, mint amit a bölcsészettudományok őrzői szerettek volna neki tulajdonítani” (2003: 102). Ez a bizonyos szerep nagyjából fedi azt, amit mondjuk a brit tradícióban a Coleridge-től Matthew Arnoldig ívelő iskola tart a kultúráról. A kritikai kultúrakutatás, a diszciplína megjelenése, azaz az 1960-as évek dereka óta más utat jelöl ki a maga számára akkor, amikor értelmezni próbálja a kortárs kultúrát. Tagadja azt, hogy a kultúra autonóm volna, hogy *valaha* is az lehetett volna, illetve funkcióját vizsgálva is egészen másfajta fölfedezéseket tesz, mint az őt megelőző iskolák. Szeman idézett tanulmányának egyik erőssége éppen az, hogy mindezek-

14 Az eredetiben: „collapse into each other”. Hasonló értelmű megállapítást, ezt megelőzően, már tett Fredric Jameson (pl. 2010 [1991]: 22) és Lawrence Grossberg (1999) is, mások mellett.

15 Amennyiben másként nem jelölöm, a fordítások az enyémeek.

16 A digitális tömegmédiá megjelenése és szinte felfoghatatlan erejű és hatású terjedése csak intenzifikálja e folyamatot a 21. század első évtizedeiben.

re építve képes még továbblépni és azt állítani, hogy a globalizáció egyik pozitív (!) hozadéka a humán tudományok tekintetében éppen az lehet, hogy nem teszi már azt lehetővé, hogy egy korábbi kultúraértelmező hagyomány által kijelölt koordináta-rendszerben gondolkozunk továbbra is. Ez tehát nem egy alternatíva, hanem olyan kényszer, amit lehetőségként kell megélni (részletesen: Szeman 2003: 106–112).

Az, hogy a kultúra értelmezése ilyen fordulatot vesz, nemcsak külső hatásoknak köszönhető (itt mindenekelőtt a [kulturális] globalizációra kell gondolnunk), hanem – és ezen fázis már a kritikai kultúrakutatás színre lépése utáni fázis – olyanoknak is, amelyek a humán és társadalomtudományok berkein *belülről* kezdik ki a jobb híján hagyományosnak nevezhető gondolati mintákat, sémákat. A posztkolonialis tanulmányok például arra (is) rámutatnak, hogy miféle funkciót töltött be a kultúra a kolonizáció folyamatában, illetve – a gyarmati rendszer *de jure* megszűnése utáni korszakban – milyen funcióval bír(hat) a rekolonizáció folyamatában. Ezen kettős, külső és belső hatás eredője lehetne az, hogy alapvetően gondoljuk át azt, amit eddig tudni véltünk a kultúráról: annak státuszát és funkcióját a kortárs valóságban.

Ahogy ez lenni szokott, néhány alkotóművész a teoretikusokat megelőzve tett fel nagyon hasonló jellegű kérdéseket, illetve fogalmazott meg elméleti jellegű feladatokat a kortárs kultúra értelmezésére vonatkozóan. Susan Sontag esetében a két szerep (alkotóművész és kritikus/teoretikus) ráadásul egy személyben egyesült. Már egy 1965-ös írásában („One Culture and the New Sensibility”¹⁷) például, a kortárs kulturális valóság értelmezhetősége érdekében, azt javasolja, hogy a kultúra fogalmát nagyon alaposan át kéne gondolni (Sontag 2001 [1965]: 298). A többnyire az intellektust mozgósító hagyományosabb kultúra-felfogás és értelemzés ellenében (és nem mellett!) javasolja egy általa „újfajta szenzibilitásnak” nevezett hozzáállás munkába állítását. Azt érzékeli ugyanis (és nagyon kevesen voltak ezzel így, Marshall McLuhan lehetne a másik jelentős példa), hogy alkalmatlanok azok a fogalmak, elvárások, értékelési mátrixok, amelyek az írás keletkezésének időszakában és azt megelőzően voltak használatban, arra, hogy a kortárs kulturális valóságot értelmezni tudják. A kortárs kulturális valóság ugyanis pontosan ebben az időszakban kezd olyan irányban változni, ami a 20. század végére, a 21. század elejére teljesebbé válik dominánssá. Ez utóbbi alatt a posztmodern, fogyasztói kultúra értendő. Logikusnak tűnik – és pontosan e logika mentén veti fel ennek szükségsszerűségét Sontag már 1965-ben, illetve Szeman majd 2003-ban –, hogy amennyiben a kortárs kulturális valóság változik, akkor annak a kritikus, teoretikus eszköztársulaknak is változnia kell, mellyel ezt értelmezni és értékelni tudjuk. Ami ezt a kérdést különösen izgalmassá teszi, az az, hogy az írásaik megjelenése között eltelt majd’ negyven év ellenére kénytelenek szinte ugyanazokat a kérdéseket feltenni és hasonló javaslatokkal élni – ami aligha lehet a véletlen műve. Ennek véleményem szerint az lehet az oka, hogy az akkoriban indult folyamatok még nem értek véget, és még mindig az általuk felvetett problémák tisztábban látásával és megoldásával küszködünk (ami, teszem hozzá, teljesen természetes és helyénvaló). Ha igaz ugyanis nem egy kritikus és teoretikus azon meglátása, miszerint „tektonikus” erejű és jelentőségű változások folyamatában élünk, akkor természete-

17 Kötetben ez az írás az elképesztően nagy hatású *Against Interpretation* című könyvben jelent meg, 1966-ban.

tes, hogy ennek érzékelése és értelmezése szintén hosszabb, a változással párhuzamosan futó folyamat.¹⁸

Sontagot azért is idéztem és fogom még idézni, mert azon kevesek egyike, akik ezen drámai változások kortársaiként, azok hajnalán már érzékelik őket. Mélyreható és nagyon összetett történelmi változások korszakaként éli meg ezt az időszakot,¹⁹ amelynek kulturális vetülete egy „újfajta szenzibilitás” (Sontag 2001 [1965]: 296) megszületése.²⁰ Alábbi leírása gyakorlatilag annak legkisebb megváltoztatása nélkül is szólhatna a kortárs valóságról, jóllehet a kettő között eltelt több mint ötven év.

Ez az új szenzibilitás, értelemszerűen, a tapasztalatainkban gyökerezik. Olyan tapasztalatok ezek, amelyek újszerűek az emberiség történetében: extrém mértékű fizikai és társadalmi mobilitás; fizikai értelemben vett zsúfoltság (mind az emberek, mind a hozzáférhető árucikkek számának szédítő ütemű megsokszorozódása); újfajta érzelmi tapasztalatok elérhetősége (ilyen például a sebesség: fizikai értelemben is, mint a repülőgépek esetében, és átvitt értelemben is, mint a képek a mozgókép esetében); és a művészetek összkulturális szemlélete, amit a művészeti alkotások tömeges reprodukciója tesz lehetővé (Sontag 2001 [1965]: 296).

És hogy a kontextus mélyreható változásából mi következik? „Nem a művészet vége, hanem a művészet funkciójának megváltozása” – írja az 1960-as évek derekán.²¹

A művészet ma egy újfajta eszköz, mely arra szolgál, hogy módosítsa a tudatunkat és koordinálja az érzékelés új lehetőségeit. A művészet gyakorlásának eszközei radikálisan megsokszorozódtak. A művészet új funkciójára való reakcióként (amit sokkal inkább éreznek, mintsem tudatában lennének) a művészeknek öntudatos esztétákká kellett válniuk: folyamatosan megújítva eszközeiket, módszereiket és alapanyagaikat. Gyakran esik meg az, hogy az új alapanyagok és módszerek a „nem művészi” világból származnak. [...] Mindenféle hagyományosan elfogadott határ megkérdőjeleződik [...] (Sontag 2001 [1965]: 296–297).

Az általa vázolt lehetőségekből mára valóság lett: éppen emiatt igazán érdekes és tanulságos kicsit utánajárni annak, hogy több mint harminc évvel a „One Culture and the New Sensibility” című tanulmánya után, az 1990-es évek közepén ő maga miként látja és értékeli azt a valóságot, amelynek eljövételét egyrészt vizionálta, másrészt propagálta és elő is segítette. A hatvanas évek közepén a Lash és Lury értelmében vett klasszikus kultúripar van már ereje teljében, az 1990-es évek dereka pedig, szintén az ő periodizációjuk alapján, az ezt

18 Egy eszme- és politikatörténeti, egy filozófiai/teoretikus és egy szociológiai munkát citálnék annak érdekében, hogy érzékeltetni lehessen, milyen érvek szólhatnak amellett, hogy nagy horderejű változások közepette élünk, mely változások kezdete nem egyéb, mint Sontag kortárs valósága a fent idézett tanulmány írása idején. Kiválóságuk mellett azért esett választásom e három munkára, mert mindegyiküknek szinte precedens nélküli hatása volt (és van) arra, ahogy a kortárs valóságot értelmezni próbáljuk. Hatalmas siker volt mindhárom és óriási kritikai visszhangot váltottak ki világszerte. Kronológiai sorrendben a következő munkákról van tehát szó: Michael Hardt és Antonio Negri *Empire* (Hardt és Negri 2000), Richard Florida *The Rise of the Creative Class* (Florida 2002) és David Harvey *A Brief History of Neoliberalism* (Harvey 2005) című kötetei.

19 Amelynek kapcsán bő három évtizeddel később, szellemesen arról ír, hogy a hatvanas évek a hatvanas években még nem voltak a hatvanas évek (vö. „Afterword”, Sontag 2001: 308).

20 Ezekhez nagy reményeket fűz – harminc évvel későbbi visszatekintéseiben az ezekben való csalódásokról ír, igen rezignáltnan. Erről majd még lesz szó a továbbiakban. McLuhan nagyobb, szinte misztikus távlatokban gondolkodik és többféle foratókönyvvel is számol. Kettejük munkájának egymásra való hatása egyébként igen tanulságos kutatás tárgya lehetne. Sontag fenti tanulmánya több helyen is idézi McLuhant (pl. Sontag 2001 [1965]: 299), aki ekkor még messze nem az a lépten-nyomon hivatkozott szupersztár és celeb, akivé később válik.

21 Hogy aztán 1996-ban már mégiscsak leírja azt, hogy eljött a „vég”.

váltó globális kultúripar térnyerésének kezdeti időszaka. Sontag ekkor értékeli újra a hatvanas évek írásait: reflektál az azokban foglaltakra, és reflektál, ezzel párhuzamosan, a kortárs (kulturális) valóságra is.

Utóbbiról megsemmisítő a véleménye: „barbárnak” tartja azt (Sontag 2001: 311). Az ő értelmezésében ugyanis a posztmodern (használja is a kifejezést) megvalósítja ugyan azon elképzelések, víziók többségét, amelyeket ő maga is kívánatosnak tartott harminc évvel korábban, de, írja, „teljesen más okokból” (i. m. 311). Ahogy fiatalkori, nagyon radikális önmagát egy régi csata új harcosának tekintette (i. m. 308), akként tűnik időskori énje bizonyos értelemben visszhangozni Matthew Arnold vagy akár Irving Howe²² érvelését, pátoszát és tehetetlen dühét a „fogyasztói kapitalizmus” (kultúrája) miatt és ellen. A kultúra „végét” vizionálja – az a valaki, aki kritikáival, állásfoglalásaival, kánonformáló értelmiségi szerepkörével másokéhoz alig is mérhető mértékben tett oly sokat a „posztmodern” kultúra dominánssá válásáért. Valaminek a megszületésekor bábáskodott, és bár ebben betöltött szerepét megtagadni nem tudja, a megszületett gyermeket viszont igen.

A kommerciális-fogyasztói kultúra legjelentősebb platformja az elektronikus (mára: digitális) kultúra, hordozója pedig az elektronikus (digitális) tömegmédiá. Utóbbi mára az emberiség legnagyobb részéhez eljut, a globális penetráció pedig napról napra csak nő. Ez – globális méretű és hatású katasztrófával nem számolva – megállíthatatlan folyamatnak tűnik. E kultúra hordozóját, azaz az elektronikus/digitális tömegmédiát alapvetően kétféle módon lehet értelmezni abból a szempontból, hogy a médium maga milyen szerepet játszik. Egyrészt – és ez McLuhan álláspontja például – lehet úgy tekinteni rá, mint jobb szó híján, érték- és tartalomsemleges hordozóra, másrészt viszont akként is, mint ami speciális és inherens tulajdonságai és jellemzői okán meghatározza azt is, amit közvetít. Fenti szerzők közül Földényi és a kései Sontag az utóbbi álláspont képviselőinek tűnnek, míg McLuhan, Szeman, Jameson és általában a kritikai kultúrákutatók hagyományához sorolható szerzők az előbbieknek.

A lényeg mégiscsak az, hogy bármiként is állunk a kérdéshez, nagyon erős érvek szólnak emellett, hogy jelentős változások kortársai vagyunk,²³ ami indokolja azt, hogy miért ütközik ekkora nehézségbe és indukál ekkora indulatokat ennek megértése és értelmezése. McLuhan 1969-ben azt állítja, hogy „a forradalom már megtörtént” (1995 [1969]: 266). Sontag és a hozzá hasonlóan gondolkodók tevékenységének eredményeként pedig akként is lehet talán fogalmazni, hogy a szellem kiszabadult a palackból, és oda már akkor sem fog feltehetőleg visszatérni, ha pont az azok szeretnék visszatüszkolni, akik e kiszabadulást legelső sorban tették lehetővé (mint kritikusok, elméletalkotók – vagy akár Andrew Ross kissé lesajnáló megnevezését kölcsönözve – „pop értelmiségiek”²⁴).

22 Utóbbtól különösen érdekes ebből a szempontból a „The New York Intellectuals. A Chronicle & A Critique” című tanulmány 1968-ból, többek között amiatt is, mert nagyon indulatos és elmarasztaló módon említi benne név szerint is McLuhant és utal Sontagra (és általában arra a kortárs kultúrát értelmező attitűdre, amit azokban az időkben ők képviseltek talán a leglátványosabban). Sok más mellett ezt írja: „... jóllehet a [kulturális] szemét olyasfajta felmagasztalását még elképzelni sem tudta senki, amit aztán Marshall McLuhan normává tett” (Howe 1968: 35).

23 Ezek a változások generációkon átívelőek, hiszen első megnyilvánulásaik az elektronikus tömegmédiák megjelenéséhez köthetők (talán legalábbis megfontolásra érdemesnek tekinthető annak felvetése, hogy ez nagyjából megegyezik a klasszikus modernitás [*high modernism*] kezdetével), és első jelentős értelmezési kísérleteik is legkésőbb az 1960-as években már megszülettek.

24 Ide sorolódik pl. R. D. Laing, Norman O. Brown, Leslie Fiedler, Tom Wolfe, Timothy Leary, McLuhan és Sontag is (Ross 1989: 114).

A valóság érzékelésének és (művészi) reprezentációjának a módja van változóban – amire érzékszerveink nem feltétlenül vannak felkészülve. Erről Walter Benjamin így ír 1936-ban: „a nagy történelmi korszakokon belül az emberi közösség létezmódjának egészével együtt észlelési módja is megváltozik” (Benjamin 2003 [1936]) és „a képi nyelv még nem egészen érett, mert a szemünk még nem eléggé fejlett” (i. m.). Sontag első regényének²⁵ főhőse, Hippolyte pedig ekként fogalmaz: „Szörnyen érdekelnek a forradalmak, de meggyőződésem, hogy a saját korom igazi forradalmait nem kormányok és közintézmények változásai jelentik, hanem az érzések és érzékelések területén bekövetkező változások, amelyeket sokkal nehezebb értelmezni” (Sontag, idézi Kaplan 2012: 118). Ugyanezt a fonalat veszi fel „A képi fordulat” című, nagy hatású tanulmányában W. J. T. Mitchell is az 1990-es évek elején (Mitchell 1992).

Ha, mint eddig többször is, ismét az origó közelébe kívánunk férkőzni és oly módon próbáljuk megérteni a mátt, hogy egy adott jelenség születése pillanatát próbáljuk az azt *akkor* értelmezők munkáját segítségül hívva rekonstruálni, akkor e téren újból nagyon sokatmondó lehet Sontag kortárs interpretációja, különösen abban az esetben, ha azt kiegészítjük későbbi reflexióival is. Kortárs megfigyelőként, kritikusként, értelmezőként és a korszellem jelentős és befolyásos alakítójaként az 1960-as években a megváltozóban levő valóságérzékelésre és reprezentációra mint potenciálisan szubverzív ágensre tekint (*subversive sensibilities*). A lehetőség azonban csak lehetőség marad: *a szubverzív konvencionálissá válik (conventional sensibilities)* (Kennedy 1995: 80–82). Ennek oka pedig pontosan az, hogy a modern/posztmodern váltás egészen egyszerűen nem tud mást eredményezni: ez a folyamat szükségszerű. Az teljesen más kérdés, hogy ezt a jelenséget miként értelmezzük (veszélyesen leegyszerűsítve a választási lehetőségeket, pozitívumként vagy negatívumként).

Az elektronikus tömegmédiá diadalútjának kezdetén, azaz az 1950-es évek végén, az 1960-as évek folyamán szubverzívként üdvözölt „újfajta szenzibilitások” (óhatatlanul is) „konvencionálissá” válnak, *mert* a posztindusztriális fogyasztói kapitalizmus közegében ez szükségszerűen és elkerülhetetlenül így kell, hogy történjen. A tanulmány talán legfontosabb kérdése pedig éppen arra irányul, hogy e folyamatot a kortársak mikor ismerik fel és miként reagálnak rá. Az azóta eltelt időszak ugyanis, meglátásom szerint és némileg túlozva persze, azzal van e téren elfoglalva, hogy mit tud ezzel a jelenséggel kezdeni (erre a továbbiakban majd még nagyon röviden kitérek).

A „szubverzív szenzibilitások” semlegesedése, konvencionálissá válása a fogyasztói kapitalizmus kultúrára gyakorolt demokratizáló hatásának eredménye (vö. Kennedy 1995: 80–82).²⁶ „Míg az 1960-as évek elején és közepén Sontag valamiféle optimizmussal élt az új szenzibilitás művészetének »sokkterápiás«, illetve »transzgresszív« hatása tekintetében, addig az 1970-es évek közepére élesen kritikussá válik az ilyen elképzelések értékét illetően a posztindusztriális fogyasztói kapitalizmus kontextusában” – írja szintén Kennedy (i. m. 80). Az utóbbi évtizedek legfontosabb változása e téren talán leírható akként is, mint e folyamatok intenzifikálódása,²⁷ leginkább azon okokból, amelyeket Lash és Lury (is) említenek a globális kultúripar térnyerése kapcsán.

25 A könyv 1963-ban látott napvilágot, címe: *The Benefactor* (magyarul nem hozzáférhető).

26 A magyar nyelvű szakirodalomból ld. Sári B. László (2005) tanulmányát.

27 Ld. erről pl. Nealon (2012) *Post-Postmodernism* című könyvét.

A konvencionálissá válás, ebben a kontextusban, leginkább természetesen azt jelenti, hogy a tömegkultúra részévé válik az adott jelenség vagy jellegzetesség. Az azonban, hogy az egykor reményteljesnek tűnő konvencionálissá válik, egy folyamat és jelenség szomorú és csalódottságra, sőt reménytelenségre okot adó végét jelenti-e, vagy lehet, sőt talán kell is ezt megpróbálni más módon interpretálni, érvényes kérdés lehetett és volt a kortársak számára és az marad a számunkra is. Úgy vélem, hogy ez a vízvonalasító kérdés az egész problémakör tekintetében.

Azt néhány példa bemutatásának segítségével láttuk, hogy az előbbi lehetőség milyen eredményekre vezet, milyen interpretációkat eredményez. Amennyiben az utóbbi lehetőség által kijelölt irányban kívánunk esetleg továbblépni, a következő konstrukciók és értelmezések válnak lehetővé. A kiindulópont az, hogy egy olyan kontextusba helyeződnek a már addig is létező jelenségek, amely biztosítja számukra a felszínre kerülést, a kiteljesedést, akár a domináns, sőt monopolhelyzetbe kerülést is. Félreérthető leegyszerűsítéssel, ezek a jelenségek azok, amelyeket a posztmodern jellegzetességeiként szokás emlegetni; a kontextus pedig a globálissá vált fogyasztói kapitalizmus sajátos kultúrája és kulturális praxisai. Ez a konstelláció váltja az előzőt, és ez az, ami értelmezésre szorul.

A kortárs valóság kultúrafókuszú vizsgálatára – számomra aligha kérdéses módon – a kritikai kultúrakutatás lehet tehát a leginkább alkalmas. Ez a diszciplína akkor és azért jöhetett létre, és amiért a fentiekben vázolt változások szükségszerűvé tették megszületését: olyan horderejű változásokat kell(ett) leírni és értelmezni, amelyek új és másfajta szemlélet és eszközrendszer létrehozását követelték meg. A diszciplína számomra leginkább elfogadható meghatározása így szól: kortárs kultúrák elkötelezett tanulmányozása (ld. During 2007: 1–5). A definíció minden szava fontos. A vizsgálandó tárgya „kortárs”, a kultúra szó többes számba kerül, az „elkötelezett” pedig politikai értelemben értendő.²⁸ Ez utóbbi fényében talán könnyebben érthetővé válik a kortárs kritikai kultúrakutatás egyik leghitelesebb képviselőjének a közelmúltban tett kijelentése: „Hadd fogalmazzak nagyon világosan: nem gondolom azt, hogy a kritikai kultúrakutatás a kultúráról szólna, jóllehet megkérdőjelezhetetlenül fontos szerepe van benne” (Grossberg 2010: 8). A kritikai kultúrakutatás a kortárs valóság kultúraközpontú, politikailag elkötelezett vizsgálatát jelenti. Hatása nehezen túlbecsülhető: „a kritikai kultúrakutatás az elmúlt harminc év során átalakította a humán és a társadalomtudományokat” – állítja például Graeme Turner 2012-ben (Turner 2012: 12).

A diszciplína arra ad tehát lehetőséget, hogy a kortárs valóság adott kontextusában értelmezni tudjuk azokat a jelenségeket, amelyek éppen az elmúlt évtizedek során kerültek felszínre, illetve – sok esetben – váltak meghatározó jelentőségűvé. A kultúra szórakoztató-, tudás- és tudatiparrá vált, termékei vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni azok létrejöttének, a fogyasztóhoz való eljutásának (disztribúciójának) és magának a fogyasztásnak az ismérveit, jellemzőit, jelentéseit. A kritikai kultúrakutatás jelentős számban tett magától értetődővé olyan megállapításokat, kérdésfeltevéseket, módszertanokat, amelyek éppen és kizárólag amiatt magától értetődőek a 21. században, mert a kritikai kultúrakutatás eredményei az elmúlt évtizedekben azzá tették őket.²⁹ A tudományág legitímálta, többek között,

28 Erre példaként szolgálhat a diszciplína gyakorlatilag bármelyik jelentős munkája, de ha a legújabb eredmények közül kéne valamit említeni, akkor feltétlenül az első között lenne Stuart Hall egyik utolsó jelentős tanulmánya, a „The Neo-liberal Revolution” című (Hall 2011), valamint a már hivatkozott *Kilburn Manifesto* is (Hall et al. 2015).

29 Ld. ennek anekdotaszzerű, ám igen meggyőző tálalását Turner (2012: 35).

a tömegmédiákultúrafókuszú vizsgálatát, a populáris teoretizálását, a fogyasztás praxisainak vizsgálatát és újszerű értelmezését, a hétköz-, illetve mindennapi beemelését a tudományos vizsgálódások terébe, a közönségvizsgálatokat, a (kulturális) reprezentációk kontextuális megközelítését és lehetne még tovább sorolni.

Abban az esetben – és erre rengeteg példát látunk napjainkban és fogunk még látni a jövőben is –, ha a kortárs kulturális jelenségek leírásakor, elemzésekor, értékelésekor és értelmezésekor figyelmen kívül hagyjuk a kritikai kultúrákutatók elmúlt fél évszázados történetének eredményeit, szükségszerűen futunk bele abba az ambivalens helyzetbe, amelynek a leírásával tanulmányomat kezdtem. Nem pusztán elutasítás a szinte borítékolható reakció, hanem – és itt még nagyobb a tét – a meg nem értés is. Nagyobb a tét, hiszen arról van szó, hogy olyan koordináta-rendszerben és olyan eszközökkel kísérünk meg értelmezni egy-egy kortárs jelenséget, amelyek erre alkalmatlanok. Félreértés ne essék: nem elfogadásról vagy értékítéléről van szó, hanem megértésről, illetve a megértés lehetőségének megteremtéséről. A kritika és a kultúraelmélet éppen ezért játszik továbbra is megkerülhetetlenül fontos szerepet abban, hogy első lépésben érzékeljük, második lépésben értelmezni tudjuk a kortárs (kulturális) valóság jelenségeit. A tétel mindkét eleme ugyanannyira fontos: nem pusztán az értelmezéshez kapcsolódik szervesen a kultúrkritika és kultúraelmélet, hanem már a jelenségek észrevételéhez, érzékeléséhez is elengedhetetlenek.

Hivatkozott irodalom

- Benjamin, Walter (2003 [1936]): *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*. Kurucz Andrea új fordítását átdolgozta: Mélyi József. Interneten: http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html.
- Brown, Nicholas et al. (szerk.) (2014): *Contemporary Marxist Theory. A Reader*. New York: Bloomsbury.
- Bull, Martin (2001): Between the Cultures of Capital. *New Left Review* (11): 95–114.
- During, Simon (2007): Introduction. In *Cultural Studies. A Reader*. Simon During (szerk.). London: Routledge, 1–30.
- Florida, Richard (2014): *The Rise of the Creative Class. Revisited*. New York: Basic Books.
- Földényi F. László (2015): Mozisírató. *Filmvilág* 58(12): 4–8. Interneten: http://www.filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=12490.
- Grossberg, Lawrence (1999): Speculations and Articulations of Globalization. *Polygraph* (11): 11–48.
- Grossberg, Lawrence (2010): *Cultural Studies in the Future Tense*. Durham: Duke University Press.
- Hardt, Michael és Antonio Negri (2000): *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Hall, Stuart (2011): The Neo-liberal Revolution. *Cultural Studies* 25(6): 705–728.
- Hall, Stuart, Doreen Massey és Michael Rustin (szerk.) (2015): *After Neoliberalism? The Kilburn Manifesto*. London: Lawrence & Wishart.
- Horkheimer, Max és Theodor W. Adorno (1990 [1947]): A kultúripar. A felvilágosodás mint a tömegek becsapása. In *uők A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat – Atlantisz, 147–200.
- Howe, Irving (1968): The New York Intellectuals. *A Chronicle & A Critique*. *Commentary* 46(4): 29–51.
- Jameson, Fredric (2010 [1991]): *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Noran Libro.
- Jameson, Fredric (2010): Realism and Utopia in *The Wire*. *Criticism* 52(3–4): 359–372. Interneten: <http://www.negrophonic.com/pdfs/Fredric%20Jameson%20-%20Realism%20and%20Utopia%20in%20The%20Wire.pdf>.
- Kaplan, Alice (2012): *Dreaming in French. The Paris Years of Jacqueline Bouvier Kennedy, Susan Sontag, and Angela Davis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kennedy, Liam (1995): Susan Sontag: The Intellectual and Cultural Criticism. In *American Cultural Critics*. David Murray (szerk.). Exeter: University of Exeter Press, 68–89.
- Lash, Scott és Celia Lury (2007): *Global Culture Industry. The Mediation of Things*. Cambridge: Polity Press.

- McLuhan, Marshall (1995 [1969]): Playboy Interview. In *Essential McLuhan*. Eric McLuhan és Frank Zingrone (szerk.). Concord, Ont.: Anansi, 233–268.
- Mitchell, W. J. T. (2010 [1992]): A képi fordulat. In *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Blaskó Ágnes és Margitházi Beja (szerk.). Budapest: Typotex, 171–197.
- Nealon, Jeffrey (2012): *Post-Postmodernism. Or, the Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Ross, Andrew (1989): *No Respect. Intellectuals & Popular Culture*. New York: Routledge.
- Sári B. László (2005): A kultúra demokratizálása. *Helikon* 51(1-2): 3–25.
- Seregi Tamás (é. n.): *Művészet és kultúra*. (Kézirat.)
- Sontag, Susan (2001): *Against Interpretation and Other Essays*. London: Picador.
- Sontag, Susan (1963): *The Benefactor*. New York: Farrar, Straus & Co.
- Sontag, Susan (2001 [1965]): One Culture and the New Sensibility. In *Against Interpretation and Other Essays*. London: Picador, 293–304.
- Sontag, Susan (2001): Thirty Years Later. In *Against Interpretation and Other Essays*. London: Picador, 305–312.
- Szeman, Imre (2003): Culture and Globalization, or, The Humanities in Ruins. *CR: The New Centennial Review* 3(2): 91–115.
- Turner, Graeme (2012): *What's Become of Cultural Studies*. London: Sage.
- Williams, Raymond (1978): *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.



A hatalom metamorfózisa



A hatalom metamorfózisa

Kiinduló tételem Marx és Engels (1949, 1974), Weber (1987, 1999), Elias (2005), valamint Konrád és Szelényi (1989) gondolatmenetei nyomán a következő: azokban a társadalmakban, amelyekben nagy, az állammal összefonódó, ezért a csúcshatalmi döntéseket befolyásolni képes monopóliumok birtokolják a gazdasági hatalmat, a legfőbb hatalom egy osztályvonásokkal rendelkező saját értelmezésem szerinti rend kezében összpontosul. Korábbi munkáim alapján ezt a konglomerátumot a továbbiakban hatalmon lévő rendnek fogom nevezni. A hatalmon lévő rend részei az uralkodó rend – fejedelemség, királyi udvar, kormányzó párt vagy pártok –, a mindenkori technokrácia (még ha csak nyomokban van is jelen) és a gazdasági hatalmat birtokló monopóliumok vezető erői (hűbérurak, vazallusok, tulajdonosok és csúcsmenedzserek). E konglomerátum rendi vonásai a berkeikben uralkodó viszonyok karakterisztikus tulajdonságaiból eredeztethetők. Saját értelmezésem szerint ezek a következők: a rend tagjait közös ethosz, értékrendszer és hasonló magatartásminta jellemzi, valamint különböző erősségű formális és informális kapcsolati háló integrálja – főként ez utóbbi jelenti az alapját annak a jelenségnek, hogy a hatalmon lévő renden belüli erőviszonyok képlékenyek, igen gyakori, hogy a tényleges hatalmi viszonyok – hierarchia – eltérnek a formalizálttól.

A hatalmon lévő rend osztályvonásai viszont abból adódnak, hogy bár integráns részei, a gazdasági monopóliumok érdekeiknek megfelelően képesek a piaci mechanizmusok korlátozására, ez a képességük nem totális, ezért az „összrenden” belüli pozícióik csak akkor maradhatnak stabilak, ha a bármily gyengén, de mégiscsak működő piac folyamatosan visszaigazolja, sőt megerősíti kiemelt gazdasági helyzetüket. Ezen a szálon tehát a hatalmon lévő rend „megmérődik” a piac világában. Erősebben megfogalmazva, a piac legalábbis valamelyest szelektál a hatalmon lévő rendek között – márpedig, mint tudjuk, Max Weber az e mechanizmus működése révén létrejövő pozícióra mint osztálypozícióra tekint. És/de miután a hatalmon lévő rend nem más, mint az adott társadalom javainak domináns kollektív tulajdonosa, a konglomerátum marxi értelemben is rendelkezik osztályvonásokkal.

Marx gondolatmenete szerint az osztálytársadalmak karakterisztikus vonása, hogy bennük a társadalmi változások – a fejlődés – az osztályharc, az alul és felül lévő osztályok össze-

csapásának eredőjeként mennek végbe. Az erős gazdasági monopóliumokat magukba integráló hatalmon lévő rendek uralta társadalmakban azonban a társadalmi változások motorját sokkal inkább a magán e konglomerátumon *belüli* konfliktusok és küzdelmek, semmint az alul és felül lévő társadalmi rétegek összeütközései jelentik. Ennek alapvető oka az, hogy a hatalmon lévő rendek az általuk uralt társadalmak megosztásának, sőt atomizálásának gazdag és kifinomult eszköztárával rendelkeznek, ezért az alul lévők nem képesek küzdelemre alkalmas osztályokká szerveződni. Ezek a társadalmak ezért nem vagy csak korlátozottan tekinthetők osztálytársadalmaknak.

Marxi értelemben csupán a politikai és gazdasági szféra éles szétválasztásán alapuló szabad versenyos kapitalizmus volt osztálytársadalom – vagyis az a társadalmi viszonyrendszer, amelyben a tőke még nincs felruházva politikai hatalommal, ezért eme tőkének gazdasági szerepéből mint önmagában vett tulajdonságának forrásából eredeztethető kizsákmányoló természete a munkásság által *közvetlenül, természetesen is* felismerhető. Az e társadalmakban zajló éles osztályharcból születtek a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak. A monopolkapitalizmus kialakulását követően, és különösen az intézményi befektetések nagymértékű elterjedésének, valamint a tömegtájékoztatás nagy erejű iparaggá válásának – Habermas megfogalmazása szerint: a polgári nyilvánosság szerkezetváltozásának, pontosabban feudális *udvarrá* alakulásának – időszakától kezdődően azonban a tőke képes elrejtőzni az általa finanszírozott politikai pártok, kormányok és a médiumok, valamint más intézmények háta mögé. Ennek pedig az a következménye, hogy a tőke és a munka ellentétes viszonya, a kizsákmányolás ténye szinte észrevehetetlenné válik. Ezért a médiák hathatós közreműködésével atomjaira szakadt társadalom mindenkori dühe a mindenkori kormányok és a mögöttük álló hatalmon lévő pártok ellen irányul, velük szemben artikulálódik. Vagy manapság már a szupranacionális nemzetközi politikai intézmények ellen (is).

Különösen így van ez a második világháború után kiépülő jóléti kapitalizmusok virágkorában, amikor is a gyors gazdasági növekedés bázisán Szigeti Péter (2005) megfogalmazásában tőke és munka játszomája pozitív összegű lehet: mind a tőke, mind a munkajövedelmek nőhetnek, ez pedig egy időre elfedi a két oldal ellentétes érdekeit. Ezért van az, hogy a beatgeneráció, a 68-as fiatalok lázadása elsősorban a túlburjánzó állami paternalizmus ellen irányul mind nyugaton, mind Kelet-Európában. Zászlajukra a *szabadság* jelszava van írva, a munkásság sajátos érdekeit e mozgalmak alig-alig artikulálják.

És különösen így van ez az előzővel ellentétes helyzetben, a 2008-as világgazdasági válság mostani, a felszínen lecsengő időszakában: a válság akut szakaszában a nemzeti kormányok beáldozták a burzsoázia egy – kisebbik – részét azért, hogy annak domináns csoportjait megvédhessék – ma pedig azt látjuk, hogy a válság összes terhét visszamenőleg is a munkásságra hárítják. Az ennek eszközüül szolgáló megszorításokat azonban nem közvetlenül a burzsoázia, hanem a képviselőiben fellépő mindenkori kormányok hirdetik meg és hajtják végre – nem véletlen ezért, hogy az újabb és újabb sarcok elleni társadalmi tiltakozás a nemzetállami apparátusok, és nem a burzsoázia ellen irányul.

A hatalmon lévő rendek funkcionálása tehát különösen viszonylag kiegyensúlyozott vagy, éppen ellenkezőleg, erősen kiélezett helyzetekben szinte tökéletesen elfedi a tőke-munka ellentétet azáltal, hogy az ezen ellentétből származó feszültségek a mindenkori kormányok és uralkodó pártok, vagyis az uralkodó rendekkel szemben artikulálódnak.

Tanulmányomban nem vállalkozom a különböző típusú hatalmon lévő rendek problematikájának teljes feltárására, metamorfózisaik kategorizálására és tételes elemzésére. Amire kísérletet teszek, az egyfelől a magyarországi hatalmi szerkezetek jellemzőinek és változásainak leírása a létezett szocializmustól napjainkig, másfelől az általam nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúrának nevezett globális főhatalom rövid leírása és legújabb kori átalakulásainak, valamint azok hatásainak ábrázolása.

A hatalmi szerkezet változásai Magyarországon

A magyarországi létezett szocializmus, majd újkapitalizmus hatalmi viszonyainak és azok változásainak leírásakor elsősorban *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* (1989), *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* (2001), *Az első válaszkísérlet – a létezett szocializmus, és ami utána jön...* (2004), *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* (2006), *Globális válság – magyar válság – alternatívák* (2012), valamint *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság* (2014) című munkáim empirikus és elméleti anyagára támaszkodom, a továbbiakban azonban nem fogok ezekre a művekre tételesen hivatkozni. Mindazonáltal ebben a munkában a korábbiakhoz képest új következtetésekre jutok.

A létezett szocializmus klasszikus korszakában, a Kádár-korszakban, annak harmadik utas jellegével összefüggésben a tulajdonjogok, valamint a politikai és gazdasági hatalom a monopolkapitalizmusokéhoz hasonló alakzat, a hatalmon lévő rend kezében összpontosul. Mindazonáltal a hatalom és annak intézményei a társadalomtól, ezen belül a munkásságtól kevésbé elidegenedettek, mint bármely kapitalizmusban, ennek részeként a tőke-munka elletét is halványabb.

A hatalmon lévő rend részei: az állampárt – ez alkotja az uralkodó rendet –, a technokrácia és a nagyvállalati menedzserek. A korszakban előrehaladva megbomlik mind az állampárt, mind a technokrácia, mind pedig a nagyvállalati menedzserek korábbi egysége, mégpedig annak következtében, hogy mindhárom csoportosuláson belül egyre inkább elkülönülnek egymástól a rendpárti és a piaci reformokra nyitott alanyok. Nagyjából az 1980-as évek közepéig azonban a társadalmi-gazdasági változásokat motorizáló legfontosabb konfliktust az állampárt és az annak mindenkori vonalát követő technokrácia, valamint a nagyvállalati menedzserek és a nagyvállalatok felé szinte végig elkötelezett ágazati minisztériumi technokrácia szembenállása és harca jelenti. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az első csoportosulást központi hierarchiának, a másodikat simán nagyvállalati menedzsereknek fogom nevezni. (A leegyszerűsítést, vagyis a nagyvállalati menedzserek és az ágazati technokraták összevonását az teszi lehetővé, hogy utóbbiak szinte mindvégig nem mások, mint az előbbieik szócsövei, érdekkijárói.)

A központi hierarchia és a nagyvállalati menedzserek alapvetően eltérő érdekelttsége a differenciált (tehát nem puha, amint azt Kornai János [1980] tételezi) költségvetési korlát bázisán jön létre, mely az irracionális redistribúció (tehát nem a racionális, miként azt Konrád

és Szelényi [1989] definiálják) terméke. Ez azt jelenti, hogy a központi hierarchia erős hajlamot mutat arra, hogy – engedve az önálló érdekcentrumot, elkülönült gazdasági hatalmat koncentráló nagyvállalati nyomásnak – a központi forrásokat eme szféra javára ossza újra. (Eme szféra számára tehát a költségvetési korlát jórészt puha, míg a gazdaság többi szereplői irányába többnyire kemény.) A központi hierarchia azonban e hajlama ellenére a költségvetési korlát általános megkeményítésében érdekelt – állandó belső közdelem folyik önmagán belül –, mert ő az a szereplő, amely közvetlenül szembesül azzal, hogy az immanensen túlfűtött beruházási és munkaerőigényekkel fellépő (folyamatosan plusz költségvetési forrásokért harcoló) nagyvállalati szféra nyomása veszélyezteti a gazdaság külső és belső egyensúlyát.

A két szféra küzdelmében az általam vizsgált időszakban – 1972-től 1989-ig – három szakasz különíthető el. 1972 és 1979 között a nagyvállalati menedzserek sikeresen áttörik a központi hierarchia által szabott korlátokat, és domináns pozícióba kerülnek e hierarchia felett: ők motorizálják a gazdasági folyamatokat. 1979-ben azonban – részben a költségvetési források elosztására gyakorolt nyomásuk következtében – jelentősen romlik a gazdaság külső egyensúlyi helyzete, ezért a központi hierarchián belül azok a technokraták kerülnek előtérbe, akik a külső egyensúly helyreállítását, és ezzel összefüggésben a nagyvállalati nyomás visszaszorítását mindennél fontosabbnak tartják. Nyomásukra a központi hierarchia nagyvállalat-ellenes fordulatot hajt végre (operatív ellenőrzés és irányítás alá vonja a nyugati import és a hitelek elosztását, összevonja az ágazati minisztériumokat, megkezdi a nagyvállalatok decentralizálására irányuló munkálatok előkészítését stb.), aminek eredményeként a két szféra küzdelmében 1982–1983-ig a központi hierarchia válik erősebbé. A fordulatra a nagyvállalati szféra saját teljesítményének – ezen belül exportteljesítményének – visszatartásával reagál, ezzel összefüggésben (is) az 1980-as évek elején ismét kieleződik a külső egyensúlyi feszültségek. Ekkor – 1982-ben – a nemzetközi enyhülés bázisán és az ekkor színre lépő – az egyensúlyi követelmény prioritását hirdető, de valójában elsősorban piacpárti, a szinte teljes piaci nyitást szorgalmazó – késő kádári technokrácia nyomására Magyarország belép az IMF-be. Az exportteljesítmények – különösen a nyugati exportteljesítmények – romlása egyfelől, az IMF-fel kötött megállapodás révén beáramló friss külső források jelenléte másfelől ismét erősítik a nagyvállalati szféra alkuerejét, így nyomását a központi költségvetésre: a nagyvállalati vezetők ismét a központi hierarchia fölé kerekednek. Ez a folyamat egyenesen vezet az uralkodó rend 1985-ös, a nagyvállalati vezetők sugallatára meghirdetett dinamizálási, gazdaságélénkítési kísérletéhez – melynek szinte azonnali következménye a külső egyensúlyi helyzet minden korábbinál radikálisabb romlása. És ezzel szinte már el is jutottunk a politikai rendszerváltáshoz...

Ha a fent vázolt folyamatot egy szinttel feljebb lépve áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy a Kádár-korszak, a magyar harmadik út kifejlett szakaszában a központi hierarchia és a nagyvállalati szféra közötti dominanciaviszony változására két ízben kerül sor – és a változást mindkét esetben szinte közvetlenül a külső egyensúlyi helyzet zuhanásszerű romlása idézi elő. Vagyis az, hogy a gazdaság, ezen belül a nagyvállalati szféra növekedése látványos külső geogazdasági korlátba ütközik. Ez alapján megfogalmazható az a tézis, hogy az 1980-as évek közepéig a gazdasági-hatalmi struktúra úgy reagál külső korlátjának nyomására, hogy „átrendezi” az önmagán belüli erőviszonyokat – mind a két fő ágens közöttit, mind pedig a központi hierarchián belülit. (Sőt a nagyvállalati szférán belülit is, de ezt itt most nem tudtam bemutatni.) Az 1985 utáni, minden korábbinál élesebben jelentkező külső egyensúlyromlás azonban már nem váltja ki a két fő ágens között a dominanciaviszony megváltozását,

ami a harmadik út válságának közvetlen jele: azt jelzi, hogy eme társadalmi gazdasági alakulat, kimerítvén az összes belső átrendeződési, átrendezési lehetőséget, immár nem képes önkorrekcióra. Konkrétabban: nem képes már reagálni annak a külső korlátnak a jelentkezésére, melyet részben önmaga épített fel, de adósságcsapda formájában igen nagy részt a centrumkapitalizmus intézményei állítottak fel számára. (Utóbbiról részletesen lásd Éber Márk Áron [2014] tanulmányát.)

1985 után felgyorsul a valójában már az 1968-as reformmal elkezdődött gazdasági rendszerváltás, a magam megközelítésében a magyar harmadik út kapitalizmusba való átfordulása. A folyamatot a késő kádári technokrácia krémje vezérli, ideológiáját pedig a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség fogalmazza meg. Létrejön a kétszintű bankrendszer, és a társasági törvény megalkotásával megkezdődik a spontán privatizációnak nevezett folyamat. Ennek lényege, hogy a tulajdonjogok szinte teljes egészükben a nagyvállalati vezetők kezébe kerülnek, akik ennek értékesítésével maguk választhatják meg új tulajdonosaikat. Ennek eredményeként pedig a kereszt tulajdonlás bonyolult hálózata jön létre a nagyvállalati szférában.

A tulajdonjogok átengedése nem más, mint a késő kádári technokrácia gesztusa a nagyvállalati menedzserek felé. Célja a nagyvállalati menedzserek megnyerése egyrészt a célból, hogy azok a gazdasági válság és a képlékeny politikai viszonyok közepette is biztosítsák a gazdaság működőképességét, másrészt azért, hogy e nagy hatalmú menedzserek ne korlátozzák a késő kádári technokrácia rohamos politikai térnyerését. Majd ne gátolják a politikai intézményrendszer radikális megváltoztatását, vagyis az uralkodó rend – az állampárt – lebontását és ezzel párhuzamosan a többpártrendszerű parlamenti demokrácia intézményrendszerének létrehozását. (A késő kádári technokrácia krémje és a nagyvállalati vezetők közötti látens vagy tényleges alku egyik következménye, hogy azokról a vitákról, amelyek a politikai rendszerváltást előkészítő kerekasztal-tárgyalásoknak a gazdasági átmenetet tárgyaló bizottságaiban zajlottak, a médiák szinte egyáltalán nem tájékoztatnak. És különösen azok a kritikák vannak onnan gyakorlatilag kintlva, amelyeket egyes bizottsági tagok – sőt a tulajdonreform-bizottság tagjainak többsége – a spontán privatizációval szemben megfogalmaznak.)

Az 1989–1990-es politikai rendszerváltást követően a korábbi uralkodó rend helyére formálisan az 1990-es választásokon győztes párt, az MDF és az általa alakított kormány kerül. A hatalom szerkezetén belül helyezkedik el továbbá a rendszerváltás ideológiáját megfogalmazó, korábban ellenzékben lévő értelmiség, valamint az előbb említett nagyvállalati vezetők csoportja. A legnagyobb, pontosabban tényleges hatalom azonban a gazdasági átalakulás vezérlésében továbbra is meghatározó, sőt a korábbiakhoz képest is erőteljesebb szerepet játszó késő kádári technokrácia kezében összpontosul. A kormányzati gazdasági csúcspozíciókat, a Magyar Nemzeti Bank irányítását és az új kereskedelmi bankok vezető pozícióit a késő kádári technokrácia krémje birtokolja. Döntően a késő kádári technokrácia másod-, harmadvonala alkotja az állami bürokráciát.

Az ekkor már nyíltan a nemzetközi, globális főhatalmat reprezentáló nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra (erről a formációról részletesebben majd később) szócsöveként fellépő késő kádári technokrácia az a belső hatalmi csoport, amely meggyőzi az új miniszterelnököt: az új gazdasági rendszer kialakításához hiú ábránd a Nyugat gazdasági segítségére számítani – ezen belül szó sem lehet arról, hogy kérjük az előző évtizedekben felhalmozott hitelek törlesztését, vagy akár csak visszafizetésük átütemezését. Ez pedig a ma-

gyarországi újkapitalizmus egy sajátos, történelmileg nem ismert alapképletét indukálja: az országnak úgy kell hozzákezdenie az öröklött gazdasági szerkezet leépítéséhez és helyébe egy új szerkezet felépítéséhez, hogy mindeközben a hitelek kamatos kamatainak törlesztése révén folyamatos forráskivonás történik a gazdaságból és a közsférából.

A politikai rendszerváltást követő években az MDF és kormánya – döntően az éppen kezdődő privatizáció mechanizmusainak közvetítésével – kísérletet tesz egy saját, jobboldali gazdasági klientúra – ezen belül technokrácia és burzsoázia – (és médiaklientúra) kiépítésére. Ez azonban a késő kádári technokrácia erős ellenállásába ütközik, amely egyrészt letőri jobboldali technokrata riválisait, másrészt egy hazai burzsoázia lassabb, szervezettebb kialakulása helyett nagyarányú külföldi működő tőke azonnali behozatalát szorgalmazza. Az 1995–2000-es évekre így válik a multinacionális szektor a formálódó tulajdonosi szerkezet meghatározó csoportjává.

Ez a folyamat azonban nem mehetne végbe az MSZP és az SZDSZ – szélsőjobboldali fenyegetés (Csurka István és csapata) katalizálta – közeledése, majd 1994-es választási győzelme nélkül: ennek nyomán a gazdasági csúcshatalom immár formálisan, nyíltan is az MSZP színeiben fellépő késő kádári technokrácia, a kulturális főhatalom pedig az SZDSZ színeiben szereplő volt demokratikus ellenzék és új reformer értelmiség kezébe kerül. (Az MSZP-s Békesi László, majd Bokros Lajos pénzügyminiszterek, az SZDSZ-es Magyar Bálint kultuszminiszter.) Ebben a szereposztásban reinkarnálódnak az 1980-as évek ellenelit-mozgalmainak alapviszonyai: a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség ideológiát gyárt, a késő kádári technokrácia pedig gyakorlati formát ad és cselekszik.

A privatizáció, valamint a nagyarányú külfölditőke-beáramlás és az „eredeti tőke- és jövedelemátcsoportosítás” – a tulajdon mellett a jövedelmek átcsoportosítása a társadalom többségétől a társadalmi kisebbség felé – nyomán, valamint az 1990-es évek közepén feltörő súlyos külső egyensúlyi zavar által katalizálva az 1990-es évek végére, 2000-es évek elejére új hatalmi szerkezet formálódik ki. A nem formális hatalom domináns csoportját (valódi csúcst) a nagyburzsoázia – elsősorban a multinacionális nagyvállalatok menedzserei és tulajdonosai –, alfrakcióit a rendiesen tagolt politikai elitek és a kulturális elit alkotják. (A nagyburzsoázia domináns pozícióját jelzi többek között az, hogy a rá vonatkozó jogszabályokat döntően eme burzsoázia alakítja ki: a jogszabályok nagy része a maga ügyvédi irodáiban készül. Másrészt a privatizáció „legvadabb” időszakában a Versenyhivatal halasztja a már kidolgozott versenyszabályok érvényesítését.) A késő kádári technokrácia az állami bürokráciába, a kulturális elitbe és kisebb részt az üzleti szférába beépülve mindazonáltal őrzi vezető szerepét. A privatizáció lassulásával, majd lezárultával fő feladatává, sőt küldetésévé a (rendszerváltás korábban vázolt alapképletéből származó) lökésekben jelentkező és nagyarányú külső, valamint belső eladósodás menedzselését és az ennek eszközeül tekintett radikálisabbnál radikálisabb neoliberális ihletésű megszorítások levezénylését teszi.

Míg tehát a politikai rendszerváltás időszakában, majd az azt követő első években a késő kádári technokrácia által megtestesítve még csupán a tőke *logikája* uralkodott a politikai elit felett, addig az ezredfordulóra már maga a tőke, sőt a nagytőke foglalja el a hatalmi szerkezet domináns pozícióját.

Az eredeti tőkeátcsoportosítás nyomán másfél millió munkahely szűnik meg, az 1990-es évek végére széles társadalmi rétegek csúsznak le szegénysorba, de szinte a társadalom minden csoportjának helyzete labilissá, bizonytalanná válik, az általános életszínvonal jelentősen visszaesik. 1998-ban ezért a szavazók megbüntetik az MSZP–SZDSZ-koalíciót, és a politikai

hatalom csúcsára a választásokon jobboldali mezben, de lényegében véve szociáldemokrata programmal induló Fidesz, pontosabban az általa vezetett koalíció kerül.

Az addigra kialakult multinacionális szektor dominálta kettős (de még azon belül is mozaikszerű, egymásra épülő vertikális és horizontális kapcsolatokat alig-alig tartalmazó) gazdasági szerkezet és a geopolitikai, geogazdasági körülmények azonban szűkre szabják az új politikai hatalom manőverezési lehetőségeit – programjával ellentétesen az első időszakban a Fidesz vezette koalíciós kormány valójában közvetlen elődei külföldi tőkét pártoló, neoliberais gazdaságpolitikáját folytatja. Mint arra már utaltam, ebben az időszakban a hatalom szerkezete sem változik: domináns csoportját a multinacionális szektor uralta burzsoázia, alfrakcióit a politikai és kulturális elitiek alkotják – külön is kiemelve a csúcshatalmi pozícióit (is) őrző késő kádári technokrácia szerepét.

2000–2001-től egy új, nemzeti-konzervatív technokrácia színrelépésének lehetünk tanúi – első számú képviselője Matolcsy György –, mely döntően a lassacskán mégiscsak megszülető hazai burzsoázia – ezen belül nagyburzsoázia – érdekeinek képviseletében lép fel. Eme burzsoáziának pedig akkori helyzetében – döntően a belső piacon tudja termékeit értékesíteni – az e piacot szűkítő megszorító gazdaságpolitika feladásához fűződik érdeke: ezzel magyarázhatóak a gazdasági csúcshatalmi pozíciót megszerző Matolcsy szórványos jóléti intézkedései, de főképp ígéretei. Matolcsynak azonban nincs ideje programja végigvitelére: erre az időszakra a társadalom már végképp feléli gazdasági és mentális tartalékait, és bár hosszú stagnálás után az átlagos életszínvonal kismértékben növekszik, az egyenlőtlenségek növekedése miatt felgyorsulnak a széles társadalmi rétegeket érintő leszakadási folyamatok. Mindezért a jóléti félfordulat ellenére is erősödik az elégedetlenség, éleződnek a társadalmi feszültségek. A 2002-es parlamenti választásokon a jóléti rendszerváltás programjával fellépő, jóléti ígérekben a Fideszt túllicitaló Medgyessy Péter – a késő kádári technokrácia szinte egyedüli szociáldemokrata reprezentánsa – vezetésével az MSZP–SZDSZ koalíciója visszaszerzi a politikai csúcshatalmat.

Medgyessy 2002-ben valóban végrehajtja az ígért jóléti fordulatot – mely intézkedésorozattól különösen kiemelkedik a közalkalmazottak ötvenszázalékos béremelése –, és ezzel az első és egyetlen miniszterelnök lesz, aki teljesíti választási ígéreteit. Ennek – miként Matolcsy korábbi szórványos jóléti intézkedéseinek is – gazdasági alapja az, hogy az első sorban a német piac igényeire az 1990-es évek közepétől kiépülő gazdasági szerkezet nagyjából 1990-re valamelyest termőre fordulni látszik: mind a növekedési, mind az egyensúlyi mutatók javulnak, majd mindennek eredményeként 2002-től az általános életszínvonal is jelentősen növekszik. Ez az „aranykornak” nevezett időszak azonban nem tart sokáig. Egyrészt ettől az időszaktól kezdődően a német piac szűkülni kezd, melynek nyomán a magyar exportteljesítmény és így a GDP növekedése is gyengül – és mindezért ismét romlik a külső egyensúlyi helyzet. Másrészt az izmosodó nagyburzsoázia a széles nyilvánosság fórumain is fellépve a „jóléti rendszerváltás” feladását, sőt a jóléti közkiadásoknak a korábbiakhoz képest is radikálisabb lefaragását követeli. Harmadrészt a „Nyugat” – a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra – sem nézi jó szemmel az „osztogatás” gazdaságpolitikáját, és ennek hangot is ad. Nem beszélve arról, hogy e gazdaságpolitika nyomán Magyarország a nemzetközi hitelminősítők közreműködésével a korábbiaknál kedvezőtlenebb – a külső egyensúlyi helyzetet tovább rontó – adóbesorolás alá kerül.

2004 nyarára Medgyessy Péter miniszterelnök a „szuperstruktúra” és a hazai nagyburzsoázia nyomására benyújtja lemondását. (A miniszterelnökre nehezedő nyomást erősíti

még két tényező: egyrészt az MSZP féelme attól, hogy az érdekeiben sértett burzsoázia a Fidesz mögött sorakozhat fel, ezért kihátrál Medgyessy mögül. Másrészt Medgyessy nem először visszakozik: 2003 augusztusában nyíltan deklarálja a jóléti politikájának feladását, melynek nyomán pénzügyminisztere megszorító intézkedéseket foganatosít, így 2004-re a reáljövedelmek már csökkennek – ennek következtében korábbi társadalmi támogatottsága is jelentősen visszaesik.)

A miniszterelnöki székbe a burzsoázia és MSZP–SZDSZ-koalíció bizalmát egyaránt élvező Gyurcsány Ferenc nagyvállalkozó kerül, akit *technoburzsoáként* definiálok. Utóbbi olyan személy, aki már jelentős vállalkozói vagyont halmozott fel, de még nem akkorát, hogy pusztán ennek „jogán” válhatna a csúcseleit részévé. Gazdasági hatalma mellett ezért a politikai hatalomra is szert kíván tenni/kell tennie. A politikai csúcshatalom birtokosává válva a burzsoázia, döntően pedig a nagyburzsoázia, immár közvetlen és nyílt politikai hatalomra tesz szert, és ezzel intézményesíti a gazdasági elit politikai és kulturális elit feletti hatalmát.

Mindazonáltal az új miniszterelnök rövid távú jövedelemelosztási kérdésekben részben baloldali liberális politikát folytat – de ennél erősebb hatású az, hogy a már korábban megkezdődött megszorító gazdaságpolitikát tovább folytatja, sőt kiterjeszti. Ebben közvetlen támogatást kap a gazdasági csúcshatalomból immár életkori okok miatt – is – látványosan és véglegesen kikerülő, de médiabefolyással és némi gazdasági hatalommal továbbra is rendelkező késő kádári technokrácia reprezentáns képviselőitől, valamint neoliberais értelmiségi holdudvarától.

Nagyjából ekkorra tehető a megszorítások gazdaságpolitikájának önmagát erősítő restrikciós spirállá való összeállása, aminek következtében a gazdasági növekedés gyakorlatilag leáll, és éleződnek a külső és belső gazdasági egyensúlyi zavarok. Mindennek nyomában az általános életszínvonal ismét visszaesik, a társadalmi feszültségek tovább erősödnek, és valóban baloldali politikai ellenzék híján eme feszültségeket a látványosan és nagy erővel berobbanó szélsőjobboldal képes artikulálni.

A 2008-ban berobbanó világgazdasági válság egy súlyos strukturális válsággal küzdő (széttöredezettsége miatt nemzetgazdaságnak valójában már nem tekinthető), valamint a folyamatos megszorítások következtében végsőkig legyengült gazdaságon söpör végig. Gyurcsány Ferenc a külső (Brüsszel által diktált) kényszerek lazítására tett sikertelen kísérlete után a tőkeoldal, a munkaoldal, az általános közvélemény nagyobbik része, a Fidesz, valamint saját pártja által is szorongattatva képtelenné válik az ő és holdudvara által szorgalmazott neoliberális államháztartási reformok folytatására, megvalósítására, ezért beadja lemondását. Helyét a miniszterelnöki székben Bajnai Gordon, egy újabb technoburzsoá veszi át.

A hatalmi szerkezet alakulása szempontjából fontos, hogy Bajnai nemcsak hogy nem tagja az MSZP-nek, de hatalomra kerülésekor azt is deklarálja, hogy a soron következő parlamenti választáson semmilyen formában nem jelölteti magát sem miniszterelnöknek, sem más politikai pozícióba – tehát kizárólag válságmenedzselésre szerződik. Ez azt jelenti, hogy sem a választók, sem a hatalmon lévő koalíció oldaláról nem köti semmi, nem kell elköteleződnie és ígéretet tennie semmire – szabadsága így egyben legitimációjának hiányát is jelenti.

Pontosabban: szabadsága csupán látszólagos, nagyon is kötődik, mégpedig a nagyburzsoáziához – és a Gyurcsánytól örökölt neoliberális értelmiségi holdudvarához. Valójában a „szupersztruktúra” – konkrétan a válságban megnövekedett szerepű IMF – és a nagyburzsoázia szócsöve és érdekkijárója: az általa végrehajtott „reformok” lényege a belső és a begyűrűző külső válság terheinek olyan megosztása, amely a nagyburzsoázia érdekeit a lehető

legnagyobb mértékben védi, mégpedig azért, hogy a válság terheit döntően a társadalom alsó és középső rétegeire terhelje: az általános életszínvonal tovább csökken. Ez már nem pusztán a nagyburzsoázia nyílt hatalma, ez már a nagyburzsoázia kendőzetlenül *neoliberális reformdiktatúrája*.

Eme válságkezelés mindazonáltal a közép- és hosszú távot tekintve magával a nagyburzsoázia profitérdekeivel is ellentétes, mert tovább rombolja egyfelől a tőke rendelkezésére álló, már amúgy is megtépzott humán erőforrásokat, másfelől a belső fizetőképes keresletet, melynek stimuláló hatására a külső piacok zuhanásának körülményei között eddig még nem látott mértékben lenne szüksége.

A hatalom szerkezete a 2010-es parlamenti választásokat megelőzően a következő: domináns csoportját továbbra is a válságtól bár megtépzott és differenciálódott, de még mindig erős nagyburzsoázia alkotja, legfőbb érdekkijárója pedig egy a csúcshatalmat elfoglaló, személyében magányos (csak értelmiségi híveire és a hatalomból kikopóban lévő késő kádári technokráciára támaszkodni tudó), de társadalmi, hatalmi szempontból reprezentatív technoburzsoá. Alfrakciói a politikai elit és a kulturális elit, mely utóbbiból a miniszterelnök hívei szinte az informális csúcshatalom birtokába kerülhetnek.

A burzsoázia differenciálódása azt is jelenti, hogy nagyjából a 2000-es évek elejétől a hazai nagyburzsoázia egyre nagyobb féltékenységgel és ellenszenvvel figyeli a multinacionális szektor és burzsoáziájának terjeszkedését, majd dominanciáját és annak kiteljesedését. Helyzetéből adódóan a megszorításokon alapuló gazdaságpolitikához is ellentmondásos a viszonya, ezért ettől az időszaktól kezdve pénzforrásaival és kapcsolati hálójával is egyre inkább a Fidesz mögött sorakozik fel. A lecsúszási folyamat kritikussá válása és nyomában a teljes társadalmi biztonság- és bizalomvesztés mellett ennek döntő szerepe van az MSZP-SZDSZ-koalíció 2010-es bukásában és a Fidesz vezette koalíció választási győzelmében.

Orbán Viktor és nyomában a pártja azonban nem kíván a nagyburzsoázia kijárója lenni. 2010-től, majd a 2014-es újabb választási győzelmétől kezdve arra tesz kísérletet, hogy egyfelől létrehozzon egy hozzá lojális kliensburzsoáziát, másfelől megfordítsa azt a korábbi szereposztást, melyben a gazdasági elit uralta a politikai elitet: határozott szándéka a burzsoázia megszabolázása és a saját uralma alá vonása.

A szociálliberális politikai elitnek is volt kliensburzsoáziája, melyet az államnak nevezett tulajdon privatizációja révén hozott létre. A Fidesz számára azonban már nem áll rendelkezésre szabadon elosztható vagyon, ezért csak úgy tud nem csupán alkalmi, de hozzá tartósan hűséges klienseket kreálni, ha a fékek és ellensúlyok rendszerének lazításával újraosztja a burzsoázia, nagyburzsoázia vagyonát. Erős kifejezéssel élve: a szociálliberálisok „osztogatnak”, a Fidesz „fosztogat”.

Vagy legalábbis törekszik „fosztogatni” – ez azonban egy ponton túl a fennálló rendszer alapeszményének, a „magántulajdon szentségének” elvébe és a nagyburzsoázia ellenállásába ütközik. Ezért Orbán Vikornak, pártjának és a neki elkötelezett nemzeti-konzervatív technokráciának hatalomtechnikai eszközként jórészt meg kell elégednie a burzsoázia, nagyburzsoázia *versenyztetésével*, pontosabban a tőkészek egymás elleni kijátszásával. (A hazai burzsoáziát tekintve ennek legfőbb terepét a közbeszerzési eljárások rendszere, a külföldi tulajdonú multinacionális vállalatok szférájában pedig a stratégiai megállapodások rendszere jelenti.)

A hatalmi szerkezeten belüli domináns pozíciót így a politikai elit, a nemzeti-konzervatív technokrácia és a kliensburzsoázia változó belső erőviszonyú szövődéke alkotja. Alfrakciója az e szövődékhez lojális nemzeti-konzervatív értelmiség és a nem kliensi pozícióban lévő

nagyburzsoázia. Mindazonáltal a szövédékek opponálásában az ellenzéki pártok mellett kiemelt szerepet játszik az intézményeit részben őrző liberális, neoliberais értelmiség és vele szoros összhangban a csúcs hatalmi pozícióit elvesztő technoburzsoázia is.

Nagyjából a Fidesz második, 2014-es választási győzelmé után azonban az eme szövédékből összeálló hatalmon lévő renden belül látványos törésvonalak keletkeznek. Az Orbán–Simicska-ellentét felszínre kerülése arra utal, hogy a nagyburzsoázia lázadzik Orbán Viktor és a nemzeti-konzervatív technokrácia fegyelmzési, kordában tartási kísérletei ellen. Másrészt általában is, az erős hatalomkoncentráció és az ellenzék marginalizálódása következtében a társadalmi feszültségek artikulációja igen nagy részt a domináns pozícióban lévő hatalmi szerkezeten – az uralkodó pártokon, a nemzeti-konzervatív technokrácián és a kliensburzsoázián – *belülre* kerül (erről szól többek között Spéder Zoltán nagyvállalkozó és médiamágnás nyílt kormányzati megtámadása és az e körül kialakult hatalmi harcok vagy a kormányzat reprezentatív alakjainak – elsősorban Lázár Jánosnak, Rogán Antalnak és Varga Mihálynak – egymással folytatott éles küzdelmei). Ez rövidebb távon ugyan növeli a politikai csúcs hatalom – Orbán Viktor – manőverzési lehetőségeit, hosszabb távon azonban a hatalmi szerkezet meggyengüléséhez, sőt széteséséhez is vezethet.

A hatalmi szerkezet várható alakulása szempontjából fontos tényező, hogy a politikai elit és a burzsoázia, nagyburzsoázia közötti hatalmi harc kimenetele ma még bizonytalan, és a belátható jövőben az is marad.

Végezetül fontos felhívunk a figyelmet a nemzeti-konzervatív technokrácia sajátos szerepére. Míg a késő kádári technokrácia annak idején, az 1980-as években a fennálló politikai és gazdasági csúcs hatalommal szemben szerveződött meg, addig a nemzeti-konzervatív technokrácia a jelenlegi politikai és gazdasági csúcs hatalommal szoros szimbiózisban jön létre. Konkrétabban: Orbán Viktor és Matolcsy György már az ezredforduló időszakától kezdve személyesen is együttműködnek és támogatják egymást a Fidesz társadalom- és gazdaságpolitikájának megformálásában – ez azt is jelenti, hogy Matolcsy víziói meghatározó erővel hatnak Orbán társadalom- és gazdaságképére, programjaira és távlati célkitűzéseire. És viszont. A két vezető között véd- és dacsövetség alakul ki. Ennek erejét az is jelzi, hogy amikor fény derül arra, hogy a Matolcsy vezette Magyar Nemzeti Bank a birtokában lévő közpénzek egy nagy részének alapítványokon keresztüli privatizálását hajtotta végre, és ezt a továbbiakban is tervezi – a Fidesz következő választási győzelmének „megalapozására” –, akkor az emiatt kipattanó botrányban Orbán feltétel nélkül kiáll jegybankelnöke mellett.

A nemzeti-konzervatív technokrácia genezisének szempontjából igen érdekes Matolcsy gazdaságpolitikai pályája: ezt a pályát az 1980-as évek végén Matolcsy a spontán privatizáció atyjaként kezdte. Ennek során – mint azt már érintettem – az államinak nevezett tulajdon „szerves úton” magánvállalkozásokba vándorolt –, majd a *termelőjavak* magánosítása után csaknem harminc évvel Matolcsy az MNB birtokában lévő *közpénzekkel* teszi ugyanezt. Vagyis a spontán privatizáció, a közjavak magánosítása a magyar kapitalizmus kialakulásának és formálódásának visszatérő mozzanata – csak tárgyát változtatja.

Mindazonáltal a nemzeti-konzervatív technokráciának Matolcsy eme technokrácia többségéhez nem hasonlítható vezetője. Kreativitása és önállósága a késő kádári technokráciához mérhető – ebből a csoportból is nőtt ki –, a társadalmi-gazdasági víziók megalkotásának szintjén egyenrangú a miniszterelnökkel. Sőt mi több, gondolkodását, „unortodox” módszereit tekintve autonómabb az akkoriban valójában a világ neoliberais mainstreamjét követő elődeinél.

Az általa uralt technokráciától azonban – a késő kádári technokrácia gyakorlatától eltérően – Orbánnal együtt teljes lojalitást, sőt behódolást vár: a most felnövekvő fiatal nemzeti-konzervatív technokrácia ezzel összefüggésben ugyan mostanság már kezd beletanulni a hatalmi harcokba és az egyéni érdekérvényesítésbe, manőverező képessége azonban csupán hatalomtechnikai, vagyis nem jár együtt autonóm vízióalkotási képességgel.

A nemzeti-konzervatív technokrácia mindazonáltal egy fontos tulajdonságában igencsak hasonlatos a késő kádári technokráciához, ez pedig nem más, mint az informális érdekérvényesítéshez, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez való vonzódása. A késő kádári technokrácia eme magatartásmintát elődjétől, a létezett szocializmus nómenklatúratechnokráciájától örökölte – és ez az örökség a fennálló kurzus autoriter légkörében továbbszáll a jelenleg a hatalomnak asszisztáló technokráciára is. A politikai és gazdasági elit közötti küzdelem, erőviszonyaik természetes kiegyenlítetlensége (amikor is egyik félnek meg kell nyernie a másik „jóindulatát”) és e küzdelem kiéleződése mellett ez a döntő oka a korrupció ellen folytatott harc kilátástalanságának.

*

A hatalom szerkezetének változásai vizsgálhatók abból a szempontból is, hogy mennyire stabilak vagy instabilak az eliteken belüli pozíciók. Kristóf Luca (2014) kutatásai szerint, míg a politikai elit összetételében 1993 és 2009 között folytonosság mutatható ki, addig ugyanebben az időszakban a gazdasági és kulturális eliten belül a megszakítotttság tendenciája érvényesült, vagyis ez utóbbi elitek összetétele jelentősen változott.

A politikai elit és a gazdasági elit összehasonlításában az eltérés oka az lehet, az magyarázhatja a politikai elit stabilitását és a gazdasági erőpozíciók instabilitását, hogy a politikai közvélemény már bennlévő főszereplői által hatékonyabban manipulálható, mint amennyire a gazdasági főszereplők a „gazdasági közvéleményt”, vagyis a piacot befolyásolni képesek. És itt különös jelentősége van annak, hogy míg a politikai elitnek a szavazatokért jórészt csak a belső közvéleményt kell megoldogozniuk, addig egy olyan kicsi, nyitott, sőt a világgazdasági folyamatoknak erősen kitett országban, mint amilyen Magyarország, a gazdasági elit teljesítményét egy nagyságrendekkel nagyobb, ezért jóval kevésbé befolyásolható, manipulálható „közvélemény” – vagyis a világpiac – igazolja vissza vagy kérdőjelezi meg.

A kulturális elit politikai elithez képesti instabilitásának oka hipotézisem szerint az lehet, hogy a két elitcsoport Magyarországra jellemző szoros szimbiózisában a politikai elit az erősebb, amely „váltott lovakkal közlekedik”: egyrészt egy adott politikai párt (pártok) kormányváltáskor könnyedén lecserélheti legyőzött politikai ellenfeleinek kulturális elitjét a sajátjára, másrészt az egyes politikai pártok változó céljaik mentén vagy a változó körülmények hatására saját kulturális holdudvaruk összetételét is folyamatosan változtathatják.

Visszatérve a gazdasági elithez, a Laki Mihály–Szalai Júlia szerzőpáros (2014) is a nagyvállalkozók összetételének változását mutatták ki a 2000-es évek és a 2010-es évek eleje között. Míg a nagyvállalkozók első, még a létezett szocializmus intézményeiben szocializálódott generációja elindult a nagypolgárrá válás irányába és bizonyos citoyentulajdonságokat mutatott fel, pártszimpátiáit és részben személyes identitását tekintve pedig baloldali liberális volt, addig az őt felváltó második generáció még a látszat szintjén sem tanúsít nemhogy társadalmi elkötelezettséget, de bárminemű társadalmi érzékenységet sem. Identitását tekintve jobboldali, és a jobboldali pártokhoz vonzódik.

Szemben elődeivel, több nyelven beszél, és vállalkozói képesítését gyakran külföldi egyetemeken, főiskolákon szerezte. Üzletpolitikája is más, mint az első generációé volt: hogy könnyebben boldoguljon a szürke- és feketegazdaságban, elődeivel szemben, akik főként nagyobb méretű vállalkozásokat hoztak létre, ő maga több és kisebb méretű, vagyis kevésbé feltűnő, legfeljebb hálózatszerűen összekapcsolódó vállalkozásokat üzemeltet.

A gazdasági eliten belüli fluktuáció és a Fidesz vezette politikai elit megteremtésére ellenére mindazonáltal azt látjuk, hogy a nagyburzsoázian belül létezik egy olyan állandó kemény mag, amely felhalmozott vagyona és informális politikai, gazdasági, valamint kulturális kapcsolatai alapján igen jelentős és a regnáló politikai kurzusoktól szinte független erejű befolyással bír nem csak a gazdasági, de a politikai és kulturális folyamatok alakulására is. (A Wikipédia Befolyás-barométer szerint 2016-ban Csányi Sándor nagyvállalkozó az ország második, Demján Sándor a tizennegyedik legbefolyásosabb embere. De e két nagytőkés már a korábbi kormányok alatt is meghatározó szerepet játszott, többek között a szociális szférát megcsapoló megszorítások kiharcolásában.) Az ehhez a maghoz tartozó nagytőkés – mágnások – informális érdekérvényesítési eszközeikkel és mellette meglehetősen sűrű médiaszerepléseik során igen gyakran a *változó* összetételű nagyburzsoázia állandó és *közös* érdekeit képviselik és szóltatják meg. Informális és nyilvános szerepléseiken többnyire az „ország” érdekében lépnek fel, valójában azonban a nagyburzsoá érdekeket képviselik és védik a munkásság és a még a munkához sem jutók érdekeivel szemben.

A szerkezeti változások a globális térben

Amint azt már bemutattam, a létezett szocializmus klasszikus korszakában a hatalmon lévő renden belüli erőviszonyok változását a gazdaság külső korlátba való ütközése – a külső egyensúlyi helyzet jelentős romlása – váltja ki: a nagyvállalati vezetők központi hierarchia feletti dominanciáját az 1978-as drámai külsőegyensúly-romlás hatására a központi hierarchia megerősödése, előretörése és a nagyvállalati vezetők eme hierarchia általi megteremtése váltja fel, majd a külső egyensúlyi helyzet 1982–1983-as újabb jelentős megingása a libikóka újabb átlendülését, vagyis ismét a nagyvállalati vezetők központi hierarchia feletti dominanciáját hozza el. Ez a helyzet és a belőle származó dinamika egyenesen vezet az 1985 utáni nagy összeomláshoz, a külső egyensúlyi helyzet minden korábbinál radikálisabb romlásához, amire azonban a létezett szocializmus hatalmon lévő rendje már nem képes védekezéséppel belső erőviszonyainak „átrendezésével” reagálni. Pontosabban: a jövőző burzsoázia érdekeit képviselő késő kádári technokrácia az 1980-as évek elejétől rohamos tempóban foglalja el előbb az állampárt-pártállam – a központi hierarchia – alsó, középső, majd 1989-re csúcspozícióit – vagyis az uralkodó rendet –, és értelmiségi szövetségeseivel – a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel – együtt politikai rendszerváltást hajt végre. Ennek nyomán a az 1980-as évek közepétől megindult gazdasági rendszerváltás felgyorsul, és nagyjából 2000-re már a nagyburzsoázia alkotja a hatalmon lévő rend domináns csoportját. A politikai elitek által alkotott uralkodó rend egészen 2010-ig másodhegedűsi pozícióba szorul – hogy azután eme nagyburzsoáziát megfossza meghatározó szerepétől a jobboldali politikai elit és kliensburzsoáziájának konglomerátuma.

Azt látjuk, hogy a magyarországi újkapitalizmus hatalmi szerkezete már nem reagál olyan szenzitíven a külső egyensúlyi helyzet változásaira, mint a létezett szocializmusé.

A politikai rendszerváltás után a hatalmi szerkezet mozgása és a külső egyensúlyi helyzet alakulása között a következő összefüggést láthatjuk: a külső egyensúlyi helyzet 1994–1995-re tetőző romlása a burzsoázia – elsősorban a multinacionális vállalatok menedzsereinek és a háttérben tulajdonosainak – térnyerését katalizálja. A 2000-es évek elejére javulnak a külső egyensúlyi mutatók, és ennek bázisán az ekkor politikai hatalomra kerülő politikai elit kísérletet tesz a burzsoázia érdekeinek korlátozására (a tőke-munka viszonyon belül a munkaoldal pozícióinak némi javítására), ez a folyamat azonban szinte azonnal a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra és a belső nagyburzsoázia heves ellenállásába ütközik és leáll. Ezen ellenállás egyik tényezőjeként – a „szuperstruktúra” aktív közreműködésével – a külső egyensúlyi helyzet ismét romlani kezd – és a nagyburzsoázia helyreállítja megingott hatalmi pozícióját.

Ezt követően a külső egyensúlyi helyzet rohamosan romlani kezd, ez azonban már nem vált ki gyökeres változásokat a hatalmon lévő renden belül – csak annyi történik, hogy a politikai csúcshatalmat a késő kádári technokráciától a technoburzsoázia veszi át, és megkezdődik a nagyburzsoázia Fidesz melletti felsorakozása. A 2008-ban kitörő világgazdasági válság bázisán a külső egyensúlyi helyzet immár törésszerűen romlik – ez azonban ismét csak a nagyburzsoázia megerősödését eredményező központi intézkedéssorozat katalizál.

A külső egyensúlyi helyzet radikális romlásának a hatalmi szerkezetre gyakorolt hatása csak a 2010-es parlamenti választásokat követően érvényesülhet. Ekkortól az uralkodó rendet elfoglaló Fidesz a nemzeti-konzervatív technokráciával szövetségben kísérletet tesz a hatalmon lévő renden belüli dominanciaviszony gyökeres megváltoztatására, vagyis a burzsoázia, nagyburzsoázia megzabolozására. A külső kereslet némi élénkülése, a nagyburzsoázia – pontosabban a multinacionális szektor – nem mobilis részének megcsapolása, a magánnyugdíjpénztárak vagyonának államosítása és a közszférából történő nagyarányú forráskivonás révén a külső egyensúlyi helyzet javul – ez azonban nem hoz dominanciaviszony-változást a hatalmon lévő renden belüli alapstruktúrában.

A létezett szocializmus és az újkapitalizmus hatalmi szerkezetének eltérő szenzitivitása az e társadalmakat körülvevő globális erőviszonyok eltéréseiből eredeztethető. A létezett szocializmus időszakában kétpólusú volt a világrendszer, amelynek az volt a jelentősége, hogy a hazai hatalmi szerkezeten belül egymással küzdő mindkét rivális konglomerátumnak megvolt a maga külső globális és erőt kifejtteni képes szövetségese. És fordítva: a két globális nagyhatalom gyakran a perifériák, félperifériák „pingpongasztalán” – is – vívta meg harcait, amihez azonban szüksége volt hozzá lojális belső szövetségesekre (komprádorokra).

A létezett szocializmus képlete ebből a szempontból a következő képet mutatja: egyik oldalon az uralkodó rend csúcsán elhelyezkedő politikusok és bázisuk, a nagyvállalati és ágazati minisztériumi vezetők csoportja, akik a szovjet politikai és gazdasági elittel alkotnak szövetséget. A szovjet politikai elit Magyarország katonai megszállásával biztosítja az uralkodó belső politikai csúcset és a hozzá hű technokrácia hatalmát, a szovjet, sőt az egész KGST-piac pedig korlátlan felvevőpiacot – és viszont nehézipari nyersanyagot – nyújt a magyar nagyvállalatok számára.

A másik oldalon kezdetben a piaci reformokra nyitott technokrácia – ők döntően a funkcionális irányító szervezetekben töltenek be magas pozíciókat – és a revizionista értelmiség helyezkedik el, majd a soron következő generációváltás folyamatában felváltja őket a náluk radikálisabban Nyugat- és piacpárti késő kádári technokrácia, mely az 1980-as évek elejétől (nagyjából az IMF-be való belépésünkől kezdődően) rohamos tempóban hódítja meg

a központi hierarchia egyre magasabb pozícióit: mind az állampártban, mind a pártállamban. E csoport az Egyesült Államok vezette nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra támogatását élvezi. A késő kádári technokrácia eme kapcsolattól a nemzetközi pénzvilágban kivívott tekintélyt és előrejutást reméli és élvezi (mely visszahat a belső pozícióira is), a „szuperstruktúra” pedig a globális tőke keleti terjeszkedését akadályozó kelet-európai határok lazulását, majd lebomlását, lebontását, nem utolsósorban pedig az Egyesült Államok politikai befolyásának növekedését várja.

A hatalmon lévő rendnek eme kettős kötődése manőverezési lehetőséget biztosít az „összhatalmi” szerkezet számára arra, hogy amikor akár belső, akár külső okok következtében a rendszer külső korlátba ütközik, védekezéséppen és adaptálódásként gyorsan „átrendezze” belső erőviszonyait.

Az 1989–1990-es kelet-európai politikai rendszerváltásokkal és a Szovjetunió felbomlásával, vagyis az Egyesült Államok vezette „szuperstruktúra” győzelmével egyfelől a korábban kétpólusú világrendszer egypólusúvá válik. Másfelől a beköszöntő újkapitalizmusban a késő kádári technokrácia és a liberális (neoliberális) értelmiség, majd a technoburzsoázia, valamint a nagyburzsoázia – elsősorban a multinacionális szektor menedzserei és külső tulajdonosai – érdekei hosszú ideig szorosan összefonódnak, összefüggésben azzal, hogy mindnyájan a „szuperstruktúra” kizárólagos külső támogatását élvezik. Velük szemben potenciális kihívójuk, a politikai elit és más társadalmi csoportok azért is gyengék, mert nekik a geopolitikai, geogazdasági helyzet radikális megváltozása következtében nincs külső támogatójuk – mint arra már utaltam, ezen bukik meg Medgyessy „jóléti rendszerváltása” is. A hatalmi szerkezet tehát tartósan „egy irányba lejt”, ezért nem, vagy csak korlátozottan képes önmaga „átrendezésével” reagálni a külső kihívásokra: a külső egyensúlyi helyzet változására, elsősorban romlására.

A 2000-es évek második felétől ez a képlet szinte minden szempontból megváltozik. Oroszország megerősödik, és ezzel együtt világhatalmi ambíciói is reinkarnálódnak. Kína és a Távol-Kelet autokráciái is erősödnek. A globális politikai és gazdasági tér még nem lesz ismét kétpólusú, de elmozdul abba az irányba – pontosabban multipoláris irányba mozdul el. Magyarországon a nagyburzsoázia látványosan szembefordul a szociálliberális politikai erővel. Ennek hatását erősíti, hogy a világgazdasági válság begyűrűzésének bázisán az életszínvonal korábbi, a 2000-es évek első felére tehető átmeneti növekedése szinte minden társadalmi réteget érintő lecsúszásba csap át, ezért általánossá válik a bizonytalanság és a bizalomvesztés. A szociálliberális politikai erők megbuknak, és az uralkodó rendet a Fidesz és neki alárendelt koalíciós partnere foglalja el. Ezzel összefüggésben a technokrácián belüli küzdelem a nemzeti-konzervatív technokrácia győzelmét hozza el.

A hatalom szerkezete hasadozik, mely folyamatot jelentősen felerősíti, hogy az általa generált konfliktusokban Oroszország és a távol-keleti autokráciák a Fidesz vezette konglomerátum mellé állnak – elsősorban Oroszország a „magyar kapcsolattól” egyfelől az Európai Unió egyébként sem erős belső kohéziójának, másfelől az Egyesült Államok befolyásának gyengítését reméli. Ennek jegyében nem csupán a magyar politikai elit hatalmi törekvéseit támogatja, de igyekszik szövetségeseket találni a hazai nagyburzsoázián belül is, vagy egyenesen beépülni oda. Mivel pedig a „szuperstruktúra” továbbra is támogatja korábbi belső szövetségeseit – és mellettük immár a Fidesz-konglomerátum politikai ellenzékét is –, Magyarország ismét a nagyhatalmak pingpongasztalává válik. (Ezzel persze nincs egyedül, gondoljunk csak elsősorban a nagyhatalmak párharcának sokkal látványosabban és erőteljesebben kitett Ukrajnára.)

Hatalmi szerkezet és általános életszínvonal

Továbblépve az eddigi gondolatmeneten, fel kell tennünk azt a – részben már érintett – kérdést is, hogy vajon a hatalmi szerkezet és annak alakulása, változása miért fontos a társadalom szempontjából. Ha egybevetjük a hatalmi szerkezet különböző szakaszait és ezek változását a társadalom számára talán legfontosabb és egzaktan megfogalmazható mutatóval, az egy főre jutó reáljövedelem dinamikájával, akkor a következő kép tárul elénk:

1. táblázat. Az egy főre jutó reáljövedelem alakulása hatalmi időszakonként, 1960–2014

Hatalmi szerkezet	Az egy főre jutó reáljövedelem éves átlagos növekedése (%)
1960–1978	4,4
1979–1983	1,4
1984–1989	1,6
1990–1998	-2,8
1999–2002	3,2
2003–2005	4,6
2006–2010	-2,4
2011–2014	2,2

Forrás: KSH – A háztartások jövedelme és fogyasztása (a háztartási szektor makroszintű mutatói) (1960–).

A táblázat bal oldalán a hatalmi szempontból viszonylag egynemű időszakok szerepelnek. Ezeken az időszakokon belül – mint a mellékletben szereplő láncindexek mutatják – az általános életszínvonal változását jelző egy főre jutó reáljövedelem éves növekedési indexei csak viszonylag kis szórást mutatnak. Ez, valamint az általános életszínvonal dinamikájának egyik időszakról a másikra bekövetkező viszonylag markáns változásai arra utalnak, hogy kapcsolat van a hatalmi szerkezet és annak alakulása, valamint az általános életszínvonal dinamikája és annak változása között.

A kapcsolat természetének teljes feltárása az itt szereplőnél jóval több adat felvonulását és bonyolult számítási módszerek bekapcsolását igényelné, melyre itt és most nem vállalkozom. A fenti adatok ezért csak hipotézisek megfogalmazására alkalmasak. Ezek a következők: egyrészt a hatalmi szerkezet változásai markánsan megváltoztatják az életszínvonal alakulásának dinamikáját. Másrészt az életszínvonal alakulása csak hosszabb időszak alatt és csak más tényezők – döntően a geohatalmi tényezők – összhatásával összefonódva képes visszahatni a hatalmi szerkezetre: ez történik az 1989-es politikai rendszerváltáskor – ami az átfogó „nagy” rendszerváltás legfontosabb mérföldköve –, melyet az 1960–1978-as évek jelentős életszínvonal-bővülése után egy több mint tíz évig tartó stagnálás előz meg. És ez történik a 2010-es politikai elitváltáskor is, melyet szintén egy hasonló periódus előz meg: a „jóléti rendszerváltás” indukálta gyors életszínvonal-növekedés 2006-tól zuhanásba vált át. Ezek a hosszú távú életszínvonal-libikókák a hatalmi szerkezet mélyreható változásának megindulását képesek katalizálni – míg a rövidebb távú életszínvonal-dinamika döntően csupán az uralkodó rend, vagyis a politikai elit cseréjét indukálja: ez történik 1998-ban és 2002-ben.

Harmadrészt, a hatalmi szerkezet hosszú távú alakulását tekintve feltűnő, hogy a „jóléti rendszerváltás” rövid időszakát kivéve az általános életszínvonal stagnálása-visszaesése a késő kádári technokrácia, majd utóda, a technoburzsoázia megjelenéséhez, utóbb a késő kádári technokrácia, majd a technoburzsoázia erős hatalmi pozíciójához köthető: ez(ek) a hatalmi csoportosulás(ok) az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat után kezd(enek) feltűnni és megszerveződni, majd a politikai rendszerváltáskor csúcshatalmi pozícióba kerül(nek), és eme karrierje(jük) egészen 2010-ig tart. Az összefüggés nem lehet véletlen: elsősorban a késő kádári technokrácia, majd a technoburzsoázia azok a hatalmi csoportosulások, amelyek neoliberais gazdasági filozófiájában és gazdaságpolitikájában az életszínvonal megszorításának kitüntetett szerepe van – és amelyek az ezzel ellentétes politikákat kártékony „osztogatásnak” tekintik.

Mely „osztogatás” az 1994-es, az 1998-as, a 2002-es, majd a 2014-es parlamenti választási évben feltűnően meg is valósul: ezekben az években az előzőekhez képest kiugró életszínvonal-növekedés következik be (lásd *Melléklet*).

*

Végezetül: ha kapcsolatot látunk a hatalmi szerkezet változása és az általános életszínvonal dinamikája, valamint annak változása között, akkor ebből az is következik, hogy áttételesen a geohatalmi viszonyok változása is hat az általános életszínvonal alakulására, hiszen korábban bizonyítottuk, hogy a hatalmi szerkezet változásait döntően a geohatalmi viszonyok erős módosulásai katalizálják. Mindezek alapján az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a két- vagy többpólusú világrendszer inkább „kedvez” egy Magyarországhoz hasonló félperifériás ország általános életszínvonala alakulásának, mint az egypólusú: az általános életszínvonal dinamikája 1989 előtt (döntően az 1978-ig tartó gyors növekedésnek köszönhetően, mely időszak egyben a „kétpólusúság” klasszikus korszaka is, amikor a Szovjetunió térségbeli domináns pozíciója még vitathatatlan, ugyanakkor már jelentkezik erős nyugati riválisa is, amelynek bizonyítania kell a közvéleménye előtt) lényegesen magasabb volt, mint 1990 és 2010 között (lásd *Melléklet*) – a 2010 utáni folyamatok tendenciája mindazonáltal az eltelt idő rövidségére tekintettel még nem rajzolódhatott ki.

A „szuperstruktúra”, változása és annak hatásai

Bár a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra már több korábbi írásomnak is tárgya volt, itt és most (mint arra már utaltam) ismét fel kell elevenítenem „indul” szerkezetének fő vonásait.

A nemzetközi, globális főhatalmat reprezentáló „szuperstruktúra” fő szereplői a 2000-es évek elején: a nagy nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi szervezetek, a nagy nemzetközi bankok és multinacionális vállalatok vezető erői, a nagy nemzetközi hitelminősítő és könyvvizsgáló szervezetek, a globális médium, nem utolsósorban pedig az Egyesült Államok politikai és katonai elitje. (A „szuperstruktúra” fogalmát elsőként Lányi Kamilla [2000] vezette be, de ő csak a nagy nemzetközi pénzügyi szervezeteket rendelte e kategória alá) Az osztályvonásokkal rendelkező rend bevezetőben tárgyalt kategóriája globális szinten is releváns,

így a „szuperstruktúra” is osztályvonásokkal bíró rendnek tekinthető: rendi vonásai az aktorai közötti sűrű formális és informális hálóból és tagjainak közös ethoszából és magatartásmintáiból fakadnak. Utóbbiak lényege, hogy a „szuperstruktúra” szereplői egyfelől az ún. fejlődés első számú letéteményesének tekintik magukat, másfelől önmaguk előtt is sokszor titkolt „ragadozó” magatartást tanúsítanak. Osztályvonásai viszont abból a tényből eredeztethetők, hogy az általa integrált gazdálkodó szervezetek – bár korlátozottan, de – a globális és lokális piacokon is megmérődnek.

Eme szerkezeten belül az utóbbi évtizedben erőltetődések voltak megfigyelhetők, és továbbiak is várhatók, melyek alapjaikban érinthetik a nemzetállamok belső hatalmi struktúráit – így a magyarországiét is.

A 2008-ban kitörő világgazdasági válság kezelésének talán legfontosabb sajátossága az volt, hogy a nemzeti kormányok – elsősorban az Egyesült Államok kormánya – szinte azonnal a területükön található nagy, ugyanakkor jelentős nemzetközi érdekeltségekkel és kisugárzással rendelkező gazdálkodó szervezetek – nagybankok és nagyvállalatok – segítségére siettek, mentőcsomagokkal stabilizálva helyzetüket. Ennek nagyon is reális alappal bíró ideológiája volt: e gazdálkodószervezetek tömeges összeomlása a minden korábbinál globalizáltabb világgazdaság körülményei között soha nem látott mélységű nemzetközi és nemzeti szintű gazdasági-pénzügyi összeomláshoz vezethetett volna. Mindazonáltal a válságkezelés eme módja változásokat indukált a válságot a saját erejéből kezelni képtelen „szuperstruktúra” szerkezetében, belső hatalmi viszonyaiban.

Az erős állami beavatkozások nyomán a nemzeti kormányok megerősödnek, melynek hatása két folyamatban is megjelenik. Egyfelől a válság nyomán a világban szaporodnak az autoriter nemzeti rezsimok, másfelől mintha a nemzetállamok – és a különböző regionális szupranacionális szervezetek (elsősorban az Európai Unió) – meg akarnák fosztani a „szuperstruktúrát” korábbi hatalmi szerepétől, vagy legalábbis gyengíteni kívánnák azt.

Utóbbinak egyik módja a „szuperstruktúra” meghódítása, az oda való beépülés – Kínának, mely a válságban megmutatta nélkülözhetetlenségéből származó erejét, már régebb óta ez a stratégiája (a G20-ak idei nyár végi tanácskozását már Pekingben rendezték!). Másik módja az erős riválisi pozícióba kerülés – ez Oroszország és az Európai Unió stratégiája, mely utóbbi ma már önálló hadsereg létrehozását fontolgatja. (Ugyanakkor az Európai Unió és Oroszország egymással is küzd: Oroszország a szélsőséges európai pártok és mozgalmak – elsősorban a szélsőjobboldal – támogatásával igyekszik gyengíteni az Európai Uniót, utóbbi viszont politikai és gazdasági szankciókkal Oroszországot. Mindazonáltal az EU legfőbb vezetője, Merkel kancellár kettős játékot játszik: mivel mind az Egyesült Államokkal, mind az Oroszországgal való jó kapcsolathoz erős gazdasági érdekei fűződnek, mindkét irányba „nyitott”, vagy egyenesen ki is játssza egymással szemben a két hatalom vezetését.)

A 2015-ben tetőző, de mindmáig megoldhatatlannak tűnő menekültválság, valamint az Egyesült Államok és Európa közötti szabadkereskedelem feltételrendszerének létrehozását, akadályainak elhárítását célzó tárgyalások (TTIP) elhúzódása, elakadása csak tovább gyengíti a „szuperstruktúra” belső kohézióját. Ma úgy tűnik, hogy a nemzetállamok – a globális és helyi civil ellenmozgalmakra is támaszkodva – mindkét oldalról sikeresen hártják el a nagy multinacionális – elsősorban amerikai központú – vállalatok azon törekvéseit, hogy azok a nemzetállamok fölé nőjenek, erősítve így a „szuperstruktúrán” belüli pozícióikat, és ezzel a „szuperstruktúra” hatalmi szerepét is.

A 2008-ban kitörő és máig ható világgazdasági válság nyomán tehát legalábbis középtávon a globalizáció folyamatának lelassulására, a „szuperstruktúra” metamorfózisára, hatalmi szerepének gyengülésére és így a nemzetállamok, a nacionalizmus, sőt a szélsőjobboldal erősödésére lehet számítani. (Ez nem új jelenség a történelemben: sokban hasonló folyamat zajlott le az 1900-as évek elején, az első nagy világgazdasági válság nyomán is [Maddison 1995; Bairoch és Kozul-Wright 1996; Szamuely 2002]). Ilyen körülmények között pedig Magyarországon – is – bár hasadozik, mégis tartósan fennmaradhat az autoriter hatalmi szerkezet, mely leginkább a két világháború közötti félfedális Horthy-rendszerrel mutat folytonosságot.

Mindazonáltal – mint azt már többször kifejtettem – sokakkal ellentétben úgy vélem, hogy eme autoriter, félfedális hatalmi szerkezet uralta társadalmi viszonyok nem alkotnak valamiféle új rendszert: valójában a magyarországi újkapitalizmus második szakaszát jelentik, melynek kialakulásában egyaránt fontos szerepet játszanak a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok, így a „szuperstruktúra” változásai, valamint a magyar újkapitalizmus első, laissez faire szakasza által szült gazdasági és társadalmi feszültségek is.

Miként a „szuperstruktúrának”, úgy a nemzeti hatalmi szerkezeteknek is az utóbbi években a rendies vonásai erősödnek az osztályvonásokkal szemben. Ami a „szuperstruktúrát” illeti: bár az egyfelől veszít erejéből, a válság – talán az éppen arra való reakcióként – az eme struktúrát átszövő formális és informális kapcsolatrendszer sűrűsödését katalizálja. Másfelől a globális gazdálkodó szervezetekhez pontosan ezeken a csatornákon keresztül eljuttatott mentőövek korlátozzák azoknak a valós piacokon való megméréését, általában is megkérdőjelezve a piaci siker és kudarc „valódiságát”.

A nemzeti hatalmi szerkezetek metamorfózisait tekintve hasonló folyamatot látunk: a válságban a nemzeti társadalmak és hatalmi szerkezeteik meggyengülnek, amit a kormányzatok szinte azonnal hatalmi jogosítványaik, ezen belül is piaci folyamatokba való beavatkozásuk kiterjesztésével és növekvő nacionalizmussal kompenzálnak. Ami Magyarországot illeti, ennek részeként némiképp specifikusnak tekinthető egy a piaci megméréttétől védett (ugyanakkor azzal meg sem erősítettett!) kliensburzsoázia létrehozása – mintája részben a még nem említett orosz modell (Szelényi 2013) –, mely mindazonáltal ma már egyre vonzóbb példaként szolgál más országok politikai elitjei számára is.

Melléklet

2. táblázat. A háztartások jövedelme és fogyasztása
(háztartás és szektor makroszintű kutatói) 1960–2014 (Előző év = 100%)

1961	101
1962	104
1963	105
1964	106
1965	101
1966	104
1967	107
1968	106
1969	106
1970	107
1971	104
1972	103
1973	105
1974	107
1975	104
1976	101
1977	105
1978	103

1979	100
1980	100
1981	103
1982	101
1983	101
1984	101
1985	102
1986	103
1987	101
1988	99
1989	103
1990	98
1991	98
1992	96
1993	95
1994	103
1995	95
1996	94

1997	96
1998	101
1999	103
2000	101
2001	102
2002	106
2003	105
2004	106
2005	103
2006	104
2007	101
2008	96
2009	98
2010	96
2011	97
2012	103
2013	98
2014	106

A számítási munkálatokban Huszár Ákos volt segítségemre.

Hivatkozott irodalom

- Bairoch, Paul és Richard Kozul-Wright (1996): *Globalization Myths. Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy*. Unctad Discussion Papers. No. 113. March, Genova.
- Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele. A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat* (21): 67–86. Interneten: http://epa.oszk.hu/02100/02121/00019/pdf/EPA02121_fordulat_21_064-086.pdf.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kristóf Luca (2014): De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle* 23(1): 7–26.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később – magyar nagyvállalatok európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Lányi Kamilla (2000): Válság táplálta globalizáció I–II. *Külgazdaság* 44(4, 5): 4–34., 4–35.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1974): *A tőke*. III. könyv. Budapest: A Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége.
- Marx, Karl (1949): *A tőke*. Első könyv. Budapest: Szikra.
- Maddison, Angus (1995): *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Development Centre Studies. Párizs: OECD.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai Erzsébet (2014): *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*. Budapest: Kalligram.
- Szamuely László (2002): A globalizáció és a kapitalizmus két alapmodellje. *Kritika* 31(5): 3–7.
- Szelényi Iván (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In *A magyar polip. Posztkommunista maffiaállam*. Magyar Bálint (szerk.). Budapest: Noran Libro, 34–47.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest: Napvilág.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1999): *Gazdaság és társadalom 2/4*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén¹

Társadalmi csoportok fogalmi „áruhában”

Örvedetesnek tekinthetjük, hogy a *Replika* Szerkesztősége tág teret ad a társadalmi tagolódással, rétegződéssel kapcsolatos kutatások bemutatásának, sőt az e tárgyban kibontakozó szakmai vitáknak is. Jelen írás is a több szálon összekapcsolódó elemzésekre való reflektálásként² született. A vitairatok kiindulópontját Huszár Ákos (2014) osztályelemzéssel, illetve annak empirikus alapjaival foglalkozó írása képezte, amelyről Éber Márk Áron (2015) kritikai értékelést készített. Legfrissebb fejleményként említjük, hogy Huszár Ákos (2016) egy hosszabb írásban válaszolt bírálóinak, amelyet közlés előtt – kérésünkre – vitára bocsátott.³

Jelen írás két, egymással bizonyos fokig összefüggő kérdéskörrel foglalkozik, mindkettőt Éber Márk vetette fel a már említett tanulmányában: az egyik az osztályszerkezet, illetve osztályelemzés, mely alapvetően fogalmi, értelmezési problémákat vet fel, a másik az osztályelemzésnek a „világrendszer-elemzés perspektívájából” való megközelítése.⁴

Az írás címének magyarázatára az alábbiakban idézzük egy korábbi írásunkban megfogalmazott meghatározást, mely szerint:

1 Az írás a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomstatistikai Kutatóközpont (TKK), a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), a Helyzet Műhely, valamint a *Replika* Szerkesztősége „Osztály és társadalomszerkezet” címmel szervezett pódiumvitájára készült. A vita alapját Éber Márk Áron: *Osztályszerkezet Magyarországon* (2015), valamint Éber Márk és Gagy Ágnes: *Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában* címmel készített elméleti jellegű írásai képezik. Az előbbi a *Replika* 96–97. számában, utóbbi a *Fordulat* 21. számában jelent meg. Az írás jelenlegi változata igyekezett hasznosítani a vita tanulságait is.

2 Éber Márk Áron fent említett írásában kritikai értékelést adott, Huszár Ákos (2014): *Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól* (*Replika* 88. szám) címmel publikált tanulmányáról. Ezt követően Huszár Ákos „Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz bírálóimnak” címmel elkészítette az újabb reflexiót, amelyet – közlés előtt – kérésünkre közreadta a vita résztvevőinek. A vita szervezői úgy vélték, hogy a folyóiratokon keresztül való diskurzust jól kiegészítheti a személyes, tehát közvetlen keretek közötti, interaktív kommunikáció.

3 Huszár Ákos ezen írása számos új problémát vet fel, amelyre külön reflexiót szának.

4 Itt szeretnék köszönetet mondani Éber Márknak, aki az írás első változatához értékes észrevételeket tett, így módon bizonyos félreértések tisztázódtak. Ezt követően is maradtak azonban olyan kérdések, amelyekben nézőpontjaink eltérőek maradtak. Bizonyos esetekben ezeket lábjegyzetben igyekeztem feltüntetni.

Tagolódási konstrukcióknak tekintjük a társadalom tagoltságát bemutató különböző osztály- és rétegmodelleket, sémákat, társadalmi-demográfiai csoportosításokat, függetlenül attól, hogy a tagolódás mely dimenzióit foglalják magukban. Ebbe a viszonylag széles értelmezési tartományba soroljuk nemcsak a hagyományos osztály- és rétegmodelleket, hanem a tagolódást meghatározó fontosabb dimenziók mentén kialakított csoportosításokat is, azaz a demográfiai életúttól, családszerkezettől kezdve a jövedelmi tagolódáson keresztül egészen a térségi fejlettség szerinti tagoltságot bemutató sémákig. Jelen írás azonban csak azon tagolódási konstrukciókra fókuszál, amelyeket a különböző osztály- és rétegmodellek jelenítenek meg (Harcza 2016: 174).

Úgy véljük, hogy e meghatározás meglehetősen közel esik Bourdieu (2013 [1985]) felfogásához.⁵

Osztályszerkezet elméleti alapon – és „ami erről jelenleg elmondható”

Az osztályszerkezettel foglalkozó írások jelentős része elméleti síkon közelít a kérdéskörhöz, ami szükséges, de nem elégséges feltétele az árnyalt megközelítésnek, és ez alól Éber Márk tanulmánya sem jelent igazán kivételt. Erénye viszont, hogy az elméleti sík részleges megalapozásához – ezen írásának a végén, illetve más elemzésében is – kellő gondossággal vette számba a nemzetközi szinten, illetve annak hazai lecsapódásaként megjelenő főbb gazdasági folyamatokat, valamint a hazai gazdaság tartós jellemzőit, tömören a „politikai kapitalizmust”.⁶ Azt lehet tehát mondani, hogy e tekintetben megfelelő alapokra építkeznek.

Majd amikor a vilárendszer-elemzés bevezetése után rátér a hazai kapitalizmus, azon belül is az utóbbi 5–6 év jellemzőinek a bemutatására, akkor jelennek meg az „osztályszerkezet-elemzés” érthető korlátjai, amelyekről a szerző a következőket írja: „Ami erről jelenleg elmondható, sokszor inkább az oknyomozó újságírás, mint a hivatalos társadalomtudomány empirikus vizsgálatának tapasztalatainak nyugszik” (Éber 2015: 132). Tiszteletre méltó minősítés, ami egyúttal kritika az osztályszerkezettel foglalkozó szakmai mainstream felé is. Ám ezt is figyelembe véve mindez nincs igazán szinkronban az írás elméleti részével, azon belül is elsősorban azzal a kitételrel, mely szerint az általa értelmezett osztályok csak papíron léteznek. Függetlenül marad ugyanis az a kérdés, hogy mérhető-e empirikus társadalomtudományi módszerekkel az osztályszerkezet, s ha igen, milyen módon? Az erre vonatkozó válasz fontos előfeltétele annak, hogy túllépjünk a régi kitételek ismétlésén és újramagyarázásán.

Tisztázatlan fogalmak, elméleti „kövületek” csapdájában.

Rátérve a szerző alapvető céljára, tehát az osztályszerkezet – elméleti és empirikus – megragadhatóságának a tárgyalására, rögtön a társadalmi tagolódással foglalkozó írások gyakorta visszatérő problémájába ütközünk, amely nem más, mint a fogalmak használatának (szak-

⁵ Bourdieu idézett művében így ír: „Ahogyan a »létező« Arisztotelész felfogásában, úgy a társadalmi világ is többféleképpen írható le és konstruálható meg. Gyakorlatilag különféle szemléleti és felosztási elvek – például etnikaiak – szerint lehet megragadni...”; „Annak hangsúlyozása, hogy a *társadalmi világ észlelése konstrukciós műveletet feltételez*, korántsem jelenti a megismerés intellektualista elméletének elfogadását: a társadalmi világ megtapasztalása és az ennek háttérben meghúzódó konstrukciós művelet nagyrészt a gyakorlatban, vagyis az explicit értelmezés és a verbális kifejezés szintje alatt zajlik” (Bourdieu 2013 [1985]: 168).

⁶ E fogalmat és mögöttes tartalmát tömören összefoglalja Éber Márk és Gagyi Ágnes (2014) írása.

mán belüli) nem kellő tisztázottsága. Ennek kapcsán az Éber Márk és Huszár Ákos közötti vita gócpontjára kívánunk kitérni, amely az osztályelemzés fogalmával kapcsolatos. E tekintetben ugyanis a két szerző között értelmezésbeli eltérések vannak. Éber Márk kiinduló állítása a következő:

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy az osztályelemzés e kísérlete óhatatlanul és indokolatlanul leszűkíti és részben félre is érti a magyar társadalom osztályszerkezetét... a Huszár Ákos által kínált megközelítésmód sokkal inkább egy *rétegződés*modell kidolgozása felé mutat, mintsem az *osztályszerkezet* elemzéséhez vezet (Éber 2015: 117).

Ezen állítással – mások mellett (Kovács 2015) – jelen írás szerzője is egyetért, más a helyzet a szerző érvrendszerével, amely véleményünk szerint ugyancsak tartalmaz bizonyos leegyszerűsítéseket, amelyeket másoktól vett át. Itt elsősorban a struktúra-, illetve rétegződéskutatás Kolosi Tamás által megfogalmazott különbözőségére gondolunk. Kolosi az ekkor megfogalmazott kitételében meglehetősen mesterségesen választja külön a rétegződés és a struktúra megközelítésmódját.

Egyet lehet abban érteni, hogy relatíve önálló, meglehetősen sajátos vonásokkal bíró problémakörökről van szó, ami egyfelől indokolja külön-külön kezelésüket. Másfelől azonban célszerű megemlíteni a – több szinten is megjelenő – közös vonásokat. Így például közös vonás, hogy az osztályszerkezet és a rétegződés is a sokféle dimenzióban megjelenő társadalmi tagolódás leképezését szolgálja. Az egyes dimenziók, valamint az azokat mozgató, integráló/dezintegráló folyamatok között – különböző jelleggel és mértékkel – kölcsönös kapcsolatok vannak, ezért a *relatív sajátos terenumokra irányuló kérdések megválaszolására csak részben lehet „elvágoлаг”, tehát csak az osztályszerkezetre vagy csak a rétegződésre korlátozódó válaszokat adni*. Ebből a szempontból bizonyos fokig mesterséges a „hogyan tagolódik?”, illetve a „hogyan működik a társadalom?” kérdések elkülönítése, ami szinte szembeállításnak is tűnik. Ebben a kitételben egyetértünk Huszár Ákossal (2016).

Az elméleti megközelítésekre szorítókozó írásokban gyakorta megfogalmazódik az a meg-alapozatlan kitétel, mely szerint a rétegződési vizsgálatok csak a mindenkori statikus állapot rögzítésére alkalmasak. Valójában a „foglalkozás”,⁷ a jövedelem, az életstílus stb. mentén kialakított társadalmi csoportok részben hierarchikus, részben egymás melletti elhelyezkedése csak a felszínen tekinthető statikus leírásnak. Miért? Elsősorban azért, mert az *egy tagoló-dási metszetekben kialakuló mobilitás, érte ezalatt az egyes kategóriák közötti mozgást, alapvető információkat nyújt a társadalom működésére vonatkozóan*. Ha valahol megfigyelhető a társadalom adott jelenségek/folyamatok mentén való működése, akkor az – többek között – a különböző típusú mobilitási esélyek esetében különösen igaz.⁸ Az esélykülönbségekben megnyilvánuló feszültségek tartós jelenléte – más tényezők mellett – társadalmi elégedetlenségekhez vezethet.

Ebből a megközelítésből nézve Dahrendorf közel hét évtizede megfogalmazott tézise nem igazán állja meg a helyét, tekintve, hogy akkor a rétegeket alapvetően hierarchikus

7 A „foglalkozás” alapján elkülönített csoportok esetében azért használtuk az idézőjelet, mert véleményünk szerint ez is fogalmi leegyszerűsítés terméke, amelyre a későbbiekben még visszatérünk.

8 Itt jegyezzük meg, hogy a korábbi – KSH-beli – Andorka-műhelyben párhuzamosan, egymás kiegészítéseként alkalmaztuk a társadalmi „tagozódás” statikus és dinamikus megközelítését. Következésképpen a mobilitási esélyek alakulása alapján a társadalom „működését” konkrét dimenziók mentén lehetett nyomon követni, továbbá magyarázni, hogy miért az aktuális tagolódás/rétegződés alakult ki.

elrendeződésben képzelte el. Ezek után nem véletlenül jut a szerző arra a következtetésre, hogy „Az osztály(szerkezet) fogalmának használata során nem látom ennek jeleit Huszár Ákos munkáiban” (Éber 2015: 118). Dahrendorf 70 évvel ezelőtt nem ismerte azokat a rétegződés címszava alatt végzett kutatási eredményeket, amelyek – éppen a *dinamikus társadalmi jelzőszámok révén – nem a statikus állapotra, hanem „a társadalmi változások, a társadalmi konfliktusok strukturális gyökereinek feltárására alkalmas elemzési eszközrendszer” kínálnak*. Ezek a jelzőszámok ugyanis részben a folyamatok jellegét és mértékét, részben e folyamatok egyes komponenseinek a változásokhoz való hozzájárulását is bemutatják. Ezen eszközök nélkül a struktúra, ezen belül az osztályszerkezet-elemzés nem lehet kellően árnyalt és alátámasztott.

Huszár Ákos tehát nem teljesen megalapozatlanul gondolja azt, hogy a rétegződéskutatás égisze alatt kialakított eszközök jelentős mértékben hasznosíthatók a struktúrakutatásokban, amelyekből jelen diskurzus során csak az osztályelemzés került a figyelem fókuszába. Más kérdés viszont, hogy a foglalkozási osztályok általa kialakított fogalma megállja-e a helyét, hiszen úgy tűnik, mintha az osztályfogalom „álsruhája” öltöztette volna a társadalmi csoportokat. E ponton tehát Éber Márkkal értünk egyet.

Éber Márk írása további elméleti kövületként azt – a mára már – megalapozatlan tézist sejteti, mely szerint a rétegződéskutatás, illetve annak eredményei a hatalmi status quo fenntartását szolgálják, és az „igazi” társadalomkritikát alapvetően az osztályelemzéstől várhatjuk.⁹ A fentiekben már említett mobilitási vizsgálatok ennek éppen az ellenkezőjét mutatják, amennyiben konkrétan is illusztrálják a társadalmi egyenlőtlenségek – egy-egy területen megnyilvánuló – oksági hátterét.

A társadalmi tagolódás rendszerén belül az osztályhelyzet, amennyiben azt kellő elméleti és empirikus megalapozottsággal definiálni lehet, csupán egyetlen tagolódási dimenzió, pontosabban dimenzióegyüttes. Emellett annyiféle rétegződési modell létezik, amennyi rétegződő dimenzió van,¹⁰ és ezek bizonyos oksági rendszert formálnak.

„A papíron levő osztályok” mint ismeretelméleti problematika

Éber Márk több elméletalkotó teóriája alapján próbálja kifejteni az osztályok általa helyesnek vélt értelmezését. Elsőként a szerző Bourdieu-értelmezését idézzük, amely a papíron levő osztályok problematikáját állítja a középpontba.

Bourdieu megfogalmazásában az esetek túlnyomó többségében csak „papíron létező osztályok”-ról beszélhetünk (...). Eszerint csak a társadalmi-politikai konfliktusok, az összeütközések nyomán, politikai munkával hozhatók létre az osztályok egy-egy szószóló, politikai vezető, hordószónok, népszerű által és egy pártapparátus, mozgalmi szervezet vagy aktivista mag igen intenzív szervezőmunkájával (...) (Éber 2015: 121).

A fentiek alapján a szerző nézőpontjából kiindulva logikus az alábbi érvelése: „Az osztályszerkezet, mint az a társadalmi erőter, amelyet tőkeviszonyok, következképpen osztályviszonyok alkotnak, és amiben jobbra magukban való, papíron létező osztályok rajzolhatók körbe, távolról sem tűnt el. Hogyan is lehetne ez másként?” (Éber 2015: 123).

9 A pódiumvita során ezt az álláspontot képviselte Sik Domonkos is.

10 A vita során – többekkel együtt – Wessely Anna is hasonló álláspontot képviselt.

A szerző utóbbi kérdésére válaszolva azt lehet mondani, hogy ez nézőpont kérdése – ha ő és a hasonló nézetű levők ezt az osztályviszony értelmezésének tekintik, akkor legalább feltételesen ezt el lehet fogadni, majd továbbgondolni. Végül is az osztályviszonyok, illetve -szerkezet ilyen értelmezését is egyfajta konstrukciónak tekinthetjük, amelyet bizonyos körökben szakmai konszenzus övez. *Mint minden elméleti konstrukció esetében, itt is felmerül azonban az empirikus megragadhatóság kérdése, tehát, hogy miként lehet a konstrukció jelenlétét, relevanciáját, illetve érvényességét bemutatni? Továbbá, hogy e konstrukció milyen relációba helyezhető más tagolódási konstrukciókkal?* Ennek megválaszolása fontos, hiszen csak ez alapján tudunk megalapozott kritikát mondani például Dahrendorf vagy akár más, az osztályelemzéssel foglalkozó teoretikus megközelítéséről. A korábbiakban – Éber Márkkal egyetértve – utaltunk rá, hogy e tekintetben meglehetősen gyenge empirikus alapon nyugszik a mai viszonyokra értelmezhető osztályelemzés.

„Hány osztály van, és hogyan nevezzük el őket?”

A szerző által követett vezérfonal alapján jogosan merül fel az alcímben az általa megfogalmazott kérdés: *„Hány osztály van, és hogyan nevezzük el őket?”* Bár ha ezek csak papíron vannak, akkor talán nem is érdemes ezzel a kérdéssel vesződni.

Reflexiónk során eltekintünk attól, hogy mennyire jogos álkérdésnek minősíteni az alcímben felvetett kérdést. Inkább a hivatkozási alapra fókuszálunk, nevezetesen Thompson 1963-ban megfogalmazódott kitételére, mely szerint az osztályviszonyok specifikus jellemzője, hogy azok „dinamikus, pulzáló relációk”. Erre vonatkozóan hasonló következtetésre jutunk, mint Dahrendorf esetében, hiszen a dinamika és a pulzáló relációk alapvetően tagolódási dimenziótól/folyamattól függő vonások, és csak kevésbé konstrukciófüggők. A különböző rétegmodellekben kialakított dinamikus jelzőszámok (esélyhányadosok) révén is megragadhatók a dinamika és a pulzáló relációk.

Nem beszélve arról, hogy a „körülhatárolás, besorolás, számszerűsítés” problémái minden konstrukciónál felmerülnek, bár kétségtelen, hogy a papíron levő osztályok esetében ez fokozottan érvényes. Ám ez a beszorított helyzet jelentős mértékben oldható, ha nem „elválogató” kezeljük a tagolódás különböző kulcskérdéseit, tehát ha a „hogyan működik...?”, illetve „hogyan tagolódik a társadalom?” kérdéseket a kölcsönhatások mentén próbáljuk felfejteni.

Miért kell vesződni a „hány osztály van, és minek nevezzük őket” kérdéssel?

Említettük, hogy a fenti kérdésben a szerzőtől eltérő álláspontot képviselünk, a következő indokok alapján. *Minden társadalomtudományos fogalom, illetve ezen alapuló magyarázó erejű konstrukció megalkotása a felvetett kutatási, vagy akár elméleti kérdéstől függ, tehát célfüggő.* Ez azt jelenti, hogy a hasonlóan tűnő kutatási és elméleti kérdések mögött meglehetősen eltérő hangsúlyokat előtérbe helyező kutatási célok húzódnak meg. A tudományos produktumokról szóló kritikai írások ezt többnyire észreveszik, de arra már csak igen ritkán fordítanak figyelmet, hogy az egyes kutatási eredmények, illetve teóriák egybevetése során a célfüggőség követelményét konzekvensen végigkövessék, illetve számon kérik.

Mit értünk ezalatt? Elsősorban azt, hogy nem „vesződnek azzal”, hogy a más hangsúlyokat és eltérő premisszákat alkalmazó megközelítések során a kutatók/teoretikusok lényege-

gében ugyanazon tartalmú fogalmakkal/konstrukciókkal operálnak, ami nem szerencsés. Miért? A válasz érdekében vissza kell nyúlnunk a kiindulási alapokhoz, nevezetesen ahhoz, hogy a társadalmi tagolódás (is) a sokdimenziós, bonyolult társadalmi erőterben alakul ki, és a kutató/teoretikus – az általa feltett kérdésnek megfelelően – ebből a térből csupán egy sajátos tényezőegyüttesre kíván fókuszálni, amely az esetek többségében – többé-kevésbé – eltér másoktól. (Már csak azért is, mert a korábbi ismeretekhez képest új értékkel akar hozzájárulni egy adott kérdéskör többoldalú megközelítésével.)

A feltett kérdéstől és a vizsgált tényezőegyüttestől függően a használt „munkafogalom” és konstrukció tartalma oly mértékben térhet el másokétól, például a szakma által korábban konszenzusos formában elfogadottól, hogy ennek kifejezése érdekében „illene” egy új fogalom, kategóriarendszer, vagy a régi fogalom, kategóriarendszer módosított változatának a megkonstruálása, definiálása, továbbá annak az etalonként használt változattól való eltérésének a rögzítése. Mindez azért fontos, hogy a tartalmat minél pontosabban kifejező fogalommal érzékeltessük, miről van szó. Ellenkező esetben azt a gyakorlatot látjuk megjelenni, amikor a kutató vagy annak eredményeit használó másik kutató tételesen felsorolja, hogy a látszólag hasonló kérdésre, látszólag hasonló változóegyüttes alapján, meglehetősen eltérő eredmények és következtetések fogalmazódnak meg. (Most csak azon esetekre gondolunk, amikor a módszertani és empirikus alapok viszonylag korrektek, és dokumentáltak.)

Kétségtelen, hogy a fentieket alapvetően a rétegződéskutatás keretében szokás alkalmazni, ám az adott korlátokat is figyelembe véve kívánatos lenne ezt az osztályszerkezet vizsgálatánál is alkalmazni. Ez esetben itt is *relevánsabb képet lehetne kapni az adott kutatási/elméleti kérdéshez igazított fogalom és kategóriarendszer használata alapján, tehát, ha komolyan vennénk, hogy hány és milyen tartalmú osztálykategóriákkal ábrázoljuk leginkább árnyalt formában az osztályszerkezetet.*

„Vissza a fő kérdésre: osztályszerkezet Magyarországon a vilárendszer-elemzés perspektívájából”

A fenti alcímet a szerző írásának második részéből vettem át (Éber 2015: 129), amelyben azt ígéri, hogy a vilárendszer-elemzés perspektívájából kapunk képet a hazai osztályszerkezetről. Ehhez képest tömör bevezetést kapunk a vilárendszer-elemzéshez, majd ehhez kapcsolódva – továbbgondolásra érdemes kérdésként – kifejtésre kerül a kettős függőség és kettős társadalom problematikája, majd a zárórész a jelenlegi kurzusnak a hegemonia fenntartására irányuló politikájával foglalkozik, amely „nem igazi osztálypolitika” ugyan, s „az igazi osztályzövetség talán csak a trafiktulajdonosokat éri el” (i. m. 137).

Csak emlékeztetőül: az utóbbi fejezetrész azzal indult, hogy amit az osztályszerkezetről tudni lehet, az jobbára az oknyomozó újságírás, és kevésbé az empirikus vizsgálatok alapján kerül napvilágra. Mindezek alapján számunkra az alcím félrevezető, mert az osztályszerkezetre vonatkozóan csak részlegesen kapunk kvalitatív vizsgálatokon alapuló ismereteket, kvantitatív alapon gyűjtött információk pedig érthetően nem nagyon vannak. Tény, hogy a szerző nem is ígért adatokat, mert erre vonatkozóan tudtommal csupán nagyon hozzávetőleges és nemzetközi összehasonlításra csak jelentős korlátok között használható adatok vannak. Ez utóbbiak nélkül viszont alapvetően csak általánosságban lehet kitételeket, hipotéziseket megfogalmazni, amelyek érvényessége – érthetően – korlátozott.

Úgy véljük, hogy szinte bármilyen társadalmi jelenséget, folyamatot alapvetően csak szélesebb perspektívába beágyazottan lehet kellő árnyaltsággal megragadni, és nincs ez másképp az osztályszerkezet esetében sem. Ezzel kapcsolatosan teljes mértékben egyet lehet érteni a szerzők azon kiinduló diagnózisával, mely szerint:

a belső viszonyokat önmagukban vizsgáló elemzések abba a megújuló problematikába ütköznek, hogy összekapcsolt, egymással funkcionális integrációban működő globális viszonyok Magyarország határain belülre eső elemeit csak egymáshoz való viszonyukból, és nem a vilárendszeren belüli funkcionális viszonyaikból próbálják megérteni (Éber és Gagy 2014: 180).

Némiképp más a helyzet Éber Márk – ezzel kapcsolatos – következő állításával:

Az állítás ilyenformán a következő: nincs autonóm társadalomszerkezet, ami (nemzet)állami kereteken belül értelmezhető lenne, nincs önmagában értelmezhető osztályszerkezet egy konténer-társadalmon belül.

Az állításban szereplő konténer-társadalom fogalom divatos, ám pontatlan, és önkéntelenül ugyan, de leértékelő¹¹ a nemzeti társadalmak szempontjából. Ez is egyfajta társadalomképet, és a mögötte meghúzódó értékrendet tükrözi. Lényegesebb probléma merül fel Wallerstein értelmezésével, amely túlhangsúlyozza azt, hogy „csak a világrendszerek jelentik az egyedül valóságos társadalmi rendszereket”, és ezáltal – a rész és az egész viszonylatában – némiképp le is egyszerűsíti a képletet. *Sarkosan fogalmazva: a világrendszer szintjén sincs autonóm társadalomszerkezet, sokkal inkább a különböző kulturális és gazdasági adottságokra épülő, sajátos vonásokat hordozó, „társégi-társadalmi alakulatok” – többé-kevésbé – rendezett halmaza a jellemző.* Úgy véljük, hogy ez a viszonylagosan rendezett halmaz – még a centrum-társadalmakban is – legalább olyan mértékben színes, mint amennyire egymáshoz hasonló, kétségtelen, hogy ez a kitétel viszont egy árnyaltabb társadalomképre támaszkodik.

Az említett „túlhangsúlyozás” ahhoz vezet, hogy a világrendszer-elemzés megpróbálja átlépni önmaga érvényességi korlátait, és olyan struktúrákra, hálózatokra is általánosításokat fogalmaz meg, amelyekre vonatkozóan részlegesen sem adhat igazán életszerű magyarázatot.¹²

11 Éber Márk személyes közlése alapján nem ért egyet azzal, hogy a 'konténer-társadalom' kifejezés ebben az összefüggésben pontatlan és leértékelő lenne, ezért a jobb érthetőség kedvéért bővebben is kifejtjük érveinket. Nézetünk szerint a kifejezés ebben az összefüggésben azt sugallja, hogy a nemzeti társadalmak a globalizmus keze által szabványosított, különböző formájú konténernek sokaságaként jelennek meg. Ha így lenne, akkor a szerzőnek igaza lenne. Ám a valóság ezzel szemben sokkal színesebb, hiszen a multikulturalizmus évszázadok óta terjedő hatása miatt a nemzeti társadalmakat a kulturális interakciók időnként változó sűrűségű hálója szövi át, ami jelentős korlátot állít a „konténeresedés” elé. A konténer-társadalom fogalmának alkalmazói – egy másfajta sematikus világmép jegyében – átesnek a ló másik oldalára, és hasonló pozícióba kerülnek, mint a szimpla, nemzeti keretekben gondolkodók, akiknek a látásmódját próbálták meghaladni. *A megközelítés sarkos használói nem igazán érzékelik a súlypontok elhelyezéséből fakadó különbségeket, amelyek leegyszerűsítve a következő lehetnek: (1) mindent a nemzeti kereteken belül értelmeznek, (2) kellő árnyaltság nélkül mindent a globalizmus szemüvegén keresztül néznek, (3) a részek és az egész bonyolult kölcsönhatására helyezik a hangsúlyt. Jelen írás szerzője ez utóbbit véli termékeny megközelítésnek.* Tömören, miközben rámutatunk az autonóm társadalomszerkezet gondolatkörének korlátaira, aközben a világrendszer-elemzés leszűkített értelmezését is szóvá kell tenni.

12 A vitában Sik Domonkos és mások is erre a következtetésre jutottak, aminek alapján a szerzők a jövőbeni kutatásaik szempontjából mindezt megfontolandónak tartották.

Ennek tükrében leszűkítettnek érezzük a szerzőnek a társadalomszerkezetre vonatkozó megközelítését, s féltő, hogy e tekintetben csupán az osztályszerkezetre gondol, mert a társadalomszerkezet – az osztályszerkezet mellett – magába foglalja a társadalmi tagolódás más formáit is. Ha azt feltételezzük, hogy csupán az osztályszerkezetre gondol, amelyen belül csak „papíron levő osztályok” vannak, akkor az ily módon elképzelt alapokon álló kitétel bizonyára megállja a helyét. Kérdés (amelyet alapvetően a szakmához intézünk), hogy miért kellene ezen a szinten megragadni, és miért ne vizsgáljuk meg célzottabban a társadalmi tagoltságot szélesebb körben, az egyes földrészekben belül a „konténereket”, azok földrajzi egységen belüli színességét? Miért nem kívánjuk e tekintetben kiegyensúlyozottabban kezelni a rész és az egész viszonyát?

Kitérő a társadalomképre, amely „a cselekvőknek a társadalmi világgal kapcsolatos képzeitein” alapul

Állításunk szerint a vilárendszer-elemzés (is) részben „a társadalmi világgal kapcsolatos képzetek”, részben a rendelkezésre álló ismeretek tudományos feldolgozásán és rendszerkeretekbe való beágyazásán alapul. Értelmezésünk szerint ezek a képzetek a kutató/teoretikus társadalomképének fontos elemeit alkotják, és tudatosan vagy nem reflektáltan ezen társadalomkép birtokában fogalmazzák meg a létvilággal kapcsolatos válaszra váró kérdéseiket. A következőkben Bourdieu ezzel kapcsolatos megfogalmazását idézzük.

A leghatározottabban objektivistá elméletnek magába kell foglalnia a *cselekvőknek a társadalmi világgal kapcsolatos képzeiteit*; pontosabban figyelembe kell venniük azt, hogy a cselekvők mennyiben járulnak hozzá a társadalmi világról alkotott képek, és ezen keresztül magának a társadalmi világnak a létrehozásához azon *reprezentációs munka* révén (a „reprezentáció” szó minden lehetséges értelmében), amelyet folyamatosan annak érdekében végeznek, hogy saját világszemléletüket vagy a világban elfoglalt saját pozíciójuk szemléletét – társadalmi identitásukat – másokra kényszerítsék (Bourdieu 2013 [1985]: 167).

Úgy véljük, hogy a „konténertársadalmaknak” a vilárendszeren belüli értelmezése leszűkített, és ebből adódóan a vilárendszer egésze, illetve az egyes társadalmakhoz fűződő kapcsolatrendszerének minősítése kiegyensúlyozatlan.

A „kettős társadalom” problematikája. Új „reneszánsz”?

Éber Márk korábbi írásaiban is megjelent a „kettős társadalom” problematikája, amelyekben alapvetően a társadalomtörténeti gyökerek bemutatása volt a cél, ám a Gagy Ágnessel közös írásukban a „kettősség” valamiféle újraéledésére hívják fel a figyelmet, alapvetően az elitek szintjén.

A félperiférián rendelkezésre álló két alapvető elitstratégia, a centrumra a közvetítő pozíciójában való rákapcsolódás, illetve a nemzeti tőke mozgásterét növelő protekcionista fejlesztés újra domináns logikájává vált a politikai-gazdasági elitblokkok szerveződésének. A kétfajta stratégiának megfelelő szimbolikus politikában újra megjelent a „nyugatosok” és „nemzetiek” tipikus kettőssége. (...) A kilencvenes évektől máig a hazai politikai élet egy „liberális” és egy „nemzeti” táborra szakadt szét (Éber és Gagy 2014: 182).

Ez utóbbival kapcsolatosan csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a folyamatot szétszakadásnak is lehet tekinteni, ám valójában inkább arról van szó, hogy *a korábban a felszínen, pontosabban a nyilvánosságban megjelenő viszonylag homogénnek tűnő társadalomképről kiderült, hogy a mélyben sohasem volt homogén*, amivel egyébként a szerző is egyetért. A rendszerváltás csak termékeny talajt adott mindannak, ami – az értékrendek különbözőségéből adódóan – látenszen korábban is létezett.

A társadalomtörténeti előzmények alapján egyet lehet érteni a szerzők azon megállapításával, mely szerint:

a Kelet- és Nyugat-Európa közti gazdasági hierarchiához 1990 után a szimbolikus elismerésnek egy olyan normatív európai diskurzusa társult, amely a liberális kozmopolitizmust minden esetben fölérendelte valamennyi olyan megnyilvánulásnak, amely az érdekvédelmet nemzeti keretben fogalmazta meg. A nemzeti értékek elismerésének megvonása a gazdasági alárendelés tapasztalatával társulva tálcán kínálta azt a következtetést, hogy a támadás „a nemzet”, „Magyarország” ellen irányul (Éber és Gagyó 2014: 183).

Ehhez csupán annyi kiegészítést tennénk, hogy az említett „normatív európai diskurzusnak” bizonyára jelentős negatív szerepe volt a későbbi fejlemények alakulásában, azonban feltehetően csak idő és alkalom kérdése volt, hogy ezek az eltérő társadalomképek érettebb formában e diskurzustól függetlenül is kikristályosodjanak. Ezzel nem az aktuálisan uralkodó európai diskurzust kívánjuk felmenteni, hanem azt kiemelni, hogy a belső „önfejlődésnek” hasonlóan komoly szerepe volt a fejleményekben.

Ennek kapcsán két megjegyzésünk van.

(1) Az eltérő elitstratégiákra oly módon is tekinthetünk, hogy azok mögött eltérő társadalomképek húzódnak, amelyek az eltérő értékrendszereken alapulnak. Lehet ezeket elítélni vagy méltatni, ám a lényeg az, hogy ezek az értékpluralizmus jegyében léteznek, jelentős vitalitással. Mindehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy az eltérő társadalomképek jelenléte nem magyar sajátosság, sőt talán a „nyugatos” és „nemzeti” jelzőkkel illetett elitek a térség más országaiban is jellemzőek. A közöttük levő *különbség jelentős részben abból fakad, hogy nemzetenként más-más történelmi tehertételek kísérik a társadalomfejlődést, ami érthetően meghatározza a kettősség tartalmát és formáit*. A szerzők által felvetett „kettős társadalom” problematikáját akkor látnánk tisztábban, ha összehasonlító vizsgálatot végeznénk a kelet-közép-európai térség más országaiban is.

(2) A (leegyszerűsítve) konzervatív vagy liberális társadalomképek „kettősségét” célszerű lenne európai kitekintésben vizsgálni, annak érdekében, hogy a félperiférián megjelenő „kettősség” sajátos vonásait kibonthassuk, ami szintén segítené a tisztánlátást. Ám legalább ilyen fontos felvetni a „hármasság” megjelenésének elmaradását, pontosabban azt, hogy a „harmadik út” keresésének a kísérlete miért sporadikus? Miért csak a két domináns, tehát a liberális vagy konzervatív társadalomkép, illetve azt ezt képviselő elitek vannak tartósan a „színen”, miért nem honosodik meg tartósan egy „harmadik út” alternatívája? A kérdést – a jövő felé irányultan – oly módon is megfogalmazhatjuk, hogy vajon a fenntartható fejlődés mögötti társadalomkép, illetve az ahhoz csatlakozó elitek idővel képesek lesznek-e olyan dominanciára szert tenni, amelynek eredményeként „új szereplők” léphetnek a színre?

A kérdésfeltevésünkkel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a „kettős társadalom” problematikája szerteágazó, különösen akkor, ha a szerzők által preferált világrendszer-elmélet szem-

szögéből közelítünk. Ezáltal a „kettősség” (többesség) gyökereinek a feltáráshoz is közelebb jutunk. A „kettősség” (többesség) újratermelődésének európai színességét ily módon jobban megérthetjük, következésképpen a jelenlegi értelmezés is árnyaltabbá válhat.

Néhány tanulság

Egy korábbi írásunkban a társadalmi tagolódás kutatását illetően úgy fogalmaztunk, hogy az méltatlan helyzetben van a társadalomtudományokban, azon belül is a szociológiában (Harcza 2014: 234). Ezalatt alapvetően a megfelelő intézményi háttér, illetve ezzel összefüggésben az állami támogatás hiányát értettük, de problémaként jeleztük az érdemi kritikai értékelés háttérbe szorulását is, ami viszont nem tudományszervezési kérdés. Ez utóbbi esetében most csak a társadalom tagolódásával kapcsolatos elméletek felülvizsgálatára, illetve továbbgondolására vonatkozó igényre gondolunk. Az ebből fakadó értelmezési, valamint operacionalizálási problémákat korábban is jeleztük (Harcza 2016a, 2016b). Ennek egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy *az empirikusan kellően nem megalapozott társadalomelméletek általános érvényűsége gyenge,¹³ ebből adódóan nehezen adaptálhatók a mai viszonyok jobb megértéséhez.* E helyzet meghaladása nélkül szakmai zsákutcába kerülhetnek a fellendülőben levő, társadalmi tagolódással kapcsolatos kutatások.

A fentihez hasonló tanulságra jutunk akkor is, amikor – az osztályszerkezet kapcsán – a szerzők által alapul vett teoretikusok (Bourdieu, Dahrendorf, Thompson) egy-egy hivatkozott kitételét vesszük górcső alá. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem az elméleteik egészére gondolunk, hanem azokra a kitételekre, amelyeket az osztályelemzésnél gyakorta idéznek (pl. az osztályviszonyok specifikus jellemzőjének tekintik a „pulzáló, dinamikus relációkat”), ezek érvényessége ugyanis meglehetősen kérdéses.

Ennek kapcsán amellet érveltünk, hogy az osztályszerkezettel kapcsolatos kutatások jelentős része megmarad az elméleti megközelítés szintjén, és legfeljebb részlegesen támaszkodnak kvalitatív információkra, a kvantitatív kutatások pedig elmaradnak. Komoly veszélyei vannak e hiányosságnak, mert gondolati zsákutcát okozhatnak. Ilyennek tekinthetjük a megfoghatatlan, „papíron levő osztályok” fogalmát, amelyet feltétlenül operacionalizálni kellene az empirikus kutatás számára.¹⁴ Éber Márk ezt másképp látja, mert szerinte – többek között – Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvében „...arról ír, hogyan válik az értelmiség és a bürokratikus rend papíron levő osztályból osztállyá” (Éber: személyes közlés).¹⁵ Ismert, hogy később maga Szelényi vonta vissza az e könyvben szereplő alapvető téziseket, amelyből egyébként meglehetősen nehéz kiolvasni a fenti állítást.

13 Sőt megszületések idején is meglehetősen korlátozott volt az érvényességük.

14 Huszár Ákos erre tett kísérletet, ami a fogalmi tisztázatlanság miatt meglehetősen kérdéses eredménnyel járt.

15 Itt Éber Márknak az írás kapcsán megfogalmazott állítását emeltem ki, amelyben nézete megerősítéseként megemlítette Szelényi további két művét, a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, valamint a *Making Capitalism without Capitalists* címűeket. Az előbbi nem foglalkozik a papíron levő osztályoknak az empirikus kutatás számára való operacionalizálásával, csupán a polgárosodással. Az utóbbi műre pedig úgy tekinthetünk, mint amely példa arra, miként lehet a rétegződéskutatás empirikus tapasztalatai alapján termékenyen hozzájárulni az osztályszerkezet és -elemzés kérdéskörének kezeléséhez. Kétségtelen, hogy ehhez a *Harmadik út?* gondolatmenete és hipotézisei adták meg az alapokat. Ám az is tény, hogy a szerző jövőre vonatkozó várakozásai hipotézisek maradtak. Utólag kiderült, hogy a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” egy viszonylag rövid történelmi időszakban felvillanó lehetőségre épített, ideáltípusos világ felvázolását jelentette, amelynek megvalósítására az adott viszonyok, sőt a globalizmus világában semmilyen körülmények között nincs komoly esély. Az elmélet – sok más teóriához hasonlóan – tehát inkább gondolat kísérletként marad fenn, ami önmagában is jelentős érték. Nézetünk szerint azonban talán ennél is nagyobb érték az a módszertani és empirikus eszköztárszer, amely a teória megalapozását lehetővé tette.

Az osztályszerkezetnek, mint a tagolódás egyik „arcának” empirikus megismerhetőségét bizonyos mértékben maga az elméletalkotó kérdőjelezi meg akkor, amikor az osztályszerkezetet kapcsán a „papíron levő osztályok” fogalmat használja. Dahrendorf és Thompson „dinamikus, pulzáló relációknak” tekintik az osztályszerkezetet. Úgy vélik, hogy ezeket a jellemzőket nem lehet statisztikai vagy szociológiai módszerekkel megfigyelni, illetve mérni, és a megismerhetőséget illetően Bourdieu-höz hasonló következtetésre jutnak.

Feltételezhető, hogy e hozzáállás mögött az eredeti gondolat nem teljesen következetes végiggondolása húzódik meg, nevezetesen az, hogy – a sokdimenziós társadalmi tér működési logikájából adódóan – egymás mellett párhuzamosan létezhetnek az osztályformáció elemei, valamint a különböző dimenziókban megjelenő (réteg)tagozódások. Következésképpen empirikusan is ott kell keresni az osztályformációra vonatkozó jellemzőket, ahol az többé-kevésbé jelen van (pontosabban egy különböző erősségű jellemzőket megjelenítő tartományban), és ez a megközelítés vonatkozik a társadalmi rétegződés különböző dimenzióira is. Azt lehet tehát mondani, hogy a jelenlegi elméleti „zsákutcából” maga a sokdimenziós tér-elmélet kínálja a kiutat.

Kritikus kérdés a struktúra, ezen belül az osztályszerkezettel, valamint a rétegződéssel kapcsolatos kutatások egymáshoz való viszonya. Látható, hogy e téren is „gondolati-elméleti kövületek” nehezítik a továbblépést, hiszen továbbra is tartja magát az a nézet, amely me-reven külön kezeli a két területet, holott ezek inkább egymást kiegészítő vonulatok.¹⁶ Talán segíthetné az eltérő nézőpontok közelítését, ha módszeresen számba vennénk az osztály-, illetve a rétegszerkezettel kapcsolatos kulcskérdéseket, illetve az azokra adható válaszokat, majd megnéznénk, milyen tartalmi „átjárás” figyelhető meg a kétféle megközelítés között. Az „átjárás” nézetünk szerint kiterjeszhető a közös empirikus alapok irányába is.

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE, 164–177. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf.
- Dahrendorf, Ralf (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Éber Márk Áron és Gagy Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat* (21): 170–191.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. *Replika* (92–93): 119–140.
- Harcza István (2014): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 233–247.
- Harcza István (2016a): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében. *Replika* (96–97): 173–203.
- Harcza István (2016b): Társadalmi tagolódás az integráció/dezintegráció mentén. (Párhuzamos nézőpontok). (Megjelenés alatt.) *Socio.hu*.
- Huszár Ákos (2016): Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz bírálóimnak. *Szociológiai Szemle* 26(1): 96–120.
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika* (88): 81–109.
- Kolosi Tamás (1982): Struktúra, rétegződés, metodológia. In *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Várnai Györgyi (szerk.). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 11–59.
- Thompson, E. P. (2007 [1963]): Előszó. In uő. *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris, 7–13.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): Elméleti áttekintés (7. fejezet). In uő. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat, 673–697.

16 E tekintetben teljes mértékben egyetértünk Huszár Ákossal.

Az Információs Társadalom

2015/4. számának tartalma

Üdvözet az olvasónak! 5

VITAINDÍTÓ

Z. Karvalics László

Mesterséges intelligencia – a diskurzusok újratervezésének kora 7

A közelmúltban az intelligens robotokban rejlő egyre növekvő veszélyek a mesterséges intelligenciáról (MI) szóló irodalom központi témájává váltak. Ez az általam „alarmistának” nevezett nézőpont logikus következménye (és erős szövetségese) az „erős MI” korosodó paradigmájának, illetve ezen paradigma legújabb változatainak. A veszélydiskurzus főbb argumentumainak és az ezekkel kapcsolatos problémák ismertetése után felvázolok egy új értelmezési keretet, melyben minden MI-rendszer elválaszthatatlan egységet, hibridet alkot humán komponensével, a funkcióval és környezetével. Véleményem szerint az igazán fontos kutatási, tervezési és fejlesztési kérdések a humán összetevővel, valamint a humán és a mesterséges komponens interakciójával kapcsolatosak. Ez a megközelítés három további diskurzus számára is teret nyit: az automatizáció következő szintje és a foglalkoztatás jövője, az emberi összetevő kiterjesztése és az ehhez kapcsolódó jogi és etikai kérdések, melyeket az MI és a robotika legújabb generációs fejlesztései vetnek fel.

REAKCIÓ

Kömlódi Ferenc

Távol a Szingularitás 42

Juhos Sándor

Amikor a robot programozza az embert 44

Síklaki István

Ne féljünk a számítógéptől! 48

Bátfai Norbert

Bátfai Samu rövid reflexiója, avagy a Programnevelő informatikus BSc szak megalapozása 51

TANULMÁNYOK

Lőrincz András

Mesterséges intelligencia az egészség és a jólét területén: a gépi tanulás, a crowdsourcing és az ön-annotációban rejlő lehetőségek

54

Cikkemben érveket hozok fel amellet, hogy, hogy a technológiai fejlődés ma nagy lehetőségeket kínál az egészségügy és a jólét számára. Nézetem szerint (1) az „okos” eszközök (smart tools) és a különböző viselhető érzékelők, (2) az adatgyűjtés és az adatbányászati módszerek, (3) a három dimenziós (3D-s) képi rögzítési és képi feldolgozási eszközök, (4) a 3D-s, bonyolult fizikai motorral rendelkező, például grafikai modellek, valamint (5) a crowdsourcing-on (outsourcing: külső erőforrások igénybevétele, crowdsourcing: külső emberi erőforrások tömeges igénybevétele) alapuló emberalapú számítások (human-based computing), terén történő nagy és sikeres erőfeszítések hatalmas változásokat indítanak el. Nem állítom, bár tagadni sem tudom azt, hogy a mesterséges intelligencia eszközei néhány év múlva elérik az emberi intelligencia szintjét, mert ez lehetséges. Véleményem szerint, az egészségügy és a jólét területén gyors fejlődés lehetséges az egészségügyi és jóléti szakértők, és a motivált mérnökök közötti aktív együttműködés útján.

Kulcsszavak: személyre szabás, gépi tanulás, okos eszközök, crowdsourcing, adatbányászat

Kutatási prioritások a megbízható és hasznos mesterséges intelligencia létrehozásáért

60

A mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatások sikeressége magában hordozza a lehetőségét annak, hogy az emberiség példa nélküli előnyökhöz jusson. Érdemes ezért feltárni azokat a kutatási területeket, amelyek az esetleges buktatók elkerülésével egy időben segíthetnek maximalizálni az elérhető eredményeket. Jelen tanulmány számos ilyen témakört és példát mutat be (a teljesség igényének hajszolása nélkül), amelyek biztosíthatják, hogy az mesterséges intelligencia a jövőben is robusztus és az ember számára előnyös maradjon.

Kulcsszavak: mesterséges intelligencia, rövid és hosszú távú hatások, jog és etika, kutatási irányok

English summaries of the papers

77

Abstracts

Discursivity in Political Science

András Koroncai: Discursivity in Political Science. Introduction

According to discursive political science, the reality of politics is constructed in and through discourses, and likewise its changing is also a result of discourses. Therefore, the subject of discursive political science are not “political discourses” but politics as discourse(s). This difference marks a theoretical distinction: while the former term assumes that discourses are one element of politics among other non-discursive ones, the later defines politics as a solely discursive reality.

Zoltán Gábor Szűcs: Fiction and Realism. Epistemological Foundations of Realistic Political theory

There is a rather surprising similarity between political realism, a long-standing tradition of political thought and fictional discourses that comes from the paradoxical nature of the epistemology of political realism. On the one hand, realism offers direct access to the reality of politics. This is exactly why it is often criticized for its naive positivism. On the other hand, realism fiercely criticizes other theories on the basis of their epistemological naivety because they believe that political practice can be satisfactorily described, explained and prescribed by theories. This paradox, however, should not be seen as a theoretical weakness, but a constitutive element of political realism. Properly understood, an analogy between fiction and political realism can help us better understand how this paradox makes political realism so attractive and successful. Whilst fiction is based on a no less paradoxical “fictional pact” having the reader accept fiction “as if” it would be real and gives aesthetical pleasure in exchange for it, political realism is based on the above paradox of a theory both denying and promising direct access to the reality. “Realist pact” requires us to accept that a realist knows how politics works in reality and also knows why others do not. In exchange for it, realism offers a kind of “pleasure of recognition”, the happy thought of being an insider and a lot of other things.

The article aims to present the specific features of political discourse analysis (also called 'discursive political science' in the Hungarian academic milieu) as a theoretical approach and investigational frame on the one hand, and to unpick the political discourses centered on *South Park*, a scandalous TV show broadcasted by Comedy Central channel on the other. That is, by confronting a scientific way of understanding a somewhat strange, as/or rather untypical empirical case the paper both intends to highlight the main characteristics of an aspect and method perhaps less known in the inland public and to offer a discursive case study. In the first part of the paper the proper 'politicality' of the subject has been reflected according to five feasible criteria (personal-, thematic-, structural-positional-, genre-, interpretational-). In addition, the second part of the study reviews and analyses the very (discursive) acts of politicking and politicization in connection with the show focusing on the US publicity, especially on the discourse strategies used by several influential conservative pundits.

Gábor Illés: *Constructions of the Crisis. A Comparison of Viktor Orbán's and Gordon Bajnai's Interpretation of the Crisis*

The article is a social linguistic analysis that reconstructs and compares two interpretations of the 2008 global financial crisis, put forward by successive Hungarian prime ministers Gordon Bajnai and Viktor Orbán. By mapping their discursive procedures and strategies, it tries to show that both of them utilized the discursive resources of the political languages used by their respective political sides well before the crisis. To enrich the analysis, the article tries to interpret both crisis-constructions in an analogical way, using examples from the politics of antiquity as objects of comparison. The aspect-seeing remarks of the later Wittgenstein serve as the basis of this interpretive strategy.

Nelson Phillips, Thomas B. Lawrence and Cynthia Hardy: *Discourse and Institutions*

We argue that the processes underlying institutionalization have not been investigated adequately and that discourse analysis provides a coherent framework for such investigation. Accordingly, we develop a discursive model of institutionalization that highlights the relationships among texts, discourse, institutions, and action. Based on this discursive model, we propose a set of conditions under which institutionalization processes are most likely to occur, and we conclude the article with an exploration of the model's implications for other areas of research.

Márton Szabó: *Why I am not a follower of Luhmann. An Answer to András Koroncai*

In reaction to a previous writing, this essay compares Niklas Luhmann's social science theory with political discourse studies (PDS). First, it analyses the concept of self-creation (autopoiesis), which, in Luhmann's theory, is a super-concept explaining all of society. In PDS, autopoiesis is the formation and interpretation of an open reality. Second, the essay presents the interpretation of communicative society, which, in Luhmann's theory, is a global world

constructed and reproduced by communication. In DPS, communicative society consists of concrete discourse communities with open borders. Third, the essay examines whether there can be social spheres untouched by communication and discourse. In Luhmann's theory, there is no such area. In PDS, such spheres are allowed to exist. Nonetheless, PDS emphasise that the human body is also part of the interpretation, although not for everybody and every community.

Culture Eating its Own Children, or Paradigms of Cultural Theory from the 1960's Until Nowadays

György Túry: Culture Eating its Own Children, or Paradigms of Cultural Theory from the 1960's Until Nowadays

The main concern of this paper is to find the roots of those opinions and attitudes that we most often hear today about contemporary, postmodern cultures. One of my theses is that we can find such origins in the evaluations and interpretations of postmodern cultures that came into existence at the same time as that culture came into being. I focus on the work of Susan Sontag, with a detailed analysis of the process during which she changed her critical and theoretical view concerning contemporary cultures from labeling them "subversive" in the early 1960s through calling them "conventional" not much later, to just plainly describing them in the second half of the 1990s as "barbaric." Apart from Sontag, I also look at the work of other authors (e.g., Bull, Földényi, Lash and Lury, McLuhan, and Szeman), and by way of conclusion I offer the reader an overview of the methodology and critical stance of contemporary Cultural Studies.

Metamorphoses of Power

Erzsébet Szalai: Metamorphoses of Power

In the present article the author aims to describe the characteristics and transformations of Hungary's power structures from the actually existing socialism to our present days on the one hand, and to provide a brief analysis of the supremacy referred to as international eco-financial superstructure, along with an insight into its most recent evolution and the consequences of the latter, on the other. The main idea of this article is that transformations of both nation states and of the global power structure are primarily catalysed by geo-political and geo-economic relations and changes. In light of the presence and influence of large, monopolistic commercial organisations, these power structures can be perceived as status groups disposing of class-like traits. After the global economic crisis breaking out in 2008, the status group like traits have become even more dominant. We can expect no change in this tendency in the foreseeable future.

Constructions of Social Structure on the Basis of Social Processes

István Harcsa: Constructions of Social Structure on the Basis of Social Processes

It is gratifying, that in the past couple of years there are more and more papers dealing with the results of research on social structure, and that this discourse keeps getting wider. A variety of approaches has surfaced, fueling debates about social structure. An example of that was the debate between Ákos Huszár and Márk Áron Éber concerning the questions of class and class structure. The present paper aims to give a critical evaluation of the authors' approaches, to highlight both the strengths and weaknesses. It needs to be stressed, that this debate was a result of a not sufficiently systematic usage of various basic concepts and classifications. The author of this paper agrees with Márk Áron Éber in his judgement, that Ákos Huszár's model of social structure is (despite its claims) not a class-based but a stratum-group based model. In the same time, we fully agree with Ákos Huszár's statement, that the two approaches of social structure (class theory and research on social stratification) are not in an antagonistic relationship. Based on this, it is not reasonable to suggest, as Éber did, that structure theory is concerned the more theoretical question: "How does society work?", while the other approach is concerned only with the empirical question: "How is society segmented?"

Szerzőink

HARCSA ISTVÁN

Statisztikus (Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület, Budapest)

CYNTHIA HARD

Szervezetkutató, egyetemi tanár, University of Melbourne (Melbourne, Kanada)

ILLÉS GÁBOR

Politikatudós, tudományos segédmunkatárs, MTA TK, Politikatudományi Intézet (Budapest); egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK, Politikatudományi Intézet (Budapest)

KORONCAI ANDRÁS

Szociológus, filozófus, Nemzeti Közsolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, ösztöndíjas kutató (Budapest)

THOMAS B. LAWRENCE

Szervezetkutató, egyetemi tanár, Saïd Business School (Oxford, Egyesült Királyság)

PÁL GÁBOR

Politikatudós, egyetemi docens, Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Államelméleti és Politikatudományi Tanszék (Budapest)

NELSON PHILLIPS

Szervezetkutató, egyetemi tanár, dékán, Imperial College Business School (London, Egyesült Királyság)

SZABÓ MÁRTON

Politikatudós, professor emeritus, az MTA TK, Politikatudományi Intézetének külső kutatója

SZALAI ERZSÉBET

Szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora

SZÚCS ZOLTÁN GÁBOR

Politikatudós, tudományos munkatárs, MTA TK, Politikatudományi Intézet (Budapest), a Politika Realizmus Kutatócsoport vezetője

TÚRY GYÖRGY

Kultúra- és médiakutató, egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem, Kommunikációtudományi Intézet (Budapest)

